

Gedeelde zorg: gedeeld werk

Onderzoek naar verandering van de arbeidsverdeling in het gezin

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
Prof. dr. J.J.M. Franse
ten overstaan van een door het college voor promoties
ingestelde commissie, in het openbaar te verdedigen in de
Aula der Universiteit
op donderdag 13 april 2000 om 10.00 uur

door Sima Margaretha Agnes Nieborg,
geboren te Sappemeer.

Promotor: professor dr. G. de Zeeuw

Faculteit der Wiskunde, Informatica, Natuurkunde en Sterrenkunde

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2000

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or by any other means without permission in writing from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor mijn ouders:

Berend Nieborg en Frederika Rubingh

'Ruimte' is een moeilijk en veelomvattend begrip, dat niet alleen 'plek' of 'plaats' of 'luchtruim' betekent, maar ook een 'geheel van mogelijkheden om iets te realiseren' en 'vrijheid in denken en doen'. Juist in die laatste betekenissen ligt het verband met 'experiment' - de proefneming om nieuwe werkwijzen te proberen of om nieuwe kennis te verwerven – besloten.
(Inleiding op de tentoonstelling 'Experiment en ruimte', Kröller Müller museum, Otterlo 1998.)

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Hoofdstuk 1 Inleiding	11
1.1	11
1.2	14
1.2.1	14
1.2.2	14
1.2.3	15
1.3	16
1.4	17
1.5	18
1.6	20
1.6.1	20
1.6.2	22
1.6.3	24
1.6.4	25
1.6.5	25
1.6.6	26
1.7	26
1.7.1	26
1.7.2	28
1.7.3	31
1.8	32

Hoofdstuk 2	Onderzoek en interventie	33
2.1	Inleiding	33
2.2	Methodische uitgangspunten	35
	2.2.1 Introductie	35
	2.2.2 Onderzoek en interventie	39
2.3	Onderzoek op het terrein van zorg en arbeid en de aandacht voor de kwestie van interventie	42
	2.3.1 Roltheorie	43
	2.3.2 Ruiltheorie	45
	2.3.3 Machtstheorie	50
	2.3.4 Criteria voor een onderzoeksontwerp	54
2.4	Onderzoeksontwerp	55
	2.4.1 Inleiding	55
	2.4.2 Beoogde resultaten	56
	2.4.3 Verzameling en bewerking van gegevens	59
Hoofdstuk 3	Combinerende ouders	63
3.1	Inleiding	63
3.2	De respondenten	64
3.3	Activiteiten ten behoeve van een sterk actorschap	66
	3.3.1 Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken	66
	3.3.2 Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren	69
	3.3.3 Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is	71
	3.3.4 Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren	75
3.4	Samenvatting en conclusies	83
Hoofdstuk 4	De sociale infrastructuur	87
4.1	Inleiding	87
4.2	De respondenten	89
	4.2.1 De individueel–maatschappelijke ondersteuning	89
	4.2.2 De informele kinderopvang	89
	4.2.3 De (semi)formele kinderopvang	90

4.3	Activiteiten ter bevordering van een sterk actorschap	90
4.3.1	Activiteiten die combinerende ouders tot sterke actor maken	90
4.3.2	Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren	94
4.3.3	Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is	96
4.3.4	Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren	98
4.4	Samenvatting en conclusies	100

Hoofdstuk 5 Het werk 103

5.1	Inleiding	103
5.2	De respondenten	104
5.2.1	De ondernemingsraad	104
5.2.2	De werknemersorganisatie	104
5.2.3	De werkgevers	105
5.3	Ondersteuning van sterk actorschap vanuit de sfeer van het werk	105
5.3.1	Activiteiten die een sterk actorschap van individuele ouders ondersteunen	105
5.3.2	Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren	106
5.3.3	Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is	111
5.3.4	Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren	113
5.4	Samenvatting en conclusies	116

Hoofdstuk 6 Het overheidsbeleid 119

6.1	Inleiding	119
6.2	Beleidsnota's als bronnen	121
6.3	Maatregelen vastgelegd in beleidsnota's	122
6.3.1	Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken	122
6.3.2	Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren	125
6.3.3	Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is	127
6.3.4	Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren	129
6.4	Samenvatting en conclusies	131

Hoofdstuk 7	Zorg en arbeid verbonden	135
7.1	Inleiding	135
7.2	De combinatie zorg en arbeid	137
	7.2.1 De actoren afzonderlijk	138
	7.2.2 De communicatie tussen actoren	142
	7.2.3 Beleidsondersteuning	146
7.3	Verantwoording	148
	7.3.1 Interne validiteit	150
	7.3.2 Externe validiteit	152
7.4	Opmerkingen achteraf	154
	Naschrift	156
	Eindnoten	157
	Samenvatting	163
	Summary	177
	Literatuur	189
	 Bijlagen:	
	1 Overzicht respondenten ouders (namen gefingeerd)	199
	2 Topiclijst voor de interviews met ouders	203
	3 Topiclijst interviews personen en organisaties in de sociale infrastructuur, alsmede vertegenwoordiger van de FNV	205
	4 Topiclijst interviews voor de sociale partners, uitgezonderd vertegenwoordiger van de FNV	207
	Index	209
	Over de auteur	217

Voorwoord

Mijn verwondering over de vanzelfsprekendheid in de taakverdeling tussen mannen en vrouwen, jongens en meisjes leidde tot dit proefschrift. In het verleden brachten de verwachtingen omtrent toekomstig huisvrouwschap van meisjes met zich mee dat er weinig geïnvesteerd werd in hun scholing en opleiding. Hierin is in het tijdsbestek van een eeuw veel veranderd. In de tijd van mijn moeders jeugd was het 'normaal' dat meisjes niet 'doorleerden' en, vaak tegen hun wens in, werd besloten dat een vervolgopleiding er niet in zat. Nu, tijdens mijn dochters tienertijd, vormen meisjes vaak de meerderheid in de hogere klassen van het middelbaar onderwijs en vinden dat niet meer dan vanzelfsprekend. Toch blijkt het voor deze generatie nog steeds niet goed mogelijk beroepsarbeid en zorg voor huishouden en kinderen naar eigen wens van de partners te verdelen, als de opleiding is afgemaakt en kinderen worden geboren. Ik was verwonderd over het feit dat dit zo'n hardnekkig verschijnsel is, en wilde nagaan op welke wijze ik met behulp van onderzoek zou kunnen bijdragen aan verbetering.

Een andere drijfveer vormen ervaringen in mijn werk als sociaal-wetenschappelijk onderzoeker op het terrein van zorg en welzijn. Wat ik miste en mis in veel onderzoek en beleidsmaatregelen is een bewustzijn van en inzicht in de mogelijkheden en potenties van burgers voor wie onderzoek en beleidsmaatregelen zijn bedoeld.

Het probleemoplossend vermogen van mensen, hun mogelijkheden en behoeften worden nog teveel buiten beschouwing gelaten, waardoor het effect van beleidsmaatregelen vaak wordt tenietgedaan. Er is in theoretisch opzicht nog weinig bekend over het handelen van mensen in relatie tot hun context, terwijl er via het hedendaags beleid gericht op vraagsturing wel een beroep op dit handelen wordt gedaan.

Dit proefschrift vormt een aanzet tot wetenschappelijke verheldering van dit handelen in context.

Het schrijven van dit proefschrift moest grotendeels naast mijn baan en de zorg voor huishouden en kinderen plaatsvinden. Dit bracht met zich mee dat de totstandkoming zich over meer jaren uitstrekte. De dataverzameling dateert van 1996 en 1997. Moge hier en daar inmiddels recenter materiaal beschikbaar zijn, hetgeen met name geldt voor het cijfermateriaal in hoofdstuk 1 en de bestudeerde beleidsstukken in hoofdstuk 6, de gesignaleerde trends zijn echter actueel. Dit geldt evenzeer voor de analyse van mijn materiaal en de uit-

komsten ervan. Ik heb met name gelet op de mechanismen die werkzaam zijn in de verdeling van zorg en arbeid en op de vraag hoe mannen en vrouwen als ouders deze mechanismen meer onder eigen controle kunnen brengen. De uitkomsten van deze bewerking: instructies hoe tot sterkere coördinatie tussen verschillende partijen te komen, acht ik hoogst actueel.

Dit proefschrift zou niet tot stand zijn gekomen zonder de hulp van verschillende personen. In de eerste plaats bedank ik mijn collega's Uschi Janssen, Miriam Dohmen en Maria Corstens voor hun hulp bij het verzamelen van het empirisch materiaal. Ook ben ik leden van het netwerk Groot, met name Janny Nieboer, erkentelijk voor het aanleveren van namen en adressen van respondenten. Ook alle respondenten ben ik zeer erkentelijk voor de openheid waarmee ze hun verhaal vertelden. Mijn collega's Koos Vos, Rally Rijkschroeff en de collega's van de 'promotiewerkplaats' van het Verwey-Jonker Instituut dank ik zeer voor hun kritisch commentaar bij de eerdere versies van dit proefschrift. Vele vrienden en vriendinnen dank ik voor de steun die zij mij ieder op eigen wijze hebben gegeven om vol te houden. In het bijzonder gaven de gesprekken met Hanneke Bakx, al of niet in de sauna, mij steeds weer inspiratie om door te gaan. Wijnand Mensink dank ik voor zijn bijzondere hulp en bijstand in de fase van het afronden van het proefschrift. Wilma Schakenraad dank ik voor haar redactionele ondersteuning. Ook de inzet van het secretariaat van het Verwey-Jonker Instituut mag hier niet onvermeld blijven.

Mijn promotor Gerard de Zeeuw dank ik in het bijzonder voor het geduld waarmee hij mij al die jaren ondersteunde. Hij gaf mij een stimulans om op een nieuwe manier naar mijn materiaal te kijken en tot een bewerking te komen die meer recht doet aan de wisselwerking tussen individu en omgeving. Hans, zorgende vader avant la lettre, dank ik voor alle steun en stimulans die hij mij gaf. Zijn zorg thuis ging door, als ik achter de computer gezeten mijn hoofd over hetzelfde onderwerp brak. Martin Jan en Frederike dank ik voor de steun voor en de relativering van deze onderneming. Gedrieën in het weekend naar boven om 'huiswerk te maken' is gedeelde smart.

Mijn vader kon de afronding van dit proefschrift helaas niet meer meemaken, mijn moeder gelukkig wel. Zij hebben mij hun hele leven bijgestaan en gestimuleerd. Aan hen draag ik dit proefschrift op.

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Introductie

De laatste jaren is het onderwerp arbeid en zorg zo niet in een stroomversneling geraakt, dan toch duidelijk waarneembaar op de politieke agenda gezet. Thema's als deeltijdwerk, kinderopvang en verlofmaatregelen vullen de Handelingen van de Tweede Kamer en de kolommen van de dagbladders. Paars II bereidt een kaderwet *Zorg en Arbeid* voor. In sommige sectoren ontstaat een nijpend tekort aan arbeidskrachten. Maar ook in het leven van alle dag, op de werkvloer en aan de schoolpoort, doet de behoefte aan de combineerbaarheid van werkverplichtingen en zorgtaken zich voelen.

Waarom leidt de combineerbaarheid van zorg en arbeid tot zoveel zorg? De relatief snelle toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen is hier mijns inziens in belangrijke mate debet aan. Met de opbouw van de verzorgingsmaatschappij, vanaf de naoorlogse jaren tot ver in de jaren zeventig, was de taakverdeling binnen en buiten het gezin zeer eenduidig: van vrouwen werd verwacht dat ze zich toelegden op het opvoeden en grootbrengen van kinderen en huishoudelijke werkzaamheden, mannen verdienden de kost voor zichzelf en het gezin. Deze taakverdeling werd financieel mogelijk gemaakt door een aantal inkomenspolitieke maatregelen die samengevat kunnen worden onder de term 'kostwinnersstelsel' (Monster 1997).

De gedachtegang achter dit stelsel had oorspronkelijk het doel van bescherming: vrouwen en kinderen vrijwaren van de slechte condities waaronder zij rond de vorige eeuwwisseling ten tijde van de industrialisatie beroepsarbeid moesten verrichten. Wat toen bedoeld was ter bescherming, werd echter rond de huidige eeuwwisseling door vrouwen steeds sterker als een keurslijf ervaren, dat ongewenste verschijnselen met zich meebracht, zoals sociaal isolement, financiële afhankelijkheid van de partner of de bijstand, gebrek aan ontplooiingsmogelijkheden (Goderie en Nieborg 1994). Groenendijk (1997) liet ook zien dat werkende moeders die hun bestaan als positief ervaren, het buitenshuis werken vooral opvatten als een manier om te ontsnappen aan het benauwende en geïsoleerde bestaan van fulltime huisvrouw. Dit neemt overigens niet weg dat een gedeeltelijk financiële onafhankelijkheid, waardoor de zorg niet volledig uitbesteed hoeft te worden, in Nederland hoog scoort. Dit blijkt onder meer uit het hogere percentage deeltijdwerkers in verhouding met

andere Europese landen. In toenemende mate geven ook Nederlandse mannen aan, dat zij het uitgesloten zijn van het zorgen voor hun kinderen als knelend ervaren. Ook in dit opzicht kan er sprake zijn van een keurslijf.¹

Ondanks de relatief snelle toename van arbeidsparticipatie van vrouwen, politieke aandacht voor zorg en arbeid en lokale veranderingen in de verdeling van arbeid en zorg blijft nog veel bij hetzelfde. Of met andere woorden: er is een verandering - de arbeidsparticipatie van vrouwen - en men zou verwachten dat andere zaken daarmee ook veranderen. Maar dat gebeurt niet zonder meer. Deze verandering 'stuit' als het ware op een ordening in de samenleving die in mijn ogen nog steeds is gestructureerd volgens een arbeidsverdeling in en buiten het gezin, die eind negentiende, begin twintigste eeuw gestalte kreeg. Deze arbeidsverdeling blijkt in mijn ogen sterk resistent te zijn tegen verandering.² Overigens is de klassieke arbeidsverdeling natuurlijk op zich niet goed of slecht. De kwestie is dat zij steeds meer als probleem wordt ervaren, niet alleen door burgers, maar ook door de overheid.³

Gezien de resistentie van de klassieke arbeidsverdeling tegen verandering stel ik in dit proefschrift de vraag of er wel sprake is van een persoonlijke behoefte van ouders aan bijstelling en zo ja, hoe deze er uitziet. Is er sprake van een wens om te komen tot een meer flexibele coördinatie tussen verschillende partijen, niet alleen bij ouders zelf maar ook bij sociale partners, de overheid en voorzieningen? Het antwoord volgt uit een overzicht van wat door de overheid en anderen gedaan wordt, hoeveel geïnvesteerd wordt en wat de respondenten zelf naar voren brengen. Voorts dient nog de vraag gesteld en beantwoord te worden, hoe een eventuele onevenwichtigheid valt bij te stellen. Hierbij doet zich klaarblijkelijk een bijzondere moeilijkheid voor, groter dan de vaststelling van een behoefte. Ofschoon nogal eens veel wordt geïnvesteerd om tot verandering te komen, blijkt dit toch heel moeilijk. Er is zoals gezegd sprake van een weerstand tegen verandering, van een *attractor* in het moderne jargon⁴, waardoor elke verandering weer lijkt te worden gecompenseerd en de oorspronkelijke, maar binnen de veranderende cultuur steeds meer ongewenste situatie in meer of mindere mate terugkeert. Men kan op verschillende manieren tegen dit verschijnsel aankijken. Het ligt het meest voor de hand te denken aan de bekende slogan dat alles met alles samenhangt. Zou dit inderdaad het geval zijn, dan moet het mogelijk zijn de gewenste veranderingen door welgekozen ingrepen elders te realiseren, bijvoorbeeld door veranderingen op onafhankelijke variabelen die via zorgvuldige studie worden vastgesteld. Maar dit blijkt in de praktijk niet op te gaan. Dit suggereert derhalve dat de formulering van waarnaar gezocht moet worden, op zichzelf een probleem vormt.

Nogal wat alternatieve probleemformuleringen zijn denkbaar. Zo zou men bijvoorbeeld naar een nieuwe balans kunnen zoeken, aannemend dat de weerstand tegen verandering het gevolg is van een aanhoudende terugkeer naar het eerdere evenwicht. Men kan vervolgens ook denken aan een onderzoek naar een betere coördinatie tussen het hedendaags streven naar arbeidsparticipatie en de behoefte zorg te verlenen. Voorts valt te denken aan de mogelijkheid van adaptatie. De maatschappij houdt 'het oude' vast, ook wanneer de individuen zich aanpassen. Ze kunnen dit dan immers alleen binnen een beperkt kader doen, bijvoorbeeld binnen de grenzen gedefinieerd door de werking van *gender*, de sociale, economische en culturele constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Er is sprake van een stabiele betekenisverlening⁵. Evenzo kan men menen dat de maatschappelijke omgeving tegenzetten doet en intentioneel behoudend reageert op elke verandering. Ook wanneer men deze opsomming langer maakt - wat niet moeilijk lijkt - is nog niet duidelijk welke probleemformulering men moet kiezen. Sommige zijn gelijkwaardig, andere verschillen in de realisering ten aanzien van de kosten die interventies en ingrepen met eenzelfde effect vereisen. Zelfs als men op goede gronden een keuze kan maken, is dus nog niet duidelijk wat moet worden gedaan. Bij combinerende ouders binnen huishoudens, maar ook bij vele andere spelers, bestaan tenslotte duidelijk verschillende opvattingen en overwegingen ten aanzien van wat een verbetering is. Er is dus ook nog onderzoek nodig hoe in een dergelijk geval onderzoek te doen. Voor de noodzakelijke overwegingen in deze kwestie verwijs ik hier naar hoofdstuk 2.

In de volgende vijf paragrafen volgt een overzicht van een aantal individuele en maatschappelijke gegevens en veranderingen die de hiervoor besproken situatie illustreren, c.q. de ervaren onevenwichtigheid preciseren.

In paragraaf 1.2 beschrijf ik de meest in het oog springende veranderingen in arbeidsparticipatie en taakverdeling.

In paragraaf 1.3 vermeld ik enkele relevante demografische ontwikkelingen.

In paragraaf 1.4 vat ik de voornaamste veranderingen in opvatting samen betreffende de taakverdeling tussen mannen en vrouwen.

In paragraaf 1.5 behandel ik het overheidsbeleid ter zake van het combineren van zorg en arbeid.

In paragraaf 1.6 bespreek ik te nemen of al genomen maatregelen ter ondersteuning van de combinatie van zorg en arbeid. In de laatste paragraaf ga ik in op de mogelijkheid van onderzoek en op de te beantwoorden vraagstelling.

1.2 Veranderingen in arbeidsparticipatie en taakverdeling

1.2.1 Toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen

Sinds 1985 is het aantal vrouwen in Nederland dat deelneemt aan het arbeidsproces, sterk gestegen: het aandeel van vrouwen is in een periode van tien jaar anderhalf keer zo groot geworden, terwijl de groei bij de mannen veel minder sterk is geweest (*Jaarboek Emancipatie 1997*)⁶. In 1996 was 45% van de vrouwen tussen 15 en 64 jaar meer dan twaalf uur per week werkzaam tegenover 72% van de mannen. Per leeftijdsgroep lopen de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar nogal uiteen. De netto arbeidsparticipatie⁷ is het sterkst gegroeid onder de vrouwen van 25-44 jaar, maar ook onder de 45-54-jarige vrouwen heeft een sterke toename plaatsgevonden. Het verschil met de hogere arbeidsparticipatie onder mannen is overigens nog aanzienlijk.

De situatie is echter niet uniform: van de Nederlandse vrouwen werkt 45% en van de allochtone vrouwen 35% buitenshuis. In 1996 komen deze verschillen grotendeels voor rekening van de Turkse en Marokkaanse vrouwen (van hen werkt 20% resp. 14%). Onder Surinaamse vrouwen is het percentage vrouwen met betaald werk (12 uur of meer) even groot als onder autochtone vrouwen.

Een sterke variatie van de netto arbeidsparticipatie is te zien, wanneer de verschillen in samenhang met de positie in het huishouden worden vergeleken. Bij alleenstaande vrouwen en vrouwen in paren zonder kinderen is de participatie ruim 50%; bij moeders met minderjarige kinderen valt de participatie lager uit (alleenstaande moeders: 37%; moeders met partner 42%). De arbeidsparticipatie van de gehuwde of samenwonende vaders is hoog (rond de 90%). Duidelijk is uit de cijfers af te leiden dat de toeneming van deelname aan het arbeidsproces de afgelopen jaren vooral groot is geweest bij vrouwen met kinderen. Het arbeidsparticipatiepatroon van mannen is nauwelijks veranderd.

1.2.2 Deeltijdpatroon

Het percentage vrouwen dat deelneemt aan het arbeidsproces is niet alleen lager dan dat bij mannen, vrouwen werken ook gemiddeld minder uren. Het percentage vrouwen dat 35 uur of meer per week betaalde arbeid verricht, is tussen 1988 en 1995 vrijwel gelijk gebleven en schommelt rond de 22%. De groei van het percentage werkende vrouwen is per saldo geheel toe te schrijven aan de stijging van het percentage in deeltijd werkende vrouwen. De werkgelegenheidsgraad (aantal gewerkte arbeidsjaren gedeeld door het

maximaal mogelijke aantal gewerkte arbeidsjaren) van vrouwen is tussen 1987 en 1995 gestegen van 28 naar 34%; van mannen was de werkgelegenheidsgraad 71% in 1995. Het percentage mannen dat 35 uur of meer per week betaalde arbeid verricht, schommelt rond de 65% en is nauwelijks gewijzigd in de periode 1988-1995.

1.2.3 Verdeling van arbeid in huishoudens

In de jaren negentig bevinden zich onder de paren⁸ (met of zonder kinderen) nagenoeg evenveel éénverdieners als tweeverdieners (Niphuis-Nell 1997). Het 'anderhalfverdienerstype', waarbij de man een voltijd baan en de vrouw een deeltijd baan heeft, komt verreweg het meest voor. Sinds de tweede helft van de jaren tachtig is het aandeel 'dubbelverdieners' (partners werken beide 30 uur per week) teruggelopen, terwijl het aantal 'anderhalfverdieners' en 'half-omhalfverdieners' (partners werken beide minder dan 30 uur per week) groeide. In verreweg de meeste huishoudens werkt de man meer uren buitenshuis dan de vrouw. De arbeid is herverdeeld tussen partners, zonder dat de sekspecifieke verdeling van taken is aangetast.

De grootste verschillen in de hoeveelheid tijd die gemiddeld wordt besteed aan betaalde arbeid, bestaan tussen de ouders in huishoudens met jonge kinderen. De arbeidsparticipatie van vrouwen in deze huishoudens is, hoewel toegenomen, als laag te kwalificeren, zoals hiervoor al is aangegeven. In deze categorie huishoudens is ook het verschil in de tijd die wordt besteed aan zorg tussen vrouwen en mannen, het grootst. Huishoudens met kinderen realiseren dus veel vaker een traditionele rolverdeling dan huishoudens zonder kinderen. Dit is anno 1995 niet veel anders dan anno 1975 (Niphuis-Nell 1997). Desgevraagd geven paren aan dat zij de arbeid anders onder elkaar zouden verdeelen, als zij daar de kans voor krijgen (Pelzer en Miedema 1992, Spaans 1997). Aan huishoudelijk werk zijn vrouwen minder tijd gaan besteden en mannen iets meer. Niet alleen zijn mannen meer tijd aan kinderen gaan besteden, maar ook vrouwen zijn dit meer gaan doen, met name vrouwen met kinderen beneden de zes jaar en ook werkende vrouwen. Een van de verklaringen hiervoor is dat sinds de *contraceptive revolution* de geboorte voor een overgroot gedeelte van de kinderen berust op een bewuste en positieve keuze. Hiermee is een grotere nadruk gaan liggen op de psychologische waardering van de opvoeding en het zien opgroeien van kinderen (Niphuis-Nell 1997). Gehuwde of samenwonende vrouwen besteden minder uren aan huishoudelijke werkzaamheden naarmate zij meer uren betaald werk verrichten. Mannen gaan wel iets meer tijd aan huishoudelijke taken besteden wanneer het aantal uren van de baan van hun partner groter is, maar de toename is veel kleiner dan de

afname bij de vrouwen. Van der Lippe en Niphuis-Nell (1994) zijn nagegaan met hoeveel uur werk per week van de vrouw, haar partner meer huishoudelijk werk verricht. Zij hebben hiertoe een analyse uitgevoerd op de tijdbestedingsonderzoeken van het C.B.S. uit 1975, 1980, 1985 en 1990 om te achterhalen welke veranderingen in taakverdeling bij samenwonenden met en zonder thuiswonende kinderen plaatsvonden. In dit onderzoek werd duidelijk dat de bijdrage van de man aan het huishouden pas duidelijk omhooggaat, als zijn vrouw 30 uur of meer per week werkt. Wanneer zijn vrouw daarentegen een baan heeft van 10-29 uur, doet haar mannelijke partner evenveel als wanneer zijn vrouw geen betaalde arbeid verricht. Heeft een vrouw een kleine betaalde baan (1-9 uur per week), dan doet haar man zelfs minder in het huishouden dan wanneer zij geen werk heeft. Dat hangt niet af van het wel of niet hebben van kinderen of het hebben van een grote of kleinere baan van mannen. Hieruit kan worden geconcludeerd, dat slechts een forse deeltijdbaai voor de vrouwelijke partner een duidelijke stap naar een herverdeling van taken tussen mannen en vrouwen is.

1.3 Demografische ontwikkelingen

Uitstel van samenwoning, het niet meer bezegelen daarvan door een huwelijksband, uitstel van procreatie en een toenemend aantal alleenstaanden zijn recente wijzigingen in de Nederlandse demografie (Niphuis-Nell 1997).

De leeftijd waarop moeders hun eerste kind krijgen, is de afgelopen decennia gestegen van gemiddeld 24 jaar in 1970 tot 29 jaar in 1997. In alle ons omringende landen is een stijging in leeftijd te constateren, maar nergens is deze gemiddelde leeftijd zo hoog als in Nederland. Van diverse zijden wordt gewezen op de medische problemen en financiële kosten die deze leeftijdsstijging met zich kan meebrengen.

Het steeds verder dalend geboortecijfer leidt ook tot problemen, niet alleen op het gebied van de arbeidsmarkt, maar ook op het sociaal-politieke vlak. Te denken valt aan het afnemend aantal betaald werkenden dat de premies moet opbrengen voor de verzorging van uitkeringsgerechtigden, en aan de inkrimpende jongere generatie die een grotere groep steeds ouder wordende ouderen moet verzorgen.

Hiernaast is er sprake van een toenemende diversiteit in huishoudenstypen. We zien een toename van het aantal gezinnen met slechts één kind, éénoudergezinnen, éénpersoonshuishoudens, nieuwe samenlevingsvormen etc. Ook het echtscheidingspercentage stijgt nog steeds en steeds meer vrouwen

en hun partners besluiten geen kinderen te krijgen. Deze grotere diversiteit berust echter voor een niet gering deel op langere aanlooptrajecten in de vorming van een standaardgezin of in duurzame alternatieven voor dat standaardgezin (Van Praag en Niphuis-Nell 1997).

Het gezin zit nog vast in het zadel, constateert de Nederlandse Gezinsraad dan ook. Het krijgen van kinderen, cultuuroverdracht aan een volgende generatie, behoeftebevrediging van individuen zijn kennelijk sterk afhankelijk van het gezin of een daarmee vrijwel identieke constructie. Toch zijn de niet in een gezin doorgebrachte levensperioden in duur en frequentie zo belangrijk geworden dat, zo stellen Van Praag en Niphuis-Nell, de maatschappelijke organisatie alleen daarom al niet meer opgehangen kan worden aan het gezin en de voorbereiding van individuen op de maatschappij onmogelijk nog kan worden gereduceerd tot een opvoeding tot specifieke gezinsrollen. Het hedendaagse gezin is niet meer het gezin van vroeger.

1.4 Veranderende opvattingen over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen

Een tweederde meerderheid van de bevolking is de mening toegedaan dat mannen en vrouwen het huishoudelijke werk gelijkelijk onder elkaar moeten verdelen (*Jaarboek Emancipatie* 1997). Sinds 1981 heeft deze opvatting steeds meer terrein gewonnen, hoewel de steun voor deze mening sinds 1990 onder vrouwen enigszins is gaan afbrokkelen. Dat mannen en vrouwen het *betaalde* werk gelijkelijk onder elkaar moeten verdelen, is de mening van een meerderheid onder zowel vrouwen als mannen en dat is sinds 1981 vrijwel onveranderd het geval. Grote eensgezindheid lijkt er zowel onder vrouwen als mannen te bestaan over de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de man en de vrouw voor de kinderopvoeding. De steun voor deze opvatting is in de loop van de tijd nog verder gegroeid. In 1993 is de helft van de vrouwen en een derde van de mannen het oneens met de stelling dat vrouwen geschikter zijn voor de opvoeding van kleine kinderen dan mannen.

Met de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen met jonge kinderen is ook de publieke opinie daarover veel positiever geworden. Het aantal mensen dat geen bezwaren ziet in het werken van gehuwde moeders met schoolgaande kinderen, is tussen 1980 en 1995 gestegen van 65 naar 85%. Aan het werken van moeders die hun kinderen in de crèche plaatsen, zien nog tamelijk veel mensen bezwaren kleven, hoewel men ook hierover in de loop van jaren positiever is gaan denken. In 1980 bedroeg het percentage mensen dat hierover positief dacht 40%, in 1995 was dit gestegen tot 55%.

1.5 Beleid ten aanzien van de combinatie van zorg en arbeid

In de jaren zeventig en tachtig was het emancipatiebeleid gericht op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, zonder dat echter in substantiële zin maatregelen werden genomen om een combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken te vergroten⁹. Pas vanaf de jaren negentig werd een aantal maatregelen ingevoerd die de combineerbaarheid verbeterden¹⁰.

Begin jaren negentig bestonden de overige activiteiten van de overheid vooral uit het produceren van nota's, het doen verrichten van onderzoek en het vragen van advies (zie ook hoofdstuk 6). In het beleidsprogramma *Met het oog op 1995* stond de herverdeling van onbetaalde arbeid en, in samenhang daarmee, de vergroting van zorgverantwoordelijkheid van mannen centraal. Dit beleidsprogramma uit 1992 borduurt voort op het beleidsprogramma *Emancipatie* uit 1985. De probleemstelling blijft dezelfde en luidt: *'Er is sprake van een structureel ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen; de feitelijke kansen en mogelijkheden tot maatschappelijke participatie zijn voor vrouwen als groep kleiner dan voor mannen als groep* (Beleidsprogramma *Emancipatie* 1992). Ook de centrale doelstelling is gelijk gebleven. Deze luidt: *Het bevorderen van de ontwikkeling van de huidige maatschappij, waarin het sekseverschil nog in zo grote mate is geïnstitutionaliseerd, naar een pluriforme maatschappij, waarin ieder ongeacht sekse of burgerlijke staat de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en verantwoordelijkheden kunnen realiseren* (Beleidsprogramma *Emancipatie* 1992).

In het Beleidsprogramma wordt een aantal 'belemmeringen' genoemd voor de voortgang van het emancipatiebeleid:

- het lage aandeel van vrouwen in politieke en maatschappelijke besluitvorming
- herverdeling van onbetaalde arbeid en, in samenhang daarmee, vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen
- doorbreking van de beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Om deze 'belemmeringen' aan te pakken zijn drie speerpunten geformuleerd:

1. de vergroting van de deelname van vrouwen aan politieke en maatschappelijke besluitvorming
2. herverdeling van onbetaalde arbeid en, in samenhang daarmee, vergroting van de zorgverdeling van mannen
3. doorbreking van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Deze speerpunten worden verder geconcretiseerd door drie projectgroepen. Ten behoeve van het tweede speerpunt wordt een commissie *Toekomstscenario's Herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid* ingesteld. Deze commissie adviseerde in *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld* (1995) van de vier ontworpen scenario's voor het jaar 2010 het 'combinatiescenario' als maatschappelijk streefmodel te kiezen. Dit scenario kent een evenwichtige balans tussen het betaald en onbetaald verrichten van zorgtaken en tussen het zelf zorgen en het tegen betaling uitbesteden van zorg. Wat er overblijft aan zorgarbeid dient in 2010 gelijk verdeeld te zijn tussen mannen en vrouwen.

De projectgroep *Herverdeling Onbetaalde Arbeid* bracht haar eindadvies uit en de nota *Arbeid en zorg* van het kabinet verscheen. In april 1997 werd de advisering over deze nota door de Stichting van de Arbeid en de Raad voor het Overheidspersoneelsbeleid gevolgd door een kabinetsstandpunt over de wijze waarop verlofregelingen gemoderniseerd zullen worden (waarvan er inmiddels enkele waren ingevoerd, zie hierna). Een derde projectgroep, de projectgroep *Doorbreking van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid*, kwam in het voorjaar van 1996 met haar eindadvies *Ongezien onderscheid naar sekse*. Hierin worden de processen geanalyseerd die ertoe leiden dat *mensen en voorwerpen, activiteiten en begrippen, impliciet of expliciet worden ingedeeld naar 'vrouwelijk' of 'mannelijk', en die tegelijkertijd de boodschap afgeven dat dit vanzelf spreekt*. Inmiddels werd ook de term *gezinsbeleid* in Nederland geïntroduceerd. In september 1996 verscheen hierover de kabinetsnota *Notitie gezin. De maatschappelijke positie van het gezin*. Tenslotte werd, in vervolg op de werkzaamheden van de commissie *Toekomstscenario's*, de commissie *Dagindeling* ingesteld, die in mei 1998 met haar eindadvies kwam. Ten tijde van de afronding van dit proefschrift wordt door het tweede paarse kabinet een kaderwet *Zorg en Arbeid* voorbereid waarin alle mogelijke vormen van verlof (ook die ten behoeve van educatie en vrijwilligerswerk) worden geregeld. Tevens is een wet *Basisvoorziening kinderopvang* in voorbereiding.

De jaren negentig geven dus een zekere doorbraak te zien in het overheidsbeleid ten aanzien van de combineerbaarheid van arbeid en zorg. Deze doorbraak ging samen met de grote beleidsoperaties van de jaren tachtig en negentig: deregulering, decentralisering, een meer coördinerende rol van de overheid en meer marktwerking. Het streven naar flexibilisering van de arbeidsmarkt biedt zowel risico's als kansen voor een betere combineerbaarheid van zorg en arbeid. Met name rond de vormgeving van de kinderopvang zien we hoe de rol van de overheid verandert. Er wordt samenwerking gezocht met de sociale partners en de 'vragers' van kinderopvang (zie paragraaf 1.6).

Als knelpunten bij deze beleidsontwikkeling noemt het SCP (Niphuis-Nell 1997):

1. Het beleid bevat nog weinig stimulansen om ook mannen met kinderen aan te zetten tot een grotere zorgverantwoordelijkheid
2. De vraag of de overheid (de verantwoordelijkheid voor) het faciliteren van de combineerbaarheid van arbeid en zorg niet teveel doorschuift naar de sociale partners of teveel geduld met deze partners heeft. Wettelijke regelingen (bijvoorbeeld een sociale verzekering van zorg, recht op deeltijdarbeid) en het (verder) financieren van uitbreiding van kinderopvangvoorzieningen zijn uitstekende middelen om een draagvlak te realiseren, ook bij sociale partners.

1.6 Maatregelen voor de combinatie van arbeid en zorg

Vanaf de jaren negentig zijn in Nederland concrete maatregelen getroffen door overheid en/of sociale partners om een combinatie van zorg voor kleine kinderen en beroepsarbeid te faciliteren. Deze maatregelen zijn op te vatten als ingrepen van de overheid of sociale partners in de inrichting van het arbeids- of zorgbestel. De maatregelen zijn ingekaderd in het door de overheid gevoerde emancipatiebeleid, in het buitenland samengevat onder de noemer *family policy*. In vergelijking met het buitenland zijn deze maatregelen in de 'gezinspolitieke' sfeer in Nederland pas laat genomen of uitgebreid.

1.6.1 Verlofregelingen

De bestaande verlofregelingen vormen volgens het SCP (Van Praag en Niphuis-Nell 1997) een bonte lappendeken, met nog vele gaten en dunne plekken. Veel wordt overgelaten aan de sociale partners en in de CAO's geregeld. Hierdoor zijn regelingen soms zeer sterk verschillend. In een aantal gevallen is er sprake van onverzekerde risico's.

Het zwangerschaps- en bevallingsverlof is in 1990 uitgebreid van 12 naar 16 weken en sindsdien flexibel opneembaar. Het verlof is betaald. Hiernaast bestaat er een kraam- of vaderschapsverlof van 2 dagen.

Het kabinet overweegt een betaald adoptieverlof te introduceren van maximaal vier weken, te financieren uit de ziektewet. De regeling geldt slechts voor een van de adoptiefouders.

Calamiteitenverlof is van toepassing bij een acuut optredend zorgprobleem in bijzondere omstandigheden. In een aantal CAO's worden de omstandigheden, genoemd in het BW, nog aangevuld. Ten tijde van de afronding van dit proefschrift is door het kabinet Kok een voorstel voor een zorgverlof van tien dagen aangenomen. In dit voorstel wordt 70% van dit verlof door overheid en werkgevers gefinancierd. Ouders zullen zelf de overige 30% moeten bijdragen.

In een aantal CAO's is een langer durend zorgverlof geregeld, maar dit is niet opgenomen in een wettelijk kader. Wel is de wet *Financiering loopbaanonderbreking* van kracht geworden. Deze betreft een financieringsregeling waarop, om reden van zorg of educatie, beroep kan worden gedaan om een wettelijk verlofrecht (bijvoorbeeld ouderschapsverlof, een CAO -afpraak over verlof of loopbaanonderbreking of een afspraak tussen werkgever en werknemer) te realiseren. Volgens het kabinet gaat het om financiering van een verlofperiode van tenminste twee en ten hoogste zes maanden, waarbij de verlofganger voor tenminste de helft van zijn arbeidsduur verlof opneemt en waarbij de werkgever een werkloze als vervanger aanstelt. Voorts wordt een wettelijke regeling voor betaald palliatief verlof voor 2 maanden overwogen. Daarnaast zijn er reeds CAO-afspraken over palliatief verlof van kracht.

Tot de faciliteiten waarvan ouders gebruik kunnen maken in de zorg voor kinderen, hoort sinds 1991 het ouderschapsverlof op grond van de wet op het ouderschapsverlof. Vóór deze tijd was er geen regeling, met uitzondering van een ouderschapsregeling voor ambtenaren sinds 1989. Iedere werknemer met een kind onder de 4 jaar heeft voor elk kind het recht voor een deel van de arbeidstijd onbetaald ouderschapsverlof op te nemen voor een aaneengesloten periode van maximaal 6 maanden, waarbij de resterende arbeidstijd tenminste 20 uur dient te bedragen. Inmiddels is het ouderschapsverlof opgenomen in de wet *Financiering loopbaanonderbreking* (zie boven).

In de jaren 1992 t/m 1995 heeft van de bijna 230 duizend werkzame personen met een kind van 0 jaar slechts 17% ouderschapsverlof opgenomen. Een groot verschil bestaat tussen het percentage mannen (9%) en vrouwen (ruim 40%). Vrouwen nemen het ouderschapsverlof gedurende een kortere periode dan mannen en hebben per week meer verlof gedurende die periode. Een heel groot verschil in de omvang van opgenomen ouderschapsverlof bestaat tussen de quartaire sector (overheid en niet-commerciële dienstverlening) en de overige bedrijfstakken, zoals industrie en zakelijke dienstverlening. Dit verschil is verklaarbaar uit het feit dat ouderschapsverlof in de quartaire sector voor een groot deel wordt betaald, maar in het bedrijfsleven niet.

1.6.2 Kinderopvang

Diverse voorzieningen voor de kinderopvang hebben in de voorafgaande periode een (voortgaande) groei laten zien. Niettemin zijn er nog steeds wachtlijsten: het totaal aantal kinderen op deze wachtlijsten is niet kleiner geworden.

In 1989 besloot de rijksoverheid de in vergelijking met het buitenland achterblijvende ontwikkeling met betrekking tot de beschikbaarheid van kinderopvang om te buigen via de stimuleringsmaatregel *Kinderopvang*. In de jaren 1990-1995 werd er ongeveer 1,3 miljard gulden uitgetrokken voor de ontwikkeling van deze sector. Het aantal gemeenten met kinderopvangvoorzieningen steeg van 200 (1989) naar 600 (1994) en de totale capaciteit aan kindplaatsen steeg van 20.400 in 1989 tot 68.000 in 1996. Naast overheid en ouders bleken ook steeds meer werkgevers bereid te investeren in kinderopvang. Het aantal aan bedrijven verhuurde plaatsen steeg in dezelfde periode van 2.700 naar 24.000. Voordeel van de stimuleringsmaatregel was dat elke regio in Nederland gebruik kon maken van deze regeling. Nadeel hiervan is dat ook op niet-rendabele plaatsen kinderopvang tot stand is gekomen waarvan de continuïteit op langere termijn onzeker is. In 1996 werden de financiële middelen voor kinderopvang door de rijksoverheid gedecentraliseerd naar de gemeenten. In het eerste jaar van de decentralisatie werden deze middelen nog exclusief voor kinderopvang aan gemeenten verstrekt. Vanaf 1997 kunnen gemeenten eigen beleidskeuzes maken over hoe men deze middelen zal besteden.

Doordat het financiële aandeel van ouders en bedrijven sterk groeit, worden organisaties minder afhankelijk van subsidies. Er ontstaat een zakelijker verhouding tussen subsidiënt en organisatie. In een aantal gevallen wordt de traditionele subsidierelatie vervangen door privaatrechtelijke overeenkomsten tussen organisaties en gemeenten ten behoeve van door de gemeente aangegeven doelgroepen. De sector kinderopvang is niet alleen in volume sterk gegroeid, maar heeft ook een ontwikkeling doorgemaakt van een grotendeels particuliere welzijnssector naar een grotendeels marktgeoriënteerde sector. Het financiële aandeel van de overheid in deze sector is gezakt van 55% in 1989 naar 41% in 1994.

De overheid beschouwt kinderopvang als een belangrijk agendapunt, zoals blijkt uit de volgende maatregelen:

- In 1996 stelt het ministerie van VWS 10 miljoen gulden ter beschikking voor een op te richten waarborgfonds kinderopvang dat investeringsgaranties moet geven voor instellingen van kinderopvang. De organisaties kunnen dan sneller investeren in nieuwe faciliteiten.

- Per 1 januari 1996 voert de overheid een fiscale maatregel in om werkgevers te stimuleren kinderopvangplaatsen voor hun werknemers af te nemen. Werkgevers kunnen door deze regeling een bepaald bedrag in mindering brengen op af te dragen loonbelasting.
- Het kabinet besluit vanaf 1996 structureel 85 miljoen gulden per jaar beschikbaar te stellen voor het huren van kindplaatsen voor bijstandhouders om de arbeidsparticipatie van deze doelgroep te bevorderen. Dit in het kader van de herinrichting van de bijstandswet waarin de verplichting tot beschikbaarstelling voor de arbeidsmarkt voor moeders met kinderen vanaf 5 jaar is gaan gelden (was 12 jaar).
- Met ingang van 1998 wordt in een stimuleringsregeling voorzien ter vergroting van de omvang van naschoolse opvang om het tekort aan deze voorziening op te vangen.

Naar verwachting zal de vraag naar kinderopvang verder stijgen. De stimuleringsmaatregelen in 1990-1995 hebben zich met name gericht op de leeftijds-categorie 0-4 jaar. Het in de afgelopen jaren gecreëerde aanbod voor deze categorie heeft mede geleid tot een grotere vraag naar (naschoolse) opvangmogelijkheden in de categorie van 5 jaar en ouder en bijpassende overheidsstimulering (zie boven). De commissie *Dagindeling* pleitte in het voorjaar van 1998 voor nog eens honderden miljoenen extra aan kinderopvangvoorzieningen. We mogen verwachten dat het aantal bedrijfsplaatsen nog verder zal groeien door de najleffecten van CAO-afspraken die langzamerhand verzilverd worden door de betrokken werknemers.

Er is meer behoefte aan flexibele opvang als gevolg van de recente ontwikkelingen in de werktijden van werknemers. Invoering van de 36-urige werkweek bijvoorbeeld leidt tot 9-urige werkdagen, waarbij een kinderdagverblijf al gauw 11 uur per dag open moet zijn om ouders de mogelijkheid te geven kinderen te brengen en te halen. De gebruikelijke tarifiering in de vorm van prijs per kinderopvangplaats zal door de behoefte aan flexibele opvang geleidelijk plaatsmaken voor een tarifiering op basis van prijs per kinderopvanguur.

De subsidieplaatsen die door gemeenten gefinancierd worden, zullen steeds minder een algemeen toegankelijk karakter krijgen. Gemeenten zullen meer dan voorheen kinderopvangplaatsen willen betalen voor specifieke doelgroepen zoals bijvoorbeeld bijstandhouders en allochtone vrouwen.

Door de toenemende kosten van kinderopvang ligt het voor de hand dat het aanbod van minder geprofessionaliseerde vormen van opvang zal toenemen. Het zwarte/grijze circuit zal worden aangesproken op het verlenen van kinder-

opvang en, eventueel in combinatie daarmee, op het verrichten van huishoudelijk werk.

De kwaliteit van de kinderopvang tenslotte komt in het begin van de jaren negentig meer in discussie, mede ten gevolge van een aantal berichten over slechte omstandigheden in kinderdagverblijven. Als kwaliteitskenmerken van kinderopvang noemt Singer (1993) structurele kenmerken (bijvoorbeeld groepsgrootte en leidster-kindverhouding), proceskenmerken (positief stimulerend gedrag van leidsters, spelmateriaal) en samenwerking met ouders.

Aanbevelingen van een in 1992 ingestelde commissie *Kwaliteit kinderopvang* hebben geleid tot een AMVB, die van kracht is geworden voor een periode van vijf jaar. Intussen wordt gewerkt aan een kwaliteitssysteem, dat in de bedoeling van de overheid als een zelfregulerend stelsel zal fungeren. Een aantal kinderopvangorganisaties vindt echter verdergaande maatregelen, zoals een vorm van certificering, noodzakelijk. Verdere implementatie van een kwaliteitssysteem en de daaraan gekoppelde eisen zal hoogstwaarschijnlijk leiden tot hogere kosten van de kinderopvang.

1.6.3 Deeltijdwerk en arbeidstijden

Het scheppen van deeltijdwerk en het verbeteren van de rechtspositie van deeltijdwerkers waren vanaf het begin van het emancipatiebeleid in 1974 een aandachtspunt. In de jaren tachtig werd duidelijk dat de rechtspositie van deeltijdwerkers in de particuliere sector nog te wensen overliet, bijvoorbeeld qua gelijke beloning en pensioenopbouw. Het recht op een gelijk uurloon en gelijke behandeling van deeltijdwerkers en voltijdwerkers is inmiddels geregeld in de wet *Verbod tot het maken van onderscheid tussen werknemers op grond van de arbeidsduur*, die op 1 november 1996 van kracht werd.

Het kabinet is in het algemeen geen voorstander geweest van een wettelijk recht op deeltijdarbeid. Het in maart 1996 bij de Tweede Kamer ingediende initiatiefwetsvoorstel-Rosenmöller haalde bij de behandeling in 1997 net geen meerderheid in de Eerste Kamer. In het al genoemde ontwerp van de kaderwet *Arbeid en zorg* krijgt ook een wettelijk recht op deeltijdwerk zijn beslag.

Verder is de nieuwe arbeidstijdenwet (gefaseerd) ingevoerd per 1 januari 1996. In de wet is echter een en ander gedereguleerd en gedecentraliseerd, zodat een aantal vastgelegde minimumnormen zijn overgelaten aan de sociale partners op het niveau van bedrijfstakken en ondernemingen. Werknemers kunnen er dus geen individueel recht aan ontlelen.

1.6.4 Bepalingen in de sfeer van sociale zekerheid, belastingen en pensioenen

Door de inmiddels opgeheven Emancipatieraad is er reeds op gewezen dat er een samenhangend pakket van voorzieningen nodig is om vrouwen aan te moedigen aan de arbeidsmarkt deel te nemen in plaats van te ontmoedigen. Veel maatregelen in de sfeer van de sociale zekerheid en belastingen zijn echter geënt op het idee van een fulltime werkende kostwinner met aan zijn zijde een voor het huishouden zorgende, niet-verdienende partner. Er bestaan in veel regelingen impliciete partnerheffingen, financiële voordelen, die de alleenverdiener verliest als zijn partner gaat werken. Zo'n impliciete heffing is de overheveling van de basisaftrek in de inkomstenbelasting.

Verder kennen alle werknemersverzekeringen op minimumniveau net als de AOW een toeslag voor de alleenverdiener. De bijstandswet toetst de hele uitkering aan het partnerinkomen en is daarom nog ontmoedigender. Ook in de ziektekostenverzekering, de studiefinanciering en de pensioenregelingen zitten kostwinnersvoordelen (Bruyn-Hundt en Van der Linden 1989).

Het kabinet wil per 1 januari 2001 een herziening van het belastingstelsel tot stand brengen. Hierin wordt een algemene heffingskorting doorgevoerd, die individueel wordt toegekend en aan niet-werkende partners rechtstreeks wordt uitbetaald.

1.6.5 Overige maatregelen

Door toedoen van de nieuwe winkeltijdenwet die op 1 juni 1996 in werking is getreden, zijn de openingstijden van de detailhandel iets verruimd, hetgeen mogelijkwerwijs kan leiden tot verbetering van de combineerbaarheid van taken.

Sinds 1996 lopen er in enkele grotere steden door het ministerie van SoZaWe gesubsidieerde experimenten in de schoonmaaksector, waarin particulieren een witte werkster tegen de gangbare zwarte prijs kunnen inschakelen. Naar analogie hiervan duikt ook het idee van de witte oppas op.

In het kader van de commissie *Dagindeling* worden recent tijdelijke experimenten gestimuleerd ter bevordering van een betere tijdruimtelijke afstemming van voorzieningen.

Tenslotte zijn er van overheidswege enkele campagnes gevoerd om jongens en mannen te stimuleren tot deelname aan zorgarbeid (bijvoorbeeld de campagne *Een echte vent strijkt zijn eigen overhemd*).

1.6.6 De rol van de overheid en van sociale partners

De veranderende rol van de overheid en sociale partners springt in het bijzonder met betrekking tot de kinderopvang in het oog. Dit blijkt uit de ontwikkeling van privaatrechtelijke contracten voor de kinderopvang in gemeenten. Deze vorm van publiekprivate samenwerking (PPS) is procesgericht en heeft betrekking op een andere wijze van omgang tussen overheidspartners en uitvoerende organisaties. Bij de overgang van budgetfinanciering naar een privaatrechtelijke relatie tussen overheid en de uitvoerende organisaties verschuift het accent van PPS van outputfinanciering aan de productiezijde naar een vorm van outputfinanciering aan de marktzijde waarbij de overheid, als vertegenwoordigster van een aantal doelgroepen, zich als marktpartij opstelt.

Bij het vormgeven van deze privaatrechtelijke relatie zijn naast de lokale overheden en de uitvoerende organisaties ook de koepelorganisaties VOG (de Vereniging van Ondernemers in de gepremieerde en gesubsidieerde sector) en VNG (Vereniging Nederlandse Gemeenten) betrokken. De financieringsbronnen van de gevonden vorm van PPS zijn publieke financiering (gemeenten), bedrijfsbijdragen (instellingen en bedrijven) en gebruikersbijdragen (ouderbijdragen).

De ontwikkeling van privaatrechtelijke contracten komt tegemoet aan de toenemende rol, verantwoordelijkheid en behoeften van andere financiers in de sector kinderopvang en het streven naar besturen op afstand door overheden. Management en personeel moeten hierdoor meer (leren) denken in termen van output en daadwerkelijke klantgerichtheid. Een professioneler bedrijfsvoering is daarvoor de basis. Bij het aangaan van een zakelijker relatie met de gemeente worden organisaties geprikkeld zeer nauwkeurig te formuleren welke prestaties men levert, welke kwaliteitsnormen men hanteert en tegen welke kosten men wil leveren. Verwacht mag worden dat dit bijdraagt aan de effectiviteit en efficiëntie van de bedrijfsvoering (Buitenhek 1997).

1.7 Probleemstelling

1.7.1 Het type probleem

In huishoudens zoeken mensen naar nieuwe patronen in de taakverdeling, zo betoogde ik aan het begin van dit hoofdstuk. Dat blijkt geen eenvoudige zaak, daar individuele initiatieven op veel niveaus worden ingeperkt. Het momenteel overheersende 'anderhalfverdienerspatroon' (Niphuis-Nell 1997) bijvoorbeeld legt het initiatief voor verandering in de taakverdeling bij vrouwen, maar neemt

tegelijkertijd andere mogelijkheden voor verandering weg, zoals een groter aandeel van mannen in huishoudelijk en verzorgend werk. Het combineren van zorg en arbeid lijkt in dit patroon een vrouwenaangelegenheid te worden. Ofschoon mannen zeggen een meer gelijke verdeling van huishoudelijk werk en zorg voor kinderen voor te staan, blijkt in de praktijk het percentage combinerende mannen slechts in beperkte mate toe te nemen, zoals aan het aantal 'halfomhalfverdieners' valt af te lezen (zie § 1.2).

De rol van externe, status-quo bevestigende factoren is de overheid noch vele anderen ontgaan. Er is dan ook een groot aantal maatregelen voorgesteld en genomen om dergelijke factoren te compenseren. Helaas moet worden vastgesteld dat deze deels tekortschieten, deels ongewenste effecten hebben. Zo zijn de voorzieningen voor kinderopvang nog duidelijk ontoereikend. De medefinanciering hiervan door het bedrijfsleven houdt het risico in van een vergroting van beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen en een slechtere toegankelijkheid voor laagopgeleide vrouwen (Niphuis-Nell 1997). In de verlofregelingen ontbreekt een toespitsing op de beleidsdoelstelling van vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen. Ouderschapsverlof is in veel sectoren onbetaald verlof, kraamverlof voor vaders is beperkt. De beleidsmaatregelen vertonen nog onvoldoende samenhang: op mogelijke neveneffecten wordt niet geanticipeerd. Daarnaast is vanuit vrouwenstudies in diverse wetenschappelijke disciplines de nodige kritiek geformuleerd op de wijze waarop in het overheidsbeleid wordt gedacht over de relatie tussen zelfstandigheid en afhankelijkheid. Economische zelfstandigheid staat telkens voorop in de beleidsdoelstelling, de notie van zorg is onderontwikkeld (Sevenhuijsen 1997). Ook anderszins is er sprake van onvoldoende ondersteuning. Het werk van de reeds genoemde projectgroep *Doorbreking van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid* legt sterk de nadruk op de wisselwerking tussen cultureel verankerde en gendergeladen beelden over arbeid en zorg en het gedrag van individuen. Helaas wordt vooral het proces van bevestiging van deze beelden benadrukt, en niet zozeer de doorbreking ervan. Telkens weer lijkt men ervan uit te gaan dat meer inzicht in de vraag hoe man-vrouwbeelden bevestigd worden, 'automatisch' leidt tot doorbreking van die beelden (*Ongezien onderscheid naar sekse* 1996). Dat lijkt weinig waarschijnlijk. Uit wat *is*, volgt niet direct wat *nodig is*, noch uit wat *nodig is*, wat *zal zijn*.

Mijn conclusie is dat meer kennis nodig is over wat het moeilijk maakt tot nieuwe vormen van taakverdeling binnen het gezin te komen. Goed bedoelde maatregelen, op welk niveau dan ook, leiden te vaak tot effecten die onverwacht zijn en grotendeels ongewenst en tegengesteld aan hetgeen wordt beoogd.

Het belangrijkste alternatief lijkt mij te trachten zo min mogelijk in algemene ingrepen te denken, en verandering vooral te zoeken in een versterking van de daadkracht van diverse betrokkenen, zowel van actoren binnen het gezin als van actoren op het niveau van de overheid en bijvoorbeeld het bedrijfsleven. Ze moeten in staat zijn te realiseren wat ze willen. De algemene onderzoeksvraag luidt dan ook hoe deze versterking gerealiseerd kan worden. Hierbij gelden diverse randvoorwaarden: hoe ervoor te zorgen dat ingrepen zo min mogelijk inspanning vereisen (dus niet op weerstand tegen verandering stuiten), dat gewenste veranderingen gemakkelijk kunnen worden gehandhaafd en dat de benodigde ingrepen een hoge mate van corrigeerbaarheid door de direct betrokkenen vertonen?

Via diverse studies is reeds veel materiaal bijeengebracht, bedoeld om soortgelijke vragen te beantwoorden. Het is daarom opmerkelijk dat het antwoord op de genoemde vraag in nog zo substantiële mate ontbreekt. Dit suggereert dat er sprake is van een speciaal soort moeilijkheid, namelijk het ontbreken van geschikte onderzoeksontwerpen. Mijn onderzoek beoogt een bijdrage te leveren om dit tekort te ondervangen en te laten zien dat de resultaten van het gebruik van de desbetreffende ontwerpen in de gewenste richting gaan.

1.7.2 Wetenschappelijke aanpak

Er bestaan vele opvattingen over wat wetenschappelijk onderzoek inhoudt, c.q. over wat nodig is om tot wetenschappelijke resultaten te komen. Dit is ten eerste het gevolg van het feit dat onderzoek meestal in een praktijksituatie totstandkomt. Daardoor zijn meestal slechts *a posteriori* interpretaties van eventueel succes mogelijk. Ze missen de voor toekomstig onderzoek benodigde normatieve kracht. Dit betekent dat vele probleemformuleringen en interpretaties naast elkaar kunnen functioneren, met voor verschillende gebruikers een verschillende faciliterende waarde. Ten tweede zijn in de loop van de tijd aanzienlijke wetenschappelijke successen behaald. Hierdoor bestaat de tendens allerlei activiteiten onder wetenschappelijk onderzoek te scharen, zelfs als ze daar maar in beperkte mate op lijken. Te denken valt aan marktonderzoek en aan sommige vormen van opdrachtonderzoek, waarbij de geldigheid van de resultaten buiten de directe toepassing van minder belang wordt geacht. Bij de desbetreffende activiteiten gaat het vooral om gegevensverzameling, dus veeleer om zoeken dan om onderzoeken. Ook dit leidt tot moeilijkheden bij de afbakening van wetenschappelijk onderzoek.

Om toch enig houvast te hebben bij het ontwerp van mijn onderzoek heb ik mij vooral georiënteerd op wat ik de *klassieke benadering* wil noemen. Bij het ontwerp heb ik vervolgens getracht deze benadering zo veel mogelijk 'op te

rekken' om haar geschikt te maken voor de aanpak van mijn probleem. Ik spreek van 'oprekken' omdat ik tegelijkertijd gepoogd heb zo dicht mogelijk bij deze benadering te blijven. Ze functioneert dus als een conceptueel ideaal, een norm voor kwaliteit¹¹. Typerend voor de klassieke benadering is dat het gaat om het totstandbrengen van hoogwaardige waarnemingen. In deze omschrijving wordt meestal benadrukt dat het gaat om waarnemingen en om (het verhogen van) de kwaliteit daarvan. Onder *waarnemingen* worden rapportages van ervaringen verstaan - dus van wat mensen zeggen dat ze zien of horen, maar ook van wat ze menen of denken. Met *kwaliteit* wordt bedoeld dat (hoogwaardige) waarnemingen toegankelijk zijn voor elke vorm van gebruik door elke denkbare gebruiker en dus niet door gebruik kunnen worden gewijzigd. Een andere formulering van dit laatste is dat ze niet een bepaald gebruik dienen (en in deze zin dus gebruikers- of waardevrij zijn). Men kan ook zeggen dat beoogd wordt dat herhaald gebruik *gratis* is, in de zin dat bij nieuw gebruik geen of heel weinig nieuw onderzoek nodig is.

Bij de constructie van hoogwaardige waarnemingen bestaat het uitgangsmateriaal per definitie uit wat niet (noodzakelijkerwijs) hoogwaardig is¹². Om van hieruit tot hoogwaardige waarnemingen te komen is het nodig te weten hoe ze bij elkaar horen, welke klasse ze vormen. Pas dan kunnen ze worden gecombineerd. Gaat het om herhaalde waarnemingen aan eenzelfde *ding* dan is een hoogwaardige waarneming bijvoorbeeld het resultaat van rekenkundige middeling (als de rapportages door getallen kunnen worden voorgesteld). Gaat het om waarnemingen aan wat de deelnemers van een collectief doen, dan is, zoals ik in hoofdstuk 2 nog zal uitwerken, een hoogwaardige waarneming bijvoorbeeld het resultaat van een convergentie binnen het collectief - zodat er sprake is van een zichzelf handhavend collectief.

Het centrale probleem in de klassieke benadering bestaat derhalve uit het herkennen van de klasse van te combineren waarnemingen. Gewoonlijk wordt deze klasse het *wetenschappelijk object* genoemd. Ook spreekt men wel van het *generalisatiedomein* van hoogwaardige waarnemingen: de klasse dient om te herkennen hoe waarnemingen te combineren zijn en om te herkennen of de resulterende hoogwaardige waarnemingen nog tot dezelfde klasse behoren (De Zeeuw 1998).

Bij het ondernomen onderzoek was het probleem dat eigenlijk al van tevoren vaststond dat geen klasse gevonden kan worden die aan het criterium van klassiek wetenschappelijk onderzoek voldoet. Voor zover men toch tot aanwijzing daarvan besluit, geldt immers dat de afgrenzing steeds afhankelijk blijkt van het doel van de aanwijzing. Dit is bijvoorbeeld het geval bij zoiets als een gezin. Dit zou een *wetenschappelijk object* in de klassieke zin kunnen vormen,

maar dit lijkt niet waarschijnlijk, gegeven het feit dat gezinnen nu eenmaal cultureel gedefinieerd worden (anders dan bijvoorbeeld chemische stoffen). Dit betekent dat gekozen moet worden wie eventueel bepaalt hoe een gezin te herkennen is - bijvoorbeeld het Centraal Bureau voor de Statistiek of individuele onderzoekers in opdracht van een subsidiegever. Dit ondergraaft eigenschappen zoals 'niet beïnvloed door gebruik', en 'bij nieuw gebruik geen verder onderzoek nodig' (dat zal immers meestal een ander doel hebben).

Het bleek mogelijk het genoemde herkenningsprobleem bij de door mij geformuleerde problematiek op te lossen. In hoofdstuk 2 beargumenteer ik hoe en waarom ik op de gekozen manier te werk ben gegaan. Kort gezegd komt deze erop neer dat men nagaat hoe een klasse zichzelf kan afgrenzen en herkenbaar maken, zodanig dat het mogelijk wordt via die klasse hoogwaardige waarnemingen te construeren. Dit impliceert derhalve een benadering of approximatie van de klassieke methodiek: het idee van een herkenbare klasse wordt gewijzigd, terwijl de bedoeling van een dergelijke klasse dezelfde blijft (namelijk te functioneren als wetenschappelijk object). Dit impliceert een 'oprekking' en daardoor tevens een aanvullend criterium: de leden van de klasse moeten niet willen weglopen en zich buiten de klasse begeven. Operationeel betekent dit vermoedelijk dat de leden de klasse met minimale inspanning moeten kunnen handhaven.

In termen van mijn eerdere stelling betekent het bovenstaande, dat ik wil nagaan hoe bijvoorbeeld combinerende ouders zich kunnen afgrenzen van externe invloeden, zodanig dat ze ten opzichte van die invloeden als wetenschappelijk object functioneren. Komt een dergelijke afgrenzing tot stand, dan betekent dit dat ouders resistenter worden ten opzichte van externe invloeden, zich kunnen handhaven ongeacht bestaande maar ongewenste attractoren. In latere delen van deze studie spreek ik van het ontstaan van een sterke *actor*. Gezinnen die als sterke actor optreden, zullen krachtige onderhandelingspartners zijn in de wisselwerking met bijvoorbeeld werkgevers en tot duidelijke en gewenste afspraken kunnen komen.

Bovenstaande wat complexe formulering is nodig omdat het mij niet erom gaat 'van boven af' te kunnen decreteren hoe de taakverdeling binnen een gezin eruit dient te zien. Het gaat niet aan te stellen dat een vaste norm moet worden gerealiseerd, bijvoorbeeld in elk gezin een *fifty/fifty* verdeling. Wat nodig is, is te weten hoe individuen een *vrije keuze*¹³ kunnen maken en afwijkingen bij de realisatie kunnen compenseren. Dit kan weliswaar in een aantal gevallen leiden tot een *fifty/fifty*verdeling, maar kan ook heel andere verdelingen tot resultaat hebben. In dit laatste geval is de verdeling bijvoorbeeld het gevolg van compensatie van een niet *fifty/fifty*verdeling bij andere taken van het gezin.

1.7.3 Probleemstelling

Op basis van bovenstaande overwegingen kom ik tot de volgende formulering van mijn onderzoeksprobleem, in de vorm van drie deelvragen:

- a. Is er sprake van een persoonlijke behoefte van ouders aan een andere dan de klassieke taakverdeling en zo ja, hoe ziet die eruit? Kan worden aangegeven hoe zij mogelijke obstakels bij de realisatie van hun voorkeur overwinnen?
- b. Hoe kan worden gezorgd dat die ouders die een andere voorkeur willen realiseren, zo goed mogelijk worden ondersteund, zowel op het niveau van het gezin als op het niveau van de sociale infrastructuur, sociale partners en de overheid?
- c. Welke onderzoeksmethodiek kan effectief bijdragen aan de productie van de onder b. genoemde ondersteuning ?

Ter beantwoording van deze vragen ben ik in grote lijnen als volgt te werk gegaan. Ik ben *bottom-up* begonnen door na te gaan hoe mannen en vrouwen¹⁴ zorg en arbeid combineren en dit handelen afschermen tegen ongewenste externe invloeden. Dit hield in dat ik onderzocht welke inperkingen extern aan dit handelen worden opgelegd en hoe deze inperkingen veranderd kunnen worden – hetzij via acties op het interne niveau (dus door de betrokken ouders zelf, bijvoorbeeld via ‘onverwacht’ en ‘tegendraads’ handelen), hetzij op het externe niveau zelf in de vorm van ondersteuning. In de door mij gebruikte terminologie heb ik deze individuen *actorschap* toegeschreven. Deze procedure herhaalde ik voor actoren op de genoemde externe niveaus. Ook deze actoren ondervinden externe inperkingen die door henzelf of door actoren die ten opzichte van hen extern zijn, kunnen worden veranderd. Ten aanzien van alle actoren stond ik stil bij inperkingen op het culturele niveau. Door de wisselwerking tussen deze maatschappelijke ‘lagen’ te onderzoeken kunnen resultaten worden verkregen waarvan aannemelijk is dat de invloed van mogelijke gebruikers voldoende is ‘meegenomen’ om verdere invloed te beperken. Zo kan worden gezorgd dat er sprake is van een zichzelf handhavend collectief c.q. dat de resultaten van het onderzoek stabiel zijn onder gebruik (zie 1.7.2).

1.8 Opbouw

Rest de vermelding van de opbouw van dit proefschrift.

In hoofdstuk 2 doe ik verslag van de analyse ter ondersteuning van (mijn zoektocht naar) een geschikt onderzoeksdesign.

In hoofdstuk 3 komt het handelen van combinerende ouders aan de orde.

In hoofdstuk 4 staat het handelen van actoren in het sociaalinstitutionele middenveld centraal.

Hoofdstuk 5 laat het handelen van sociale partners zien.

Hoofdstuk 6 geeft aan welke activiteiten in enkele relevante beleidsnota's van de overheid worden aangeduid.

In hoofdstuk 7 reflecteer ik op de waarde en kwaliteit van dit onderzoek. Dat impliceert onder meer een afweging en analyse van de antwoorden en van de vragen die in de loop van het onderzoek naar voren kwamen. Ik geef aan waar (op welk niveau) men, gegeven de afscherming van deelorganisaties ten opzichte van elkaar, met een redelijke kans op een gewenst resultaat kan intervensiëren.

Hoofdstuk 2 Onderzoek en interventie

2.1 Inleiding

Centraal in dit onderzoek staat de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in het gezin. Zoals ik in het vorige hoofdstuk heb aangegeven, is het aanemelijk dat velen tegen de huidige vorm van die verdeling bezwaar maken. Veranderingen buiten het gezin maken die verdeling minder 'normaal' dan ze in eerdere tijden leek. Er worden dan ook geregeld pogingen gedaan die verdeling te veranderen. Dat lukt maar zeer ten dele. Ze blijkt globaal genomen zeer resistent tegen verandering. Ik stel de vraag hoe deze resistentie moet worden begrepen en hoe verandering desondanks tot stand kan komen, in het bijzonder hoe mannen en vrouwen arbeid en zorg meer naar wens kunnen combineren. Gezien de vele pogingen tot verandering bestaan daar kennelijk nogal wat ideeën over. Ik ben echter vooral geïnteresseerd in het leveren van een wetenschappelijke bijdrage aan de beantwoording van mijn vraag.

Aan een dergelijke opzet blijken nogal wat haken en ogen te zitten. Onderzoek kan immers in het algemeen- in de negentiende-eeuwse wetenschapstraditie- slechts bijdragen tot de beantwoording van *werkingsvragen*, vragen naar hoe dingen in elkaar steken of werken. Ten aanzien van een groot aantal vragen betreffende de sociale wereld geldt echter, dat het om *doelvragen* gaat, vragen waarvan het antwoord op de (impliciete of expliciete) introductie van een waarde of doel berust. Eigenschappen van mensen zijn bijvoorbeeld vaak het gevolg van ten eerste een toeschrijving van de één aan de ander, en ten tweede van een afschermdende reactie door die ander. De toeschrijving vormt een inperking, de afscherming vindt plaats vanuit de eigen betekenisverlening van individuen. Door de afscherming wordt de reactie op de toeschrijving zichtbaar - hetzij als conformering, hetzij als verzet. Te denken valt aan de in de opvoeding veel gebruikte toeschrijving van gunstige eigenschappen, die een versterkte zichtbaarheid van die eigenschappen oproept of leidt tot het verbergen van ongunstige eigenschappen. Elke toeschrijving vormt daardoor een -soms impliciete- keuze, een daad met een bepaald doel. Zulke daden vormen de grondslag van de maatschappelijke orde - bestaande uit andere mensen, instituties, waarden, cultuur. Anders gezegd: eigenschappen van mensen zijn niet alleen het product van een reactie van de één op de waarneming door een ander, maar ook op het perspectief van waaruit die ander waarneemt. Dat perspectief impliceert een toeschrijving, de aanwijzing van wat

als acceptabel of niet acceptabel zal worden beoordeeld. Onderzoekers in de sociale wetenschappen hebben hierdoor te maken met een moeilijkheid die in de natuurwetenschappen nauwelijks een rol speelt¹⁵.

Beantwoording van vragen betreffende het onderscheid tussen mannen en vrouwen stuit vaak op deze moeilijkheid. Dit geldt niet op biologisch niveau waar werkingsvragen meestal goed zijn te beantwoorden. Onze sociaal-institutionele en culturele omgeving voegt aan dit onderscheid echter andere verschillen toe, zoals de eigenschap 'zorgend' voor vrouwen en de eigenschap 'kostverdienend' voor mannen, die meer dan alleen een werking inhouden¹⁶. De toegevoegde verschillen realiseren een maatschappelijke keuze die mede de eventuele (hoog- of laagwaardige) waarnemingen van het resultaat daarvan bepaalt. Wie de verschillen kritiekloos overneemt kan menen een werkingsvraag te beantwoorden. Het gevolg is dat zo'n antwoord niet meer voor elk doel gebruikt kan worden. Het faciliteert immers een verheldering ten behoeve van sommige doelen, maar perkt zichtbaarheid in waar het andere doelen betreft. Het krijgt hierdoor veeleer een politieke dan een wetenschappelijke rol.

Tegen zo'n politieke rol bestaat op zich geen bezwaar. Het gaat echter om de moeilijkheid die ik hierboven noemde, namelijk dat wat een antwoord op een doelvraag is, voor een antwoord op een werkingsvraag wordt versleten en zonder reflectie als hulpmiddel bij interventies wordt gebruikt. Dat biedt alleen dan weinig risico als de maatschappelijke keuze niet verandert - in dit voorbeeld als maatschappelijke deelorganisaties vrouwen 'zorgend' willen houden en mannen 'kostverdienend'. Verandert die keuze wel, dan is er in feite sprake van een verkeerd gebruik van het antwoord en kan geen garantie worden gegeven op eventuele effecten. In dit geval moet alsnog over de aard van de maatschappelijke keuze worden nagedacht en vervolgens onderhandeld. Alleen zo kunnen mensen uit betekeniswijzigingen 'breken', dat wil zeggen hun afscherming veranderen op het moment dat die niet meer met hun eigen voorkeur strookt.

Zoals in het vorige hoofdstuk aangegeven (zie met name 1.1.7) is het doel van dit onderzoek met de genoemde moeilijkheid rekening te houden en zodoende een wetenschappelijke bijdrage te leveren tot een andere verdeling van zorg en arbeid binnen het gezin - en de gevaren van een vooral doelbepaald antwoord te vermijden. Een voor de hand liggende procedure is toch te proberen een werkingsvraag te formuleren, c.q. na te gaan hoe sociale doelvragen in werkingsvragen kunnen worden omgezet. Ik ben vooral in deze tweede mogelijkheid geïnteresseerd (zie hierboven en 1.7.3).

Toegespitst op mijn onderwerp stel ik mij realisatie als volgt voor: we moeten naar een *handelingsruimte* zoeken waarin individuen (mannen en vrouwen) die dat willen, zich ondersteund voelen om 'zorgend' en 'verdienend' door het leven te gaan. Zo'n ruimte impliceert dat geen 'uitbraak' (uit een toeschrijving of afscherming) nodig is, en de mogelijkheid bestaat te kiezen met welke tractor men meegaat. Wel dient opgemerkt te worden dat mijn oorspronkelijke vraag hiermee naar andere vragen verschuift, namelijk hoe een dergelijke ruimte te initiëren en hetzij van (ongewenste) maatschappelijke keuzes af te schermen, hetzij expliciet aan nieuwe, meer gewenste afschermingen te koppelen (in het onderhavige geval leidend tot een meer vrije, eigen indeling van taken).

Ik wil in dit hoofdstuk aantonen dat de keuze van een geschikte handelingsruimte het mogelijk maakt de resistentie tegen verandering van bestaande taakverdelingen binnen het gezin te verminderen, tot een grotere variatie in zulke verdelingen te komen en daartoe de oorspronkelijke, ogenschijnlijke doelvraag in voldoende mate als werkingsvraag te kunnen beantwoorden.

2.2 Methodische uitgangspunten

2.2.1 Introductie

De taakverdeling tussen vrouwen en mannen binnen het gezin is in veel lagen van de maatschappij heel lang volstrekt duidelijk geweest: mannen werden geacht, al dan niet buitenshuis, de kost te verdienen, vrouwen werden geacht voor huishouding en kinderen te zorgen (Morée 1992)¹⁷. De grens tussen binnen en buiten - en tussen wat toe- en weggeschreven werd - was zo helder en stabiel dat het voor de hand lijkt te hebben gelegen ook de daaruit voortvloeiende taakverdeling binnen het gezin, c.q. de 'werking' daarvan, als vanzelfsprekend te zien. Het feit dat 'binnen' mede bepaald wordt door 'buiten', kon gemakkelijk buiten zicht blijven. Hier ligt mijns inziens een belangrijke reden voor de resistentie tegen verandering van de taakverdeling binnen het gezin.

In dit onderzoek wil ik juist voor de relatie tussen 'binnen' en 'buiten' aandacht vragen. Voor de beantwoording van mijn onderzoeksvraag is de sociaal-culturele context van het gezin van belang, het *discours* buiten het gezin dat de communicatie binnen het gezin deels determineert. Ik vat hierbij het begrip discours ruim op: het gaat om alle taal-, denk- en gedragsgewoonten die een bepaalde kijk op de werkelijkheid inhouden. Ook wetten, regels, procedures, rituelen en ceremoniën maken deel uit van een discours (Boekhorst 1997). In

elk discours schuilen culturele codes die ons handelen, c.q. de context waarbinnen we ons handelen plaatsen, beïnvloeden.

Deze benadering sluit aan op het vroege werk van de sociologen Berger en Luckman (1976), Reiss (1981) en Luhmann (1997). Een andere inspiratiebron is het systeemkritische werk van De Zeeuw (1994, 1995, 1997a, 1997b, 1998, 1999), Von Foerster (1994), Maturana en Varela (1989) Humphreys (1994), Ackoff (1981), Flood and Jackson (1991, 1992). Al deze schrijvers wijzen erop dat de relatie tussen 'binnen' en 'buiten' niet vaststaat en dat de aanname dat dit wel het geval is, aan de basis ligt van de - vaak grote - problemen binnen hun eigen, inhoudelijke discipline. Hoe men deze relatie opvat, is afhankelijk van het doel of perspectief van zowel degene die waarneemt, als van de reacties van wie of wat waargenomen wordt. Wat in mijn terminologie op grond van het werk van deze schrijvers valt te constateren, is dat veel van wat behandeld wordt als werkingsvragen eigenlijk behandeld moet worden als doelvragen. Gebruikt men de antwoorden, dan leiden ze tot andere dan de bedoelde effecten en perken ze in waar ze hadden moeten afschermen en ondersteunen (Giddens 1986). Onze werkelijkheid is wat we van onze werkelijkheid maken (uiteraard inclusief alles wat we via de beantwoording van *werkingsvragen* weten). Dit wil zeggen: we maken onze eigen 'sociale praktijken' of afschermingen - en - inperkingen, waarbinnen individuele interpretaties en betekenisgevingen gestalte krijgen (de eerder genoemde handelingsruimte). Die praktijken kunnen - mogelijk na verloop van tijd - als onbevredigend worden ervaren.

Dat wat binnen zulke afschermingen - en - inperkingen nog kan variëren, laat zich op diverse manieren ordenen. Elke ordening vormt een 'verhaal' of een beschrijving van de eigen 'wereld' van individuen, zo men wil hun *coping narrative*. Mensen laten in dit 'verhaal' een geheel aan drijfveren en mogelijkheden zien dat de vorm kan aannemen van een overlevingsstrategie. Het verhaal wordt soms een mechanisme waarbij iemand levensbelang heeft. Soms is dit verhaal zo ingesloten en zo persoonlijk geworden dat de verteller zich er nauwelijks van bewust is en er dus ook niet over kan praten (Ricoeur 1989). Toch vormt het een belangrijke, zo niet de belangrijkste, bron van informatie van wat mensen tot hun mogelijkheden rekenen, en dient dus met grote zorg te worden nagezien. Men moet erop bedacht zijn dat het verhaal de ordening aangeeft van wat binnen een kader mogelijk is. Het vertellen daarvan impliceert een vorm van communicatie - en is meer dan het leveren van feiten of gegevens. Typerend voor deze vorm van communicatie is dat zij een selectieve en tegelijkertijd verbindende relatie construeert tussen hetgeen ingesloten of afgeschermd wordt (systeem) en hetgeen uitgesloten wordt (omgeving). In de terminologie van Luhmann produceren systemen zichzelf en daarmee het kader waarbinnen ze hun omgeving observeren. Omgekeerd worden zij ook

zelf waargenomen binnen het kader waarmee de omgeving tot toeschrijving van eigenschappen komt. Een systeem moet zich derhalve, gegeven een omgeving, kunnen 'sluiten' voor, en zich kunnen 'openen' naar die omgeving om daarop adequaat te reageren (Blom 1997). Deze 'dubbelheid' vormt een belangrijk aspect van de wijze waarop systemen en hun omgeving communiceren. Ze verklaart een eventueel falen in de communicatie, in de zin dat de 'openheid' verdwijnt en de 'geslotenheid' blijft - zoals voorondersteld bij de beantwoording van werkingsvragen. Wie als man eertijds handelde volgens het kostwinnersmodel, vergemakkelijkte het leven van vrouw en kinderen. Wie dat nog steeds doet, kan zelfstandige keuzes van vrouw en kinderen moeilijker maken, omdat in de maatschappij steeds meer om die zelfstandige keuzes gevraagd wordt. De borstwering die de ridders en burgers van weleer beschermde, bleek later vaak een hinderpaal voor verdere ontwikkeling.

Men zou kunnen menen dat het bovenstaande een nieuwe 'theorie van' het sociale vormt. Daar maak ik bezwaar tegen: Het gaat er veeleer om te laten zien dat wat als resultaat van onderzoek wordt gebracht (en als theorie zou moeten zijn getoetst), mogelijk anderszins niet meer is dan een antwoord op een bepaald soort vraag - en dat men zich in de soort kan vergissen. Een slecht antwoord op één soort vraag kan tegelijkertijd een goed antwoord zijn op een andere soort, zodat men duidelijk dient te weten op welke soort vraag een antwoord een antwoord is. Anders gezegd: wat men als theorie opvat is vaak niet meer dan een toeschrijving en dient dus als zodanig te worden bestudeerd. Het bovenstaande vormt dan ook vooral een onderzoeksmatig commentaar en is zelf geen (alternatieve) theorie.

Maike Meijer (1997) laat het verschil tussen beide typen vragen nog eens zien. Ze gaat in op de wijze waarop het verhaal of de 'cultuurtekst' over 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' de omgang tussen mannen en vrouwen 'doortrekt'. Ze wijst op de verwantschap met het Foucaultiaanse begrip *vertoog*, om onderscheid te kunnen maken tussen enerzijds de teksten die zichtbaar kunnen worden voor individuen, zoals wetenschappelijke teksten en wetsteksten, en anderzijds de onzichtbare cultuurtekst, de herhaling van bepaalde culturele houdingen en visies die voor velen de voornaamste bron van werkelijkheidsvorming is. De cultuurtekst is een soort scenario dat in de cultuur voorhanden is. Ze kan worden geleefd en 'geïnstantieerd' door een individuele culturele tekst. In de wijze waarop de individuele tekst de cultuurtekst reproduceert en interpreteert, wordt het individuele en unieke van de tekst duidelijk.

Meijer geeft aan dat de veelgestelde vraag hoe de 'werkelijkheid' zich verhoudt tot de 'tekst' waarin over die werkelijkheid wordt gesproken, in feite een verkeerde vraag is. De 'tekst' spiegelt geen werkelijkheid (die misschien ergens 'buiten' is, maar over het bestaan waarvan we geen oordeel hoeven te heb-

ben), maar scheidt er een, omdat zij bepaalde waarnemingen samenbrengt¹⁸, dan wel samenhang daartussen scheidt. Buiten die samenhang is niets meer zichtbaar. Wie 'teksten' onderzoekt dient dus niet te zoeken naar 'de' tekst die de werkelijkheid weerspiegelt, maar naar welke 'tekst' welke werkelijkheid kan helpen ontstaan en in standhouden. Meijer gaat uitvoerig in op de individuele cultuurteksten van mannen en vrouwen. Deze verbindt ze met de algemene cultuurtekst die zo vanzelfsprekend is, dat velen zich niet ervan bewust zijn. De cultuurtekst over sekse kenmerkt zich door een structurele hiërarchie van als binair voorgestelde polen. Zo wordt mannelijkheid traditioneel verbonden met 'stabiliteit, controle, actie en productie' en vrouwelijkheid met 'verlies van controle en receptiviteit'. Andere toewijzingen zijn: mannen als actief, vrouwen als passief, mannen als ontdekkers, vrouwen als degenen die ontdekt worden, mannen als minnaars, vrouwen als beminden. Met andere woorden: de cultuurtekst over sekse ordent standpunten over wie en wat subject of object vormt, maar weerspiegelt niets. De resulterende ordening kent dus geen andere rechtvaardiging dan die van het vertellen of horen van de cultuurtekst - heel anders dan een theorie die ter rechtvaardiging de werkelijkheid 'doorgrondt' (Bacon 1994). Meijer laat zien dat we eenzelfde analyse kunnen maken van andere verschijnselen, zoals indelingen naar klasse, huidskleur, seksuele voorkeur en nationaliteit/regionaliteit, die vaak als weerspiegeling van de werkelijkheid worden beschreven, maar die vermoedelijk niet anders zijn dan hiërarchisch geordende posities in cultuurteksten - en dus niet anders dan antwoorden op doelvragen, veeleer dan op werkingsvragen¹⁹.

Ofschoon Meijers werk hier vooral aan de orde komt om toe te lichten dat bij zoiets als een cultuurtekst sprake is van een ander soort antwoord, en dus van een ander soort criterium dan gewoonlijk in de wetenschap wordt gehanteerd, biedt haar werk en vooral dat van de bovengenoemde schrijvers nog een ander aanknopingspunt. Kennelijk is het mogelijk een ander kader te kiezen, zodanig dat een doelvraag als werkingsvraag kan worden geherformuleerd. Te denken valt aan de vraag wat bijdraagt aan de 'culturele mechaniek van maatschappelijke en politieke veranderingen', c.q. welk type cultuurtekst via welk soort handelingsruimte welke maatschappelijke keuze mogelijk maakt. Op deze herformulering kom ik nog terug (zie 2.2.2).

In het kader van deze paragraaf acht ik Meijers belangrijkste bijdrage intussen, dat zij laat zien dat afgrenzingen zoals die van een cultuurtekst gevolg zijn van een keuze en geen andere rechtvaardiging kennen dan die keuze. Dit impliceert dat althans sommige afgrenzingen een 'uitbraak' toelaten. Hieruit volgt omgekeerd weer dat we kunnen zoeken naar wat de noodzaak van zulke 'uitbraken' tenietdoet, c.q. gewenste 'uitbraken' vanzelfsprekend en gemakkelijk maakt.

2.2.2 Onderzoek en interventie

Wetenschap en onderzoek kregen hun huidige vorm in een langdurig proces van doen en reflecteren, van vallen en opstaan. Dit suggereert enerzijds dat intussen wel enig inzicht zal zijn ontstaan in wat tot (wetenschappelijk) succes leidt, anderzijds dat nieuwe ervaringen tot nieuwe inzichten leiden. Met andere woorden: het ligt voor de hand aan te nemen dat wetenschappelijk onderzoek een historisch fenomeen is zonder een absoluut kader dat zich nog steeds ontwikkelt naar aanleiding van nieuwe uitdagingen.

Een groot deel van de bestaande ervaring betreft wat men de *specifieke* relatie kan noemen tussen handelen en de waarneming waarmee men dat handelen kan steunen. Meestal wordt aangedrongen op een loskoppeling of separatie van beide (De Zeeuw 1998). Wie goed kan waarnemen beschikt over kennis, in het bijzonder als die kennis na gebruik niet opnieuw hoeft te worden verworven of te worden bijgesteld. Of in de woorden van Rosen (1993): wie over kennis beschikt, kan *gratis* waarnemen en hoeft niet steeds opnieuw te zoeken naar wat voor een bepaalde activiteit van belang is. Hiertegenover staat dat over de *algemene* relatie tussen handelen en de resultaten van onderzoek nog weinig gezegd kan worden. Dat geldt met name voor resultaten die *niet helemaal gratis* zijn, die dus steeds een *beetje nieuw* onderzoek nodig maken bij nieuw gebruik, c.q. bij elke nieuwe gebruiker. Het geldt zeker voor vragen waarop de antwoorden *helemaal niet gratis* zijn en waarbij al het onderzoek steeds opnieuw - à la minute - moet worden verricht²⁰.

Zoals in het eerste hoofdstuk al kort werd aangegeven staat bij klassiek onderzoek de loskoppeling van waarnemen en handelen centraal. Het doel is tot betere waarnemingen te komen. De procedure hiertoe omvat drie onderdelen. Ten eerste dient te worden vastgesteld wat losgekoppeld wordt. Dit omvat wat men (ruwe) waarnemingen noemt, dat wil zeggen: alles wat mensen kunnen rapporteren, bijvoorbeeld rapportages over wat zij zintuiglijk ervaren, maar ook rapportages over gemoedstoestanden of overwegingen. Ten tweede dient te worden vastgesteld *waarvan* losgekoppeld wordt. In klassiek onderzoek is dat het handelen of, meer algemeen, het gebruik van de waarnemingen (Simon 1969). Die mogen dus niet via een handeling worden afgegrensd (anders zou de koppeling van het doel van die handeling afhankelijk zijn). Resteert de loskoppeling door opnieuw waar te nemen. Dit staat gelijk aan het algemene en bekende criterium dat men dient te kunnen waarnemen welke waarnemingen voldoende samenhangen om ze van andere waarnemingen te onderscheiden (zodat deze waarneming dus mede tot die klasse behoort). Deze typen waarnemingen moeten algemeen en democratisch toegankelijk zijn. Ten derde dient te worden vastgesteld, hoe men de waarnemingen kan combineren om

van een hoogwaardig resultaat sprake te kunnen zijn. Waarnemingen blijken op vele manieren te kunnen samenhangen, en dus te kunnen worden gecombineerd (zie ook 1.7.2).

In de literatuur en in de praktijk van onderzoek definiëren de eerste twee onderdelen het *wetenschappelijk object* ²¹. Dit is dus iets anders dan wat gewoonlijk de 'eenheid van analyse' heet (hier verschil ik van anderen die minder zwaar aan dit verschil tillen, mogelijk vanwege de moeite die het in de sociale wetenschappen kost om zo'n object te herkennen). Mijns inziens begint men met de keuze van een eenheid van analyse om vervolgens in een proces van herkenning tot een omschrijving van het object te komen. Dit laatste is dus het product van onderzoek, niet de start. Als het wetenschappelijk object gevonden is, spreekt men wel van een *stabiel* object. Deze terminologie is overigens niet geheel correct. In feite gaat het om de stabiele of gesloten *herkenning*. Deze omvat wat invariant is in de waarnemingen, terwijl de gecombineerde, hoogwaardige waarnemingen het variante deel vormen: ze kunnen binnen het invariante deel variëren.

In de sociale context lukt het zoals reeds gezegd vrijwel nergens te herkennen wat invariant of stabiel is in de waarnemingen- misschien omdat er niets invariant 'is', of misschien omdat we als waarnemer bij die context betrokken zijn (Gadamer 1975). Blijkt het niet mogelijk het invariante deel te herkennen, dan is ook een loskoppeling niet mogelijk. Dit betekent niet dat geen verzameling van waarnemingen kan worden herkend of tot een combinatie kan worden overgegaan. Daartoe is dan echter een handeling nodig, een bij elkaar zetten met een bepaald doel. Te denken valt aan waarnemingen aan gezinnen. Men kan bijvoorbeeld die waarnemingen bij elkaar zetten die verwijzen naar eenoudergezinnen. Deze handeling impliceert een definitie, bijvoorbeeld met het oog op op te zetten voorzieningen voor speciale behoeften van die gezinnen door de overheid, niet een herkenning via algemeen toegankelijke waarneming. Dit treffen van voorzieningen komt neer op een *interventie* of maatregel. De kwaliteit daarvan zal hoger zijn naarmate de behoeften beter kunnen worden herkend. De kwaliteit van die herkenning zal weer hoger zijn, naarmate helderder kan worden vastgesteld welke waarnemingen daartoe kunnen worden gecombineerd. In het voorbeeld van de eenoudergezinnen blijft dit laatste afhankelijk van de definitie en die weer van het soort interventie dat men op het oog heeft. Deze vorm van afhankelijkheid zal ieder bekend voorkomen. Een ruime definitie kan de herkenning van de behoefte vaag maken, terwijl een nauwe definitie veel kansen biedt aan een willekeurige beoordeling. In beide gevallen is herkenning geheel afhankelijk (*on-line*) van wie definieert, derhalve niet *gratis* en geen resultaat van klassiek onderzoek. Herkenning en interventie impliceren veeleer een *bestuurlijke ordening*. Een en ander zou uiteraard anders liggen als eenoudergezinnen instanties van een object vor-

men en herkenning dus een kwestie zou zijn van voor ieder toegankelijke waarneming - en het antwoord op een werkingsvraag. Hierdoor rijst de vraag of het niet mogelijk is een stabiele herkenning te construeren, dus een vorm van definitie die eigenlijk een herkenning voor de betrokkenen zelf is en waarbij alsnog definitie en handeling of interventie van elkaar worden losgekoppeld. In mijn verkenningen van wat mogelijk is, ben ik ertoe gekomen twee typen constructies te onderscheiden. In de hierna volgende omschrijving verwijs ik naar het voorbeeld van eenoudergezinnen, maar beide typen acht ik algemeen van toepassing - dat wil zeggen: in die situaties waar van een klassieke herkenning geen sprake is. Beide komen in mijn onderzoeksopzet en in de uitwerking daarvan aan de orde (zie hoofdstuk 3 en volgende).

De eerste soort constructie houdt in dat de definitie van een eenoudergezin aan de desbetreffende gezinnen zelf overgelaten wordt. De definitie blijft dan weliswaar doelgebonden, maar kan gaan afwijken van het doel van de interventie waardoor er alsnog sprake is van loskoppeling. Te denken valt aan gezinnen die hun omgeving beïnvloeden door een vraag naar kinderopvang te scheppen door expliciet te maken welke behoeften zijzelf menen te hebben en in onderhandeling te treden met kinderopvangvoorzieningen of ook hun werkgever. Zulke gezinnen definiëren zichzelf door met eigen doelen te handelen en worden daarmee op andere wijze herkenbaar dan door de handelingen van anderen. Ze vormen daarmee instanties van een object dat *stabiel* te herkennen is. Ik spreek van de vorming van *sterke actoren van de eerste soort*.

De tweede soort constructie houdt in dat eenoudergezinnen zich op een of andere wijze organiseren en vervolgens als groep tot acties komen - in de zin van onderlinge steun, het definiëren van de zelf ervaren behoeften enz. In dit geval is er sprake van het bijeenbrengen van wie of wat alleen via definities kan worden herkend, tot een collectief waarvan de leden door de daad van participatie kunnen worden herkend. Men kan ook zeggen dat het vóór participatie om zwakke actoren gaat, die dóór participatie sterk worden in de zin dat hun definitie als actor niet meer van een externe interventie afhangt. Ik spreek van de vorming van *sterke actoren van de tweede soort*.

Beide constructies laten zich goed combineren. Men denke aan de vorming van een collectief van eenoudergezinnen of andere individuele of niet-individuele onderdelen van een maatschappij die zich in dat collectief sterk maken ten opzichte van externe interventies (tweede soort), en zich als collectief tegelijkertijd voor anderen als sterke actor zichtbaar maken door zelf handelingen te initiëren (eerste soort). Dergelijke collectieven onderscheiden zich, zoals eerder aangegeven, door een eigen handelingsruimte (de variatie in handelingen die elk collectief voor elke deelnemer definieert) en door de mo-

gelijkheid dat waarnemingen aan elk collectief als samenhangend worden herkend en tot betere waarnemingen kunnen worden gecombineerd. Ik spreek van de vorming van een sterke actor (zonder soort aanduiding). Zo'n actor laat de bovenbeschreven vorm van loskoppeling toe.

In dit onderzoek hoop ik met deze aanzet een bijdrage te leveren aan de vraag hoe men wetenschappelijk onderzoek kan verrichten in het geval dat vragen omtrent sociale verschijnselen vooral als doelvragen blijken te moeten worden gezien. Een antwoord is uiteraard dat men afziet van elke wetenschappelijke beantwoording van doelvragen en zich beperkt tot met name vragen naar (nieuwe) bestuurlijke ordeningen. Een ander antwoord is dat men de oorspronkelijke doelvraag als een werkingsvraag herformuleert. Volgens de voorgaande analyse impliceert dit dat ik zoek naar wat de vorming van sterke actoren bevordert. Men kan als bezwaar hiertegen aanvoeren dat 'aangeleund' wordt tegen de klassieke onderzoeksbenadering. Dat is echter slechts ten dele het geval. Ik formuleerde een algemene relatie tussen waarneming en handelen door uit te gaan van de specifieke relatie (zie hierboven). De daarbij geldende begrippen en criteria 'rekte' ik 'op'. Ik concentreerde me op de mogelijkheid een sterke actor te construeren. Dit impliceert de introductie van bepaalde handelingen om de gewenste loskoppeling van waarneming en handeling alsnog te realiseren. Deze handelingen omvatten met name mogelijke interacties.

Wie de literatuur doorneemt, merkt dat het probleem van de verwisseling van doel- en werkingsvragen door vele auteurs gesignaleerd wordt. Vaak trachten deze tot een oplossing te komen door een nieuw paradigma te claimen of te spreken van handelingsonderzoek (Erlandson e.a. 1993, Guba 1990, Van Dongen 1998). Ik heb hier gekozen voor een meer directe benadering: de herformulering van doel - tot werkingsvragen. In de volgende paragrafen licht ik de problematiek verder toe met behulp van voorbeelden en formuleer ik mijn onderzoeksontwerp. De resultaten van de implementatie daarvan rapporteer ik in hoofdstuk 3 en volgende.

2.3 Onderzoek op het terrein van zorg en arbeid en de aandacht voor de kwestie van interventie

Alvorens de bovenbeschreven invalshoek uit te werken in de richting van een onderzoeksontwerp ga ik in op recent onderzoek betreffende de combinatie van zorg en arbeid. De vraag is hoe en in hoeverre men in dit onderzoek ingaat op de relatie tussen wetenschap, contextgebonden handelen en interventie. Een groot deel van de literatuur over zorg en arbeid is in te delen in onder-

zoek dat (meer of minder expliciet) vertrekt vanuit een roltheoretische, ruiltheoretische of machtstheoretische benadering²². Uit elk kies ik enkele mijns inziens exemplarische studies²³. Centraal in deze studies staat de wens te leren kennen wat de verdeling van arbeid in een gezin of huishouden beïnvloedt. Beoogd wordt deze beïnvloeding als basis te kiezen voor interventie. Voor zover kan worden nagegaan veronderstelt men dat dit mogelijk is op de wijze van het klassieke onderzoek, namelijk door strikte scheiding en loskoppeling van waarneming en handeling (gebruik van de resultaten) en via de beantwoording van werkingsvragen. In de beschreven onderzoeken wordt hierop echter niet getoetst. De verbinding tussen de desbetreffende onderzoeken en (beleids)interventie blijft mijns inziens hierdoor problematisch.

2.3.1 Roltheorie

In roltheoretisch onderzoek worden rolverwachtingen als de belangrijkste determinanten gezien die de verdeling van arbeid tussen partners kunnen verklaren. Al van jongs af aan krijgen mannen en vrouwen rollen aangeleerd: rolverwachtingen in hun sociale omgeving geven aan hoe ze zich behoren te gedragen. Dergelijke, veelal seksespecifieke, rolverwachtingen internaliseren mannen en vrouwen vaak tot eigen opvattingen. Binnen de roltheorie is de taakverdeling tussen partners lange tijd verklaard vanuit het idee dat mannen de kostwinnersrol zouden moeten vervullen en vrouwen de zorg voor het huishouden en de kinderen zouden moeten dragen. Het komt nogal eens voor dat de verwachtingen die aan deze rollen gekoppeld worden, strijdig zijn met elkaar. Zo is er voor vrouwen met kinderen, omdat zij veel tijd geacht worden te besteden aan de verzorging van kinderen, sprake van een rolconflict, indien zij tevens beroepsarbeid uitoefenen. Het 'spelen' van meer rollen is in de roltheoretische literatuur uitgekristalliseerd tot twee visies: de *scarcity-approach* en de (veel minder uitgewerkte) *expansion approach*.

De *scarcity-approach* gaat uit van een beperkte voorraad aan energie waardoor individuen een keuze moeten maken in hun verplichtingen of *commitments*. Een sterk commitment met de ene levenssfeer geeft daarmee een excuus voor een beperkt commitment in de andere sfeer. Concreet betekent dat dat het sterke commitment van vrouwen tegenover hun gezin zou verklaren waarom ze moeilijker kunnen voldoen aan de eisen die uitgaan van de arbeidsrol. Als gevolg hiervan zouden werkende vrouwen zich minder betrokken voelen op hun werk en vaker werk aangeboden krijgen in minder gekwalificeerde banen. Bij mannen daarentegen zou een sterk arbeidscommitment overheersen, wat hun lagere verantwoordelijkheidsgevoel tegenover gezinstaken zou verklaren. Rolconflicten en rollenoverlast zijn volgens deze visie een

gevolg van het feit dat het evenwicht verbroken is tussen de eisen die gesteld worden (door de rollendrager zelf en/of door de sociale omgeving via interne of externe sancties), en dat de eisen verbonden met de diverse rollen te zwaar zijn geworden.

De expansion approach vormt een alternatief. Via het werk van Glorieux (1995) stuiten we op dat van Marks, die stelt dat er altijd wel mensen zijn die erin slagen met meer rollen om te gaan zonder dat ze hierdoor uitgeput raken. Durkheim formuleerde al dat bepaalde sociale activiteiten eerder dan energie te verbruiken energie produceren: sommige sociale activiteiten van individuen kosten geen energie, sociale betrokkenheid verrijkt en vitaliseert hen juist. Energie is in principe 'uitbreidbaar'. De expansion approach gaat derhalve uit van de mogelijkheid dat het vervullen van bepaalde rollen zelfs energie vrijmaakt of genereert die kan worden aangewend voor het vervullen van andere rollen. Indien het verrichten van een activiteit het gevoel geeft van energieverlies, dan is dat vooral een gevolg van de houding van de betrokkenen. Er is een overvloedige energie voor alles waarmee actoren een sterk commitment hebben. Ze voelen zich zelfs energieke, als ze een dergelijke activiteit hebben voltooid. Er is daarentegen weinig energie voor alles waarmee actoren zich niet committeren.

Een voorbeeld van onderzoek naar zorg en arbeid vanuit een roltheoretisch kader is het onderzoek van De Jong en De Olde (1994) waarnaar vrij geregeld wordt verwezen. Zij richtten hun onderzoek op de vraag hoe de tijdsbesteding binnen het huishouden van ouders met jonge kinderen in Nederland totstandkomt en met name welke werkverdeling ouders van jonge kinderen kiezen. De auteurs kozen voor een aanpak waarin zij uitgaan van verschillende oplossingen. Deze beschrijven zij als *verzorgingsarrangementen*: betaald werk en werk thuis worden niet van elkaar losgemaakt. Ze kiezen vervolgens voor drie typen verzorgingsarrangementen voor paren:

- Traditioneel: paren waarbij de man voltijds werkt en de vrouw hoofdzakelijk thuis is voor de kinderen. Deze paren hebben meestal een opleiding op lager of middelbaar niveau.
- Anderhalfverdiener: paren waarbij de man voltijds werkt en de vrouw een deeltijdbaan heeft. Deze paren komen voor op alle opleidingsniveaus.
- Trendsetter: paren waarbij de man en de vrouw beide betaald werken en waarbij de man minder dan voltijds werkt om voor de kinderen te kunnen zorgen. De meeste trendsetters hebben een hogere beroepsopleiding of een academische opleiding. Bij trendsetters benadrukken vooral vrouwen het belang dat betaald werk voor hen heeft. De opvattingen en de wensen van de vrouwen vormen een belangrijke impuls voor de totstandkoming van dit arrangement.

Er is een groot verschil in de mate waarin verschillende typen paren hun voornemens met betrekking tot een gelijke verdeling van het werk thuis weten te realiseren. Degenen die een gelijke verdeling van het werk thuis voorstaan, lukt het vóór de geboorte van de kinderen wel om zo'n verdeling waar te maken. Na de geboorte van de kinderen lukt dat veel minder, ondanks het feit dat men rond de geboorte van de kinderen zijn voorkeur vaak al aanmerkelijk heeft bijgesteld in traditionele richting. Er gaat van de omgeving en de 'geïnternaliseerde omgeving' (rolverwachtingen) zo'n druk uit dat men zijn voornemens niet kan realiseren wanneer er kinderen zijn.

Gezien de analyse van de problematiek van de verandering van de taakverdeling binnen het gezin zoals die eerder beschreven is, merk ik, bij wijze van opstap naar een onderzoeksbenadering die de verandering ondersteunt, het volgende op:

- De auteurs zijn geïnteresseerd in verandering van de taakverdeling binnen het gezin. Dat is in mijn terminologie een doelvraag. Ze pogen deze niet als werkingsvraag te herformuleren, maar behandelen in feite een doelvraag als werkingsvraag door uit te gaan van de mogelijkheid van een stabiel object met manipuleerbare eigenschappen.
- Als omschrijving van het wetenschappelijk object is 'paren ouders van jonge kinderen' gekozen, met een drietal instanties. Tot de (onderling gerelateerde) eigenschappen daarvan behoren onder meer (verschillen in) verzorgingsarrangement, opleidingsniveau en taakverdeling.
- Anders dan gebruikelijk in dit soort studies lijken de verzorgingsarrangementen (eigenschap) de paren te determineren (object). Dit suggereert een rolverdeling met weinig interne dynamiek en lijkt een voorkeur voor de scarcity-approach te suggereren.
- Er is niet getoetst op een stabiele herkenning. Dit is uiteraard begrijpelijk waar het om een eenmalige en verkennende studie gaat. Desondanks ware het beter geweest na te gaan of gebrek aan stabiliteit zou kunnen worden gefalsificeerd: 'nieuwe' paren, met mogelijk 'nieuwe' eigenschappen.
- Zonder een stabiel herkenbaar object valt niet aan te geven hoe te interveniëren om tot een andere taakverdeling van zorg en arbeid te komen. Ook de aard van de variabelen maakt interventie moeilijk: men kan mensen bijvoorbeeld niet dwingen tot een hogere opleiding.

2.3.2 Ruiltheorie

De ruiltheoretische benadering stelt dat elke partner in interactie op een zodanige wijze de arbeid zal pogen te verdelen, dat zijn of haar kosten worden geminimaliseerd en de uitkomst voor hem of haar zo gunstig mogelijk is. De

ruil is afhankelijk van de middelen die men ter beschikking heeft, zoals opleiding, inkomen en beroepsstatus. Deze benadering vindt onder meer uitdrukking in de zogenaamde *new home economics*. In sommige onderzoeken vanuit een ruiltheoretisch kader (Van der Lippe, Arts en Hermkens 1994, Maassen van den Brink en Noom 1993) wordt erop gewezen dat ruilverhoudingen zich binnen ongelijke machtsrelaties kunnen afspelen²⁴. Degene die over meer sociaal-economische hulpbronnen beschikt in vergelijking met zijn of haar partner, heeft meer macht in de relatie. Degene die betaalde arbeid verricht, doet investeringen die ook buiten de relatie zijn te gebruiken, en zal daarom ernaar streven meer betaalde arbeid en minder huishoudelijke arbeid te verrichten dan de partner. De partner die de kinderverzorging en de zorg voor het huishoudelijke werk op zich neemt, doet investeringen die veel moeilijker buiten de relatie zijn te gebruiken. Deze partner is daardoor meer afhankelijk van de relatie.

De ruiltheorie is hier nauw gerelateerd aan de rationele keuzetheorie in de zin dat beide theorieën grote waarde toekennen aan de beslissingen van de leden van het gezin. Men kan daarbij door velerlei motieven geleid worden - door zowel egoïstische als morele en affectieve motivaties. De ruiltheorie stelt in feite dat die motieven deels bepaald worden door wat buiten de ruil plaatsvindt (bijvoorbeeld het verwerven van middelen). Vanuit economische hoek wordt op soortgelijke wijze geargumenteed dat een meer 'contextgevoelige analyse' van het (al dan niet rationeel te noemen) keuzegedrag van mensen nodig is²⁵.

Turkenburg (1995) baseert haar studie naar de strategieën van laagopgeleide vrouwen op de rationele keuzetheorie, maar verhoogt de contextgebondenheid daarvan door gebruik te maken van de notie van begrensde rationaliteit. De notie van een strategie verwijst naar handelen gericht op het realiseren of bevredigen van wensen voor het verrichten van betaalde arbeid en het krijgen en verzorgen van kinderen. Daarbij speelt *framing* een rol (subjectieve perceptuele begrenzing van de situatie waarin sociale normen belangrijk zijn). De daardoor gerealiseerde context biedt mogelijkheden, maar legt ook beperkingen op.

In het onderzoek blijken de strategieën te kunnen worden onderverdeeld in *gebonden* strategieën en *individuele* strategieën; de gebonden strategieën zijn verder onder te verdelen in *gezinsgebonden* en *met de partner verbonden* strategieën. De drie strategieën verwijzen naar het wel of niet afgebakend zijn van de handelingsruimte om de 'eigen' aspiraties te realiseren: de (al dan niet vermeende) belangen van gezin of partner kunnen sterk verweven zijn met de eigen wensen.

Het hebben van kinderen en een partner betekent overigens niet noodzakelijk-kerwijs dat een gezinsgebonden strategie wordt gevolgd. Ook de daadwerkelijke planning van het krijgen van kinderen gaat niet noodzakelijk vooraf aan de start van een gezinsgebonden strategie. Vrouwen die een individuele strategie volgen, hebben 'autonome baan aspiraties'. Het krijgen van kinderen is voor hen geen vanzelfsprekendheid en de timing van de geboorte van de kinderen is context- en conditiegebonden.

In deze resultaten laat zich in de door mij genoemde terminologie de tendens herkennen om tot een afscherming - en - inperking te komen, waarbinnen verandering mogelijk is, zonder dat die door gebeurtenissen buiten die afscherming wordt tegengewerkt, en om die afscherming onder eigen beheer te krijgen. Een en ander betekent niet dat de gewenste afgrenzing steeds mogelijk is of *gratis* en dus zonder herhaalde inspanning plaatsvindt.

Zo kan bij een nadere kennismaking met een partner een aanvang worden gemaakt met een gezinsgebonden strategie. Dat blijkt bijvoorbeeld, wanneer vrouwen hun werktijden aanpassen of van werk wisselen om een gunstiger en meer bij de partner passend rooster te krijgen. Sommige vrouwen zien af van de plannen die ze hebben voor een vervolgopleiding. Of ze besluiten een baan die dicht bij hun oorspronkelijke aspiraties ligt, niet te aanvaarden, omdat ze daarvan negatieve gevolgen verwachten voor de ontwikkeling van hun relatie. Ze prefereren investeringen in de relatie. Andere vrouwen maken pas na het huwelijk een duidelijke aanvang met een gezinsgebonden strategie.

Heiligers (1992) zoekt een middenweg tussen voluntarisme en determinisme, door aandacht te besteden aan het dilemma dat individuen noch geheel vrij zijn in hun keuzen noch in hun keuzen geheel bepaald worden door de omstandigheden. Zij lanceert in haar proefschrift het begrip *dubbelsporen* van vrouwen: de combinatie van zorg en een baan zou als een volwaardig perspectief in het emancipatiebeleid een plaats moeten krijgen. Het doel van haar studie is een antwoord te krijgen op de vraag waarom er zulke grote verschillen bestaan in de houding van vrouwen tegenover betaalde arbeid. Het gaat daarbij om voltijds zorgende vrouwen aan wie gevraagd werd of zij in hun toekomst (weer) een baan gepland hebben. Om de verschillende keuzen van vrouwen te verduidelijken werden allereerst generatieverschillen gerelateerd aan de verschuivingen in genderidentiteiten. Vervolgens kwamen de sociale herkomstverschillen aan de orde, geplaatst in de discussie over de *habitus*.

Heiligers benadrukt de situationele factoren die bij de combinatie van een baan en zorgarbeid tot organisatorische problemen leiden. Daartoe behoort de betekenis die arbeid in het leven van vrouwen gekregen heeft en nog heeft.

Dat wil zeggen dat beide arbeidssferen - zorgarbeid en een baan - als 'arbeid' opgevat worden. De auteur poogt - op basis van de verhalen van vrouwen - te laten zien dat het tot nu toe gevoerde arbeidsmarktbeleid in de benadering van voltijds zorgende vrouwen teveel uitgaat van stereotype beelden. Voor de oudste generatie is het voltijdsmoederschap identiteitsbepalend geweest door de dominante oriëntatie op de huishoudelijke arbeidssfeer, terwijl de jongste vanzelfsprekend een dubbele oriëntatie ontwikkelt op zowel de formele als de gezinsarbeid en dus ook een dubbele sociale identiteit. De middengeneratie die aan het eind van de jaren '60 haar levensplan maakte, zit in een overgangsfase waarin veel maatschappelijke veranderingen plaatsvinden. Geconcludeerd wordt dat de zorgopvatting doorslaggevend is in de toekomstplannen per generatie. De oudsten voelen het minst voor een baan, omdat zij de zorgtaak als hun terrein beschouwen, terwijl de jongeren wel bereid zijn de zorgverantwoordelijkheid met anderen te delen. De middengeneratie zit tussen beide uitersten in: schipperen met een baan naast zorgverantwoordelijkheden. De kijk op een opleiding of beroep wordt bepaald door de 'bagage die vrouwen van huis uit' hebben meegekregen. Ook activiteiten tijdens een periode van voltijds zorgen kunnen geordend worden naar de oriëntatie 'van huis uit'.

Heiligers pleit op grond van haar studie voor een *dubbelspoorbeleid*. Het dubbelspoor dat eerder hooguit een tussenstation was, is in dit onderzoek opgevat als een volwaardig perspectief. Een eerste stap in deze perspectiefverandering is de acceptatie van zorgen en werken als twee gelijkwaardige componenten van arbeid. In deze gedachte biedt het dubbele spoor de mogelijkheid voor dubbele zingeving door participatie in twee waardevolle en maatschappelijk noodzakelijke arbeidssferen.

Door zowel de zorg én een baan als arbeid te beschouwen is het mogelijk de zorggerichte voorkeuren van vrouwen in een ander licht te zien: de voorkeur voor zorgaspecten of dienstverlening in de beroepskeuze geeft niet alleen aan dat vrouwen stereotype keuzes maken, maar het is ook een signaal dat de kwaliteit van de arbeid in de mannenberoepen die hun aangeboden worden, niet aan hun verwachtingen voldoet. Een hogere kwaliteit zou kunnen worden gerealiseerd door concrete vormen van ondersteuning, zoals deeltijdloopbanen, flexibele vormen van ouderschapsverlof, kinderopvang etc. Daardoor kan het dubbelspoorbeleid gemakkelijker worden gerealiseerd.

Heiligers lijkt derhalve ook de wens te uiten dat een afscherming van het gezinsleven wordt gevonden waarbinnen de eigen keuze meer effectief is dan nu. Zij meent die te kunnen bereiken door een andere afgrenzing van gezin en arbeid, namelijk door arbeid te bezien vanuit het perspectief van het gezin en onder de regie van te vervullen taken voor het gezin te brengen. Dit lijkt moge-

lijk door een wijziging in het emancipatie- en arbeidsmarktbeleid (dus in wat buiten het gezin plaatsvindt). Bij dit laatste valt te denken aan de bijkomstigheid van een toename van het aantal 'actieven', waardoor tevens de kwaliteit van de verzorgingsstaat overeind gehouden kan worden. Deze andere afgrenzing impliceert ook een wijziging in het gezinsleven (in wat binnen het gezin plaatsvindt).

Van der Lippe (1993) tracht een model te formuleren waarin de haars inziens belangrijkste aspecten van de tot nu toe behandelde theorieën opgenomen zijn. Het uitgangspunt is derhalve dat mannen en vrouwen doelen nastreven en, gegeven de omstandigheden waarin zij verkeren, dus hun context, keuzes maken voor een bepaalde deelname aan betaalde en huishoudelijke arbeid. Zij poogt zulke keuzes, in mijn woorden, vervolgens te zien als instanties van een wetenschappelijk object met als eigenschappen de omstandigheden die de taakverdeling tussen partners beïnvloeden. Tot die omstandigheden behoren achtergrondkenmerken als uurloon, beroepsprestige, normen in de sociale omgeving, de eigen normatieve bagage, het aantal kinderen, de aanwezigheid van jonge kinderen en het niet-arbeidsinkomen van de partner van man of vrouw. Haar eindconclusie is dat de aanwezigheid van kleine kinderen de meeste variantie verklaart in de absolute deelname van vrouwen in betaalde arbeid en van beide partners in het huishoudelijk werk. Economische elementen (zoals het uurloon van partners) en sociologische elementen (zoals de normatieve context van partners) vullen elkaar aan in de verklaring van de taakverdeling tussen partners.

Anders dan bij de andere hierboven besproken studies besteedt de auteur in mijn terminologie weinig aandacht aan het 'stabiliseren' van de herkenning van haar object. Onduidelijk blijft bijvoorbeeld welk effect verandering van uurloon of van andere omstandigheden zal hebben – of, belangrijker nog, hoe men de aanwezigheid van kleine kinderen beleidsmatig zou kunnen manipuleren.

Interessant in de genoemde studies is vooral dat grote aandacht besteed wordt aan externe determinanten van het gezin, c.q. aan wat afgegrensd wordt ten behoeve van de nadere studie van de taakverdeling binnen het gezin. Hier is de gedachte aan een sterke actor van de eerste soort niet ver. Van een dergelijke aandacht is in de roltheorie veel minder sprake - met uitzondering van zoiets als een over- of ondermaat aan 'energie' ten einde om te gaan met meer rollen. Deze grotere aandacht voor invloeden van buiten stemt overeen met de door mij gesignaleerde behoefte de relatie tussen handelen en waarnemen in meer algemene zin te exploreren.

De volgende conclusies lijken van belang.

- De visie op de ruiltheorie vormt een voor mijn onderzoek relevante uitbreiding van de bestaande roltheorie. Ook hier gaat het in mijn terminologie om een doelvraag die men wil beantwoorden via beantwoording van een werkingsvraag. In de diverse studies wordt voor verschillende objecten gekozen. Men acht een goede keuze kennelijk van belang.
- Als object wordt onder meer gekozen voor degene die ruilt, voor degene die ruilt en kiest, voor degene die de omstandigheden kiest waaronder een eigen keuze mogelijk is, voor een 'gewoon' en een 'uitgebreid' gezin, dat wil zeggen: het gezin gezien in relatie tot de context. Elke keuze leidt tot andere mogelijkheden om handelingen onder eigen, individueel beheer te brengen. Wat als geschikt object dient te worden gekozen wordt als discutabel gezien.
- Van belang is vooral de gedachte dat in mijn terminologie een stabiel herkenbaar object door de betrokkenen zelf kan worden geconstrueerd en dat handhaving, althans deels, onder eigen beheer kan worden gebracht. Het gebruik van het stabiel herkenbare object is in dat geval weliswaar gratis, maar handhaving van het object niet. Men zal het benodigde extra werk zelf, als gebruiker, dus bijvoorbeeld als beleidsmaker, moeten leveren.

2.3.3 *Machtstheorie*

Onderzoek naar machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen het huishouden beperkte zich tot voor kort tot enerzijds *manifeste* macht - macht die zich uit in openlijke veranderingsprocessen, conflicten en strategieën die gebruikt worden om iets gedaan te krijgen, en anderzijds *latente* macht - wanneer men bijvoorbeeld anticipeert op behoeften en wensen van de machtige om geen negatieve reactie op te roepen of om deze te sparen. Men onderneemt dan geen veranderingspogingen.

Komter (1990) voegt een nieuwe machtsvorm hieraan toe: onzichtbare macht, oftewel de macht van de vanzelfsprekendheid. Deze uit zich in vanzelfsprekende normen en verwachtingen die men heeft over de maatschappelijke positie van mannen en vrouwen: in de waardering die men voor elkaar heeft en in de waarneming van allerlei dagelijkse zaken zoals de taakverdeling. Ook de verklaringen en legitimiteiten die men gebruikt om elkaars gedrag te rechtvaardigen, zijn uitingen van onzichtbare macht.

Morée (1992) stelt dat machtsverschillen tussen mensen of groepen mensen ertoe kunnen leiden, dat bij sommigen het accent ligt op de plichten en bij anderen op de rechten (vergelijk mensen in beroepen die laag betaald worden

en waarbij het accent ligt op plichten, en mensen in beroepen met een hoog salaris met veel rechten). Voor vrouwen is er sprake van een verschuiving van een zeer nauw omschreven moederplicht en een vrijwel ontbrekend recht op arbeid naar een iets minder nauw omschreven moederplicht en een diffuus recht op arbeid. Vrouwen hebben nog weinig arbeidsprestige. Daarbij komt dat de discrepantie tussen de maatschappelijke toekenning van een recht en het tekort aan voorwaarden (en voorbeelden) om gemakkelijk en soepel op een recht aanspraak te maken, bij vrouwen het gevoel ondermijnt dat het verlangen naar werken gerechtvaardigd is.

Morée gebruikt het begrip *copingstrategieën* om te beschrijven hoe vrouwen met werk buitenshuis erin slagen de huishouding draaiende te houden. *Coping* verwijst naar een proces van herhaalde informele probleemherkenning en probleemoplossing. Moreé maakt onderscheid tussen twee strategieën. Ten eerste oplossingsgerichte strategieën: vrouwen trachten niet alleen verandering aan te brengen in de feitelijke situatie en gericht te zijn op de omgeving, maar kunnen ook op het eigen innerlijk gericht zijn. Dit uit zich in het vragen om hulp en het aanpassen van het eigen aspiratieniveau, bijvoorbeeld door te besluiten in deeltijd te gaan werken. Daarnaast worden emotieregulerende strategieën onderscheiden. Deze zijn niet gericht op feitelijke veranderingen, maar op het leefbaar maken van de status-quo van de betrokkene zelf, bijvoorbeeld door relativering of ontkenning van de situatie of door herdefiniëring van het probleem. Ook het onderkennen van problemen kan een emotieregulerende strategie zijn, bijvoorbeeld door veel met anderen erover te praten, het van zich afpraten van het probleem.

In de benadering van Morée lijkt macht een betrekkelijk statische rol te vervullen. Verschillen in macht gelden als een achterliggende en externe werking, waaraan men zich kan aanpassen of waarbij men zich neer moet leggen. Men kan zeggen dat men zich met macht moet 'verstaan', dat macht tot op zekere hoogte zelf persoonlijk is. Dit zich met macht verstaan lijkt als *object* gekozen te worden, zonder dat overigens van stabiele herkenbaarheid blijkt wordt gegeven.

Hochschild (1990) benadrukt dat zowel mannen als vrouwen in een huishouden strategieën toepassen en de voor de uitvoering daarvan noodzakelijke hulpmiddelen trachten te vinden. De strategieën van de vrouwen zijn erop gericht een meer gelijke taakverdeling tussen de partners te realiseren. De mannen passen strategieën toe om te voorkomen dat hun taak groter wordt.

Hochschild constateert dat in de maatschappij twee tegengestelde *machten* tegenover elkaar staan:

- De ontwikkeling van nieuwe economische mogelijkheden en behoeften waardoor meer vrouwen betaalde arbeid gaan verrichten en er meer druk op mannen ontstaat om de tweede dagtaak met hun vrouw te delen. Die machten of krachten maken een geëmancipeerde sekse-ideologie en -strategie aantrekkelijker: ze moeten leiden tot een gelijke taakverdeling in de huiselijke sfeer.
- Het verschil in salaris tussen mannen en vrouwen en de manier waarop het toenemend aantal echtscheidingen de denkwijze van vrouwen beïnvloedt, werken het effect van de geëmancipeerde sekse-ideologie weer tegen. Die krachten maken een traditionele sekse-ideologie, supermoederstrategieën en strategieën bij mannen die gericht zijn op het zich onttrekken aan het huishoudelijk werk, aantrekkelijker.

Een gevolg van de 'strijd' tussen deze krachten is dat het werk waarmee het grootbrengen van de kinderen gepaard gaat, ondergewaardeerd blijft. Het werk van de traditionele huisvrouw wordt hierbij in eerste instantie door mannen ondergewaardeerd. Tegenwoordig geldt dit ook voor steeds meer vrouwen. Dat werk kan volgens Hochschild weer in ere worden hersteld, als mannen eraan gaan deelnemen en zodoende een bijdrage leveren aan de herwaardering ervan. Tot nu toe is het echter zo dat vrouwen proberen door assimilatie van de dominerende manencultuur de spanningen over de taakverdeling op te lossen. Vrouwen doen het werk dat vroeger vaak door hun vader werd gedaan, terwijl niemand meer volgens Hochschild veel aan het huishouden doet. Deze benadering biedt overigens wel meer keuzevrijheid, maar brengt de aard van de dominerende cultuur niet onder individueel beheer.

Samenvattend stelt Hochschild dat een andere ingang voor verandering moet worden gekozen dan bijvoorbeeld de waardering voor het gezin als sociale gemeenschap. Dat is de waardering voor het onderscheid tussen tijd op het werk en tijd thuis, of vrije tijd. Hoe belangrijker het werk wordt geacht, hoe meer aanspraak wordt gemaakt op een eigen invulling van de 'oplaadtijd'. Dat bevordert een toenemende aandacht voor werk. Aangezien de identiteit van vrouwen minder in werk buitenshuis ligt en meer in het gezin, nemen de ambities voor dat werk af en neemt de claim op een eigen invulling van de zorgende rol toe. Wil men deze processen stoppen, dan dient de onderscheiding in verschillende soorten tijdskwaliteit te worden tegengegaan.

In de machtstheoretische benadering wordt meer dan bij de roltheorie en de ruijtheorie nadruk gelegd op het handelen van individuen. Mensen ontwikkelen strategieën die een wisselwerking impliceren tussen wat individuen en wat

gezin en samenleving 'doen'. Deze benadering brengt een intermediair niveau in het vizier, in termen van Hochschild: het *seks-ideologisch systeem*. Dit systeem is momenteel verbrokken en tegenstrijdig. In mijn woorden: deze symbolische ordening werkt als attractor en moet worden aangepast. De wisselwerking tussen de diverse betrokkenen moet hierbij centraal staan. Ieder dient in mijn terminologie minder als individuele actor op te treden en meer als collectieve actor, dus als sterke actor van de tweede soort. Dit impliceert de noodzaak van een betere communicatie op systeemniveau. Dat wil zeggen: op het niveau van het gezin c.q. tussen partners in het gezin en op het niveau van de wisselwerking tussen het gezin en de maatschappelijke omgeving, zoals de sfeer van het werk.

Meer specifiek vanuit mijn benadering merk ik ten aanzien van de machtstheoretische studies nog het volgende op:

- In de besproken studies worden verschillende objecten gekozen als middel om tot samenhangende waarnemingen te komen, zonder dat tot stabiele herkenbaarheid daarvan lijkt te kunnen worden besloten en zonder dat er sprake is van een of andere vorm van convergentie in wat als object wordt gekozen. Men worstelt kennelijk met de moeilijkheid dat men werkingsvragen tracht te stellen en te beantwoorden, maar kennelijk over het hoofd ziet dat men een doelvraag had moeten stellen. De auteurs slagen er niet in een object af te grenzen op een wijze die in de gebruikelijke zin wetenschappelijk verantwoord is.
- Om deze moeilijkheid te overwinnen lijkt, sterker nog dan bij ruiltheoretische studies, de nadruk te liggen op de wisselwerking of interactie tussen gezinnen, de leden daarvan en omringende krachten of machten, om in de terminologie van de machtstheorie te blijven. De aard van die wisselwerking verhindert de betrokkenen uit hun gezichtspunten, rolpatronen en rolverwachtingen te breken en vormt derhalve een geprefereerd uitgangspunt voor verandering.
- Voortzetting van de wisselwerking tussen een aantal machten kan alleen berusten op de wisselwerking zelf. Dit impliceert dat de aard van de wisselwerking grotendeels onder beheer van die machten staat. De betrokkenen daarin vormen dan een collectief dat voldoende stabiel herkenbaar is om gratis gebruik van kennis omtrent dat collectief te bevorderen.
- Een belangrijk bijdrage tot de beantwoording van doelvragen betreffende de taakverdeling binnen het gezin - als ging het om de beantwoording van werkingsvragen - vormt derhalve de waarneming van wat het beheer over de wisselwerking in zo'n collectief bevordert. Met behulp van dit soort waarneming kan men de kosten van het handhaven van een collectief verdelen en derhalve per individu verlagen.

2.3.4 Criteria voor een onderzoeksontwerp

In de voorgaande paragrafen besprak ik een aantal studies waarin mogelijke veranderingen van de taakverdeling binnen het gezin theoretisch worden benaderd. Tezamen bieden deze mijns inziens een redelijk overzicht van wat tot nu toe is beproefd. Beoogd werd na te gaan in hoeverre een of meerdere van deze benaderingen als basis van een oplossing van het door mij gestelde probleem kunnen dienen, c.q. waar ik bij het ontwerp van mijn studie andere wegen zou moeten inslaan. Anders gezegd, het ging er mij in het voorgaande om te herkennen en te preciseren aan welke criteria mijn onderzoek moet voldoen, al of niet in afwijking van de genoemde studies, en hoe ik derhalve mijn onderzoeksontwerp moet inrichten. Hieronder vat ik samen tot welke conclusies ik meen dat deze bespreking heeft geleid (de paragraafnummers verwijzen naar de conclusies aan het eind van de betreffende paragrafen).

- Willen interventies om tot een gewenste verdeling van zorg en arbeid binnen het gezin te komen ook op langere termijn succes hebben, dan is kennis nodig gebaseerd op een stabiel herkenbaar object (zie 2.3.1). Onder stabiel herkenbaar wordt verstaan dat eenzelfde object herkend wordt, ook al wisselen de waarnemers.
- Geargumenteed wordt dat een dergelijk object moet worden geconstrueerd (het kan niet worden 'gevonden'), hetzij door de onderzoeker, hetzij door de betrokkenen. In het kader van mijn probleemstelling komt alleen deze laatste constructie in aanmerking (hierbij functioneren de betrokkenen mede als waarnemer). Ook de handhaving van het object dient onder eigen beheer te staan (zie 2.3.2).
- Constructie van het object door de betrokkenen impliceert dat sprake dient te zijn van voldoende onderlinge interactie. Handhaving dient derhalve eveneens te berusten op die interactie, c.q. voorzieningen daartoe dienen binnen die interactie te worden getroffen (zie 2.3.3).
- Kennis over een dergelijk 'zelf-geconstrueerd' object dient de betrokkenen te steunen bij de vorming en de handhaving daarvan, c.q. bij het beheer daarover (zie 2.3.3). Zulke kennis vormt een antwoord op een doelvraag, zij het alleen voor zover de constructie van het object de doelvraag tot werkingsvraag transformeert.

Zoals ik in 2.4.2 zal uitwerken impliceren de bovenstaande criteria dat de te verwerven kennis de vorm heeft van 'instructies' zodanig dat degenen aan wie deze zijn 'geadresseerd' in staat zijn een 'object' te construeren met voor hen aantrekkelijke eigenschappen (omdat het hierbij om 'deelname' aan zulke 'objecten' gaat, noem ik deze 'collectieven'). Mijn voorkeur gaat uit naar instructies met behulp waarvan ouders binnen hun gezin ('collectief') een door

elk van hen zelfgekozen, aantrekkelijke en haalbare, taakverdeling kunnen realiseren, handhaven en derhalve waar nodig ook modificeren.

2.4 Onderzoeksontwerp

2.4.1 Inleiding

Een opvallende eigenschap van natuurwetenschappelijke resultaten is dat de gebruiker er niet toe doet, c.q. dat men meent dat deze er niet toe 'hoort' te doen. Zijn of haar invloed wordt er in het onderzoek zo veel mogelijk uitgefilterd. De resultaten moeten dezelfde blijven, ongeacht wat men ermee doet en wie er wat mee doet ²⁶. Om aan deze eis te voldoen wordt vaak getracht onderzoek off line uit te voeren: men tracht al bij voorbaat te garanderen dat latere gebruiksinvloeden geen invloed hebben en dat derhalve waarnemen en handelen losgekoppeld zijn. Dit verklaart de voorkeur voor het doen van waarnemingen in 'gecontroleerde' omgevingen, omgevingen waarin 'gebruiksonafhankelijke' verschijnselen kunnen worden geproduceerd ²⁷.

Deze vorm van waarneming – off line - blijkt nogal eens tot moeilijkheden te leiden. De in de vorige paragraaf besproken studies vormen hiervan een voorbeeld. Hun auteurs spreken geregeld hun twijfel uit of ze het wel over het goede (wetenschappelijke) *ding* of object hebben. Ze kiezen bijvoorbeeld bepaalde soorten paren (De Jong en De Olde), maar geven toe dat die keuze geen stabiele herkenning van soortgelijke of zelfs dezelfde paren toelaat. Hierdoor hangt het af van de wijze waarop men de paren kiest, welke onafhankelijke variatie (of in meer klassieke termen, welke onafhankelijke variabelen) men zichtbaar kan maken. Men had ook vrouwen kunnen kiezen met een bepaalde partner (uit een groot gezin, een klein gezin etc.). Deze keuze levert andere paren op dan de eerste, met andere variaties. In geen van de studies wordt duidelijk waar de uiteindelijk gemaakte keuze op berust.

Men kan deze moeilijkheden ook als mogelijkheden opvatten - en dus zoals eerder aangegeven, trachten doelvragen als werkingsvragen te herformuleren. Wat als 'storing' wordt ervaren kan dan als 'methode' dienen (zie 2.3.4). Dit houdt in dat men de keuze als uitgangspunt neemt, en vervolgens tracht na te gaan welke 'gecontroleerde omgevingen' men *kán* construeren en welke waarnemingen men off line *kán* plaatsen, gegeven zo'n keuze - in plaats van af te wachten of men iets niet kan construeren. In mijn terminologie betekent dit dat men exploreert hoe valt te zorgen dat bepaalde waarnemingen bij elkaar horen - en met name hoe men zelfconstructie kan bevorderen, zodat stabiel herkenbare objecten ontstaan, c.q. sterke actoren van de eerste en

tweede soort. Aan deze benadering is het nadeel verbonden dat de gekozen vorm van organisatie, inclusief zelforganisatie, bij elk gebruik opnieuw dient te worden gerepliceerd. Ze vereist met andere woorden een extra interventie die aan de betrokkenen wordt geadresseerd en die hen vervolgens 'instrueert' over wat verwacht wordt - dus instrueert over sociaal meer of minder gewenste reacties, over wat als beperking mag worden gezien, over wat niet hoeft te worden gerapporteerd. Het is dit soort resultaat, als *input* aan een collectief, dat ik als antwoord op mijn onderzoeksvraag nastreef. Voor zover inderdaad een antwoord gevonden wordt, zal alsnog sprake zijn van antwoord op een werkingsvraag. Als criterium voor zo'n antwoord geldt de stabiele herkenning van het collectief dat hiervan gebruik maakt.

Dat de desbetreffende instructies bij elke implementatie dienen te worden opgevolgd, wordt in de praktijk nogal eens over het hoofd gezien. Hierdoor kan grote verbazing onder beleidsmakers ontstaan, met name zodra zij te maken krijgen met weerstand tegen (zelfs algemeen gewenste) veranderingen die de betrokkenen echter 'verkeerd' instrueren. Een voorbeeld is de verdeling van zorg en arbeid in huishoudens, het onderwerp van deze studie. Veel beleidsmakers menen kennelijk nog steeds dat elke beleidsmaatregel de betrokkenen voldoende instrueert om de vereiste zelforganisatie in gang te zetten, de resulterende collectieven of systemen off line te zetten en dus als stabiel herkenbare objecten te laten functioneren. Deze opvatting is niet gefundeerd. Veel beleidsmaatregelen worden wel gewaardeerd, maar instrueren vervolgens uitsluitend zodanig dat men zich gegriefd voelt, of gestimuleerd om de maatregel voor oneigenlijke doeleinden te gebruiken (bijvoorbeeld zorgverlof opnemen om te gaan vissen); meer algemeen wordt gesproken van de calculerende burger; zie 2.4.2, betreffende eigenschappen als eerlijkheid, doorzichtigheid en respect). In het voorgaande is aangegeven dat een andere benadering daarom de voorkeur verdient, namelijk het aanreiken van 'lokale' instructies of ondersteuning op basis waarvan een collectief zichzelf als sterke *actor* in stand kan houden.

In de volgende paragraaf ga ik in op de handelingen of onderzoeksacties die nodig zijn voor het initiëren van zo'n collectief, c.q. voor het vinden van formuleringen van de benodigde initiatieven met voldoende hoge kwaliteit.

2.4.2 Beoogde resultaten

Om tot een geschikt onderzoeksontwerp te komen is het nodig zo duidelijk mogelijk mogelijk te zijn over wat een antwoord op mijn vraag (zie 1.7.3) inhoudt. Ik zoek derhalve allereerst naar formuleringen van waarnaar ik streef, wat mijn gewenste resultaten zijn. Deze vormen dus een *operationalisatie*, een prakti-

sche manier om over het antwoord op mijn vraagstelling te spreken, c.q. dat antwoord te herkennen indien en voor zover het zich voordoet. Over dit antwoord zelf heb ik in het voorgaande al het een en ander gezegd. Dit vat ik hier samen: Er zijn twee belangrijke aspecten. Ten eerste gaat het erom na te gaan hoe ouders en anderen van oordeel zijn dat de *work-familyagenda* moet worden afgeschermd en ingeperkt, c.q. hoe zij en anderen daartoe kunnen bijdragen of hoe kan worden voorkomen dat dat verhinderd wordt (te denken valt aan de weerstand van werkgeverszijde tegen deeltijdarbeid op managementniveau). Er dient met andere woorden te worden achterhaald hoe kan worden bevorderd dat gezinnen met combinerende ouders een sterke actor van de eerste soort worden. Ten tweede gaat het erom te herkennen in hoeverre deze ouders en andere respondenten van oordeel zijn, dat kan worden bevorderd dat gezinnen een sterke actor van de tweede soort worden en derhalve als sterke actor kunnen gaan functioneren in relatie tot andere sterke actoren.

De oordelen van de eerste groep moeten, gezien het voorgaande, begrepen worden als *instructies* om tot de vorming van collectieven met gewenste eigenschappen te komen. In de hier gebruikte terminologie hebben deze bijvoorbeeld de betekenis van *beperkingen* die ouders die arbeid en zorg willen combineren, zich opleggen, c.q. van *bevoegdheden* die zij zich kunnen toedelen, willen zij *bekwaam* zijn een taakverdeling te kiezen en die te handhaven (een zelf gekozen bevoegdheidstoedeling impliceert dat in de verzameling van gezinnen een andere dan een fifty/fiftytaakverdeling kan domineren).

De tweede groep meningen dient te worden begrepen als mogelijke criteria hoe te herkennen dat een collectief tot sterke actor wordt, c.q. vast te stellen dat instructies tot veranderingen in de gewenste richting leiden. Te denken valt aan opinies, standpunten of beelden die een collectief gaan kenmerken. Als negatief voorbeeld valt te denken aan een beeld als gender met behulp waarvan mannen en vrouwen tot sterke actor worden, met eertijds gewenste en in de huidige tijd ongewenste eigenschappen. Als positief voorbeeld noem ik transparante regelingen om arbeid en zorg te combineren, ook op het niveau van managers, in tegenstelling tot de huidige situatie waarin bijvoorbeeld het niet meedoen aan informeel overleg na werktijd nog steeds vooral indirect wordt afgestraft, bijvoorbeeld door de betrokkenen op een zijlijn te plaatsen (zie 5.3.2).

Beide groepen meningen kunnen op verschillende manieren worden samengevat. Zoals hierboven al aangegeven kan bij de eerste groep worden gesproken van instructies aan adressanten. Maar we kunnen ook spreken van het aangeven van gewenste beperkingen op de handelingen van de leden van

een collectief of van een gewenste vergroting van de handelingsruimte of van het toedelen van bevoegdheden, c.q. van manieren om de ontwikkeling van collectieven niet te vertragen. De tweede groep meningen betreft de stabiele herkenning van collectieven. Ook deze herkenning kan in termen van instructies worden geformuleerd - in dit geval met het oog op het ontstaan en de herkenning van nieuwe standpunten, van nieuwe waarden, van eigenschappen zoals transparantie, eerlijkheid en respect en, tenslotte, op het ontstaan van een nieuwe taal waarmee afwijkingen van zulke standpunten of waarden kunnen worden overgedragen en derhalve bijgesteld.

Hieronder vat ik, gebruik makend van deze onderscheiding, beide aspecten nog eens samen:

A. Instructies aan adressanten ter vorming van een sterke actor

- De beperkingen die de leden van een collectief (c.q. een gezin) moeten aanhouden om lid te blijven. Deze kunnen zichtbaar zijn voor henzelf en verborgen blijven voor wie het collectief bestudeert.
- De bevoegdheidstoedeling²⁸, als verdeling van beperkingen die grenzen stelt aan de bekwaamheid van de leden van een collectief en tezamen met die bekwaamheden hun competentie definieert.
- De handelingsruimte die gevormd wordt door de variatie in de bevoegdheidstoedeling, in reactie op veranderingen waartegen het collectief zich wil verzetten of die het in eigen activiteiten wil opnemen.
- De correctie en bewaking die een bevoegdheidstoedeling behoeft, opdat er minimaal aanleiding bestaat voor de leden van een collectief om uit te treden en die voorkomen dat deelname 'duur' wordt.

B. Criteria ter herkenning van sterke actoren

- De resistentie tegen ongewenste verandering die een sterke actor vertoont. De meer gewenste situatie dient niet te worden 'aangetrokken' door de minder gewenste, namelijk merendeels ongelijke taakverdelingen²⁹.
- De te onderscheiden gezichtspunten of standpunten die de leden van een collectief kenmerken dat als sterke actor functioneert. De onderscheiding ondersteunt 'lokaal' de zelfsturing van het collectief.
- De diverse waarden op grond waarvan bij elk gezichtspunt een selectie van observaties plaatsvindt – en die tezamen nodig zijn om een collectief in stand te houden.
- De waarden die voortvloeien uit de noodzaak grote verschillen tussen leden en niet-leden te voorkomen (en dus nodeloze uit- of intreding), namelijk eerlijkheid, doorzichtigheid en respect.

- De taal waarmee de wisselwerking tussen de leden van een collectief wordt onderhouden, ten behoeve van het op elkaar afstemmen van waarnemingen en handelingen, van toeschrijvingen en reacties.

De interpretatie van de bovenstaande begrippen in verschillende sociale situaties, zoals die van een bedrijf, spreekt min of meer vanzelf. De begrippen zijn intuïtief in de zin dat ze dicht bij belangrijke aspecten van het dagelijks leven staan³⁰. Het is niet moeilijk voorbeelden te vinden waarbij sterke actoren zijn gevormd en waarbij dit niet het geval is. Bedrijven die als sterke actor fungeren lijken initiatieven te nemen, innovatief te zijn, hun medewerkers tot open communicatie te instrueren, met elkaar problemen door te spreken, in win - win- termen te denken, hun taal zo te gebruiken dat snel en zonder uitvoerige toelichtingen kan worden gecommuniceerd.

De genoemde begrippen hebben naast een intuïtieve ook een meer formele rol. In de sociale wereld blijkt, in het kader van mijn benadering van het probleem, wat als werkingsvraag bedoeld is nogal eens als doelvraag uit te pakken. Hier hanteer ik deze begrippen veeleer methodisch, namelijk als middel om doelvragen als werkingsvragen te herformuleren³¹. In mijn studie gaat het erom de begrippen een bij mijn onderwerp passende inhoud te geven - dus bijvoorbeeld om te achterhalen wat leidt tot gezinnen die kunnen functioneren als sterke actor.

In dit geval gaat het niet om intuïtieve interpretaties. Vooruitlopend op hoofdstuk 3 kan bijvoorbeeld worden gewezen op instructies zoals: zorg voor een woonruimte van voldoende kwaliteit, zodat zorgtaken, gegeven die ruimte, goed kunnen worden uitgevoerd. Ook kan worden gewezen op wat in de context van de taakverdeling binnen gezinnen kenmerkend lijkt voor een sterke actor, bijvoorbeeld het vermijden van een dubbele agenda en het transparant en algemeen toegankelijk maken van regelingen.

2.4.3 Verzameling en bewerking van gegevens

In dit hoofdstuk argumenteer ik dat een onderzoeksdesign dat bijdraagt aan een andere taakverdeling in huishoudens, niet zonder meer voorhanden is. Ik constateer in dit verband dat de vraag naar wat verandering in de taakverdeling bevordert, geen werkingsvraag is, maar een doelvraag. Dit is een nadeel bij het doen van onderzoek. Ofschoon antwoorden op doelvragen wel degelijk kunnen bijdragen aan verhoging van de (beoogde) kwaliteit van interventies of ondersteunende maatregelen, is het niet mogelijk te garanderen dat zo'n verhoging minimale inspanning kost, dat wil zeggen zo gratis mogelijk is. Dit impliceert dat, wanneer antwoorden afhankelijk zijn van dezelfde doelen als in de

interventies worden gerealiseerd, de resultaten van die interventies niet meer zijn te voorspellen en ook niet meer van ongewenste effecten zijn te onderscheiden. Er is dus een andere benadering nodig, waarin rekening wordt gehouden met de diverse invloeden die herkenning van het wetenschappelijk object destabiliseren. Wat we als resultaat wensen is in de vorige paragraaf gedefinieerd. Het materiaal dat we tot zo'n resultaat moeten omvormen, besprak ik reeds. Ditzelfde geldt voor de ordening van dit materiaal.

Het onderzoeksontwerp dient om de gevolgde methode van onderzoek te laten zien. Het geeft aan welk materiaal nodig is, hoe de samenhang binnen dit materiaal kan worden herkend en hoe wat samenhangt kan worden gecombineerd om het gewenste resultaat te genereren: heldere instructies die leiden tot een sterk actorschap in collectieven. De herkenning dient stabiel te zijn en toegankelijk voor ieder die de resultaten wil gebruiken.

Als materiaal koos ik voor rapportages, in de vorm van adresseringen, vanuit een viertal niveaus van organisatie: te weten allereerst (leden van) gezinnen, vervolgens het niveau van de sociale infrastructuur, ten derde het niveau van sociale partners en ten vierde het niveau van de overheid. Op alle niveaus, maar met name op dat van de overheid, komt de invloed van wat men de *cultuur* kan noemen, aan de orde. De rapportages zijn via mondelinge interviews tot stand gekomen. Ten aanzien van de overheid baseerde ik me op de algemene principes zoals die in beleidsnotities en de formulering van nieuwe wetten en regelingen naar voren komen. De adresseringen kunnen zowel betrekking hebben op het niveau zelf als op de andere niveaus, meestal echter zodanig dat vanuit het 'hogere' niveau generaliserend over de 'lagere' wordt gesproken (bijvoorbeeld werkgevers over gezinnen).

De ordening van het materiaal nam ik zelf ter hand, gecontroleerd door een assistent. Door herhaling van de analyses, c.q. discussies over de resultaten, leek het mij voldoende mogelijk 'ongewenste' (foute) resultaten te voorkomen. De beoogde ordening is immers niet afhankelijk van een precieze indeling. Het gaat niet om een ordening met één resultaat of eindpunt (de *ware waarde*), maar om het herkennen van verzamelingen inperkingen - en - afschermingen die aan verschillende betrokkenen worden geadresseerd en vooral *accumulerend*, dus elkaar aanvullend, kunnen functioneren.

De resultaten dienen conform de genoemde termen in 2.4.2 te worden geformuleerd. Die zijn zo gedefinieerd dat het, gegeven de ervaring van de respondenten, heel aannemelijk is dat interventies op basis van de resultaten tot de gewenste effecten leiden (verhoging van de competentie om zorgtaken en arbeid binnen het gezin te verdelen). Op dit laatste is in dit onderzoek echter

niet getoetst. Daartoe is verder onderzoek nodig. Ik beperk me tot de argumentatie wélke steun nodig is opdat ouders de genoemde competentie verwerven.

In de volgende vier hoofdstukken worden de materiaalverzameling, de ordening (en de controle daarop) en de resultaten beschreven, eerst op het niveau van het gezin (hoofdstuk 3), dan op dat van de sociale infrastructuur (hoofdstuk 4), vervolgens op dat van de diverse instanties die zowel op het gezin als op de omgeving daarvan inwerken (hoofdstuk 5 en 6). In hoofdstuk 7 volgt de algemene beschouwing, waarin de diverse resultaten worden samengebracht.

Hoofdstuk 3 Combinerende ouders

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik aan de orde gesteld dat de vraag naar een andere taakverdeling in het gezin, evenals vele andere vragen omtrent de sociale werkelijkheid, een doelvraag betreft en geen werkingsvraag. Wil men zo'n vraag op wetenschappelijke wijze beantwoorden, dan kan men trachten die vragen over de sociale werkelijkheid als werkingsvraag te herformuleren. Concreet gaat het er dan om vast te stellen hoe gezinnen, waarbinnen ouders zorg en arbeid (wensen te) combineren, moeten worden 'geïnstrueerd' of geadresseerd, opdat ze een sterke actor worden. Anders gezegd: welke aanvullende activiteiten zijn nodig, opdat ouders een handelingsruimte voor het combineren van zorg en arbeid kunnen initiëren en vervolgens afschermen, zodat deze handelingsruimte niet meer afhankelijk is van interventies vanuit de context, maar daarbij wel door die interventies kan worden ondersteund?

In dit hoofdstuk doe ik verslag van mijn pogingen materiaal te verzamelen en te ordenen betreffende de wijze waarop ouders van kleine kinderen proberen de eigen handelingsruimte te vergroten en af te schermen. Om over de nodige waarnemingen hieromtrent te beschikken heb ik een aantal (29) sterk uiteenlopende ouders die werk en zorg combineren, als respondent gekozen (zie verder 3.3.2). De reden voor deze keuze is dat ik verwacht dat zij een aantal moeilijkheden hebben opgelost en strategieën hebben ontwikkeld en derhalve hebben ontdekt welke bevoegdheden en bekwaamheden of competenties nodig zijn om een stabiel herkenbaar collectief te vormen. Ik verwacht dus dat deze combinerende ouders iets zinnigs kunnen zeggen en derhalve kunnen fungeren als *brongroep* (mensen met ervaring), die iets kunnen overdragen (via mijn analyse) aan *adresgroepen* (mensen die nog wat moeten doen). Waar het de adresgroep ouders betreft spreek ik ook wel over gezinnen.

Aan de hand van een topiclijst werden vragen gesteld over hoe deze ouders anticipeerden op het combineren van zorg en arbeid en - na de komst van het eerste kind - beide taken daadwerkelijk combineerden. De vragen hadden betrekking op de periode in hun leven vanaf de wens om kinderen te krijgen totdat het jongste kind de maximale leeftijd van zes jaar had bereikt³².

Vervolgens is een ordening ontwikkeld zoals die in het tweede hoofdstuk werd gerapporteerd. Er is gebruik gemaakt van twee beoordelaars, die volgens deze procedure te werk zijn gegaan: Eerst zijn de antwoorden van de respondenten in twee groepen verdeeld. De eerste betreft de wisselwerking tussen ouders in het gezin, de tweede de wisselwerking tussen gezin en omgeving. Beide zijn op hun beurt weer in twee subcategorieën gesplitst. De eerste verwijst naar activiteiten die individuen of collectieven tot een sterke *actor* maken, de tweede naar wat mogelijkwerijs bijdraagt aan de stabiele herkenning van een sterke actor en dus zo'n actor kenmerkt. Vervolgens zijn de antwoorden geherformuleerd in termen van instructies binnen elk van de twee groepen categorieën (zie 3.4), zodanig dat de eerste categorie binnen elke groep direct op de vorming van een actor betrekking heeft en de tweede op de noodzaak voor een stabiele herkenning te zorgen. De vier groepen antwoorden zijn als volgt benoemd:

1. Vorming van de leden van het gezin als sterke actor in relatie tot elkaar

- Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken.
- Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren.

2. Vorming van het gezin als sterke actor in relatie tot andere sterke actoren

- Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is.
- Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich kan manifesteren.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In 3.2 wordt beschreven welke respondenten zijn geïnterviewd. In 3.3.1 komt aan de orde via welke activiteiten - veelal van voorbereidende aard - ouders zichzelf tot sterke actor maken. In 3.3.2 staat centraal via welke activiteiten ouders zelf hun sterk actorschap kunnen uitbreiden en herkenbaar maken. Vervolgens analyseer ik via welke activiteiten de vorming van een 'breder' collectief, bijvoorbeeld arbeidsorganisatie - gezin, kan worden gevormd (3.3.3). In 3.3.4 staan activiteiten met een bevoegdheidstoedeling van buiten het gezin - overheid, cultuur - centraal, activiteiten die binnen het collectief van sterke actoren worden gebracht. In de laatste paragraaf volgen een samenvatting en de conclusies.

3.2 De respondenten

Bij de respondentenkeuze is gestreefd naar variatie. Achtergrond van deze keuze is, dat ik zoveel mogelijk typen observaties wil verzamelen, met de mo-

gelijkheid diverse wegen naar sterk actorschap te vinden. Ik ben er niet op uit, zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven, een ordening te maken teneinde een (representatief) beeld te schetsen van de verdeling van zorg en arbeid onder ouders in Nederland. Intussen is het mogelijk naar ander onderzoek te verwijzen, bijvoorbeeld Niphuis- Nell (1997), Groenendijk (1997), Jacobs (1997).

In dit eerste onderdeel van mijn onderzoek zijn 29 ouders geïnterviewd die niet tot hetzelfde huishouden behoren. Het betreft 18 moeders en 11 vaders. Zij hebben gemeen dat zij tenminste één dag in de week³³ zelf voor één of meer van hun kinderen zorgen. Allen combineren dat met een betaalde baan. Van de kinderen voor wie zij zorgdragen, is tenminste één kind jonger dan zes jaar.

De respondenten zijn geworven via een sneeuwbalmethode vanuit het netwerk Groots, een netwerk van vrouwen die betaald en onbetaald actief zijn in het sociaal-cultureel werk in Nederland. Bij de selectie van respondenten die via deze methode geïnterviewd konden worden, is zoals gezegd gestreefd naar variatie ten aanzien van een veelheid van aspecten. De geïnterviewde ouders verschillen van elkaar in etnische achtergrond, gezinssamenstelling, seksuele voorkeur, woonsituatie, werksituatie en opleiding. Zeven moeders en één vader hebben een niet-Nederlandse achtergrond. Dit betreft twee Surinaamse moeders, twee Turkse moeders en een Turkse vader, een Spaanse moeder, een Marokkaanse moeder en tenslotte een Amerikaanse moeder, alle woonachtig in Nederland.

Sommige ouders zijn getrouwd of wonen samen met iemand van het andere of hetzelfde geslacht, andere respondenten zijn alleenstaande moeders die alleen opvoeden, alleenwonende vaders die de opvoeding delen met hun elders wonende partner, en ouders die de zorg voor hun kinderen verdelen met hun ex-partner via een co-ouderschapsregeling. Ook de woonsituatie varieert: er zijn ouders die met het gezin samenwonen in één huis; moeders die alleen met de kinderen wonen; vaders die alleen wonen, maar wel in de buurt van hun partner en kinderen; ouders in een woongroep en ouders in een (ecologisch) woonproject. Ook de woonplaatsen zijn verschillend: grote steden, kleine dorpen en woonplekken buiten de bebouwde kom, verspreid over Nederland.

De werksituatie varieert in het aantal uren dat aan betaalde arbeid wordt besteed (van twaalf tot veertig uur); de soort functie (bijvoorbeeld fabrieksarbeider, manager, medewerker huishoudelijke dienst, verpleegkundige, musicus, boerin); de soort instelling (profit, non-profit) en het al of niet in loondienst zijn.

De genoten opleidingen van de respondenten lopen tenslotte uiteen van lagere school tot universiteit.

Een samenvattend overzicht van enkele basiskenmerken van de respondenten is te vinden in bijlage 1.

3.3 Activiteiten ten behoeve van een sterk actorschap

De antwoorden van de respondenten worden weergegeven in de vorm van *instructies* of van handelingsaanbevelingen. Zij hebben de structuur van uitspraken in termen van 'zorg dat', of van 'genereer ...' of 'betrek ...,' of 'overleg ...' enzovoort. Wie de adressanten of betrokkenen zijn, is in het algemeen duidelijk; waar nodig wordt dit aangegeven (zie ook de volgende drie hoofdstukken).

3.3.1 *Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken*

Anticiperend op de komst van kinderen voeren ouders voorbereidende handelingen uit om werk en zorg te combineren. Deze handelingen impliceren de vorming van een collectief (het gezin, als sociaal, ruimtelijk en tijdelijk beveiligde plaats) dat deels van invloeden van elders is afgeschermd. De volgende activiteiten worden genoemd:

ZORG VOOR EEN STABIELE RELATIE MET DE PARTNER

Bij de vorming van een dergelijke relatie kan besproken worden, wanneer men bijvoorbeeld zelf, aan kinderen toe is of over het al of niet gezamenlijk verder gaan. Zo werd een moeder onverwacht zwanger, zonder dat ze met de vader verder wilde. Zij koos ervoor het kind alleen op te voeden.

ZORG VOOR EEN WOONRUIMTE VAN VOLDOENDE KWALITEIT

Sommige ouders prefereren een huis met een tuin, in plaats van een flat, of een huis dat groot genoeg is voor een gezin met meer kinderen. Ook kiezen ouders voor een regeling waarbij elk een eigen (voor elkaar goed bereikbare) permanente woonruimte heeft.

ZORG DAT DE MATERIËLE/FINANCIËLE SITUATIE STABIEL IS

Eventuele verbouwingen dienen afgerond te zijn, hypotheek waar mogelijk afbetaald, uitkeringen aangevraagd in geval van afloop van tijdelijke contracten.

ONDERHANDEL OVER EEN WERKSITUATIE MET VOLDOENDE VARIATIE (IN WERKTIJDEN, ARBEIDSVOORWAARDEN ETC.)

Zo heeft een moeder, vóórdat zij zwanger werd, bij haar werkgever geïnformeerd of het mogelijk was gecombineerd te werken (vier dagen van negen uur) en of er kinderopvang was. Verschillende moeders geven aan dat ze het krijgen van een kind uitstelden, omdat ze niet wisten hoe dat te combineren was met hun werk.

ZORG DAT VOLDOENDE VAN DE VRIJHEID VAN HET LEVEN GENOTEN IS, BIJVOORBEELD IN DE VORM VAN LANGE REIZEN OF HET VOLGEN VAN EEN STUDIE

Ik ben weliswaar 36 jaar, maar ik voel dat helemaal niet. Ik dacht altijd, die kinderen komen wel een keer. Ik wil eerst heel lang genieten van mijn leven. Ik zag altijd een paar nadelen aan kinderen. Met vrienden naar de kroeg gaan en vakanties waren voor mij ontzettend belangrijk. Ik heb nog een tijdje Spaans gestudeerd en ik wilde heel graag naar Zuid-Amerika. En ik dacht dat wil ik nog allemaal zien en zodra ik wat rust in mijn leven heb, dan komen er wel kinderen. Wat mij betreft gebeurde dat toch in een vlag van verstandsverbijstering, omdat mijn vriendin maar steeds herhaalde dat ze niet wilde dat ik een oude vader werd. (Peter)

NEEM VAN TE VOREN DE TIJD OM TE PRATEN OVER WIE VOOR HOEVEEL TIJD GAAT / BLIJFT WERKEN (IN TWEEOUDERHUISHOUDENS)

M. (vrouw van de respondent) wilde ook altijd blijven werken. Maar die zat op dat moment in een situatie waarin ze niet overdreven veel plezier had in haar werk en dat is vandaag de dag nog steeds zo. De keuze hebben we niet gemaakt door een paar avonden te praten over de vraag: Ga jij minder werken of doe ik dat? Dat is een proces van jaren geweest. Mijn inkomen is veel hoger en ik vind werken veel leuker dan M. M. wil werk altijd doen plus iets, met daarnaast een hobby of sporten. Hoewel de deeltijdbanen in

haar branche niet voor het oprapen liggen, is het toen nooit een discussie tussen ons geweest dat zij drie dagen ging werken. Zij vond het leuk en ik vond het prima. (Peter)³⁴

De genoemde beslissing wordt niet altijd bewust genomen. Bij sommige ouders is er sprake van een soort vanzelfsprekendheid dat mannen niet teruggaan in werktijd.

ZORG - OOK ALS DE KINDEREN ER ZIJN - DAT ER SPRAKE IS VAN EEN DUIDELIJKE BEVOEGDHEIDSTOEDELING, ZOWEL VOOR WAT BETREFT HET UITVOEREN VAN HET HUISHOUDELIJK WERK EN DE ZORG VOOR KINDEREN (HET HANDWERK) ALS HET REGELLEN OF MANAGEN VAN HET HUISHOUDELIJK WERK EN DE ZORG (HET HOOFDWERK)

GEEF ELKAAR BINNEN DIE BEVOEGDHEIDSTOEDELING DE RUIMTE OM DE TAAK OP EEN EIGEN MANIER TE DOEN

Ook de kinderen kunnen hierin worden betrokken. Ouders kunnen een relatie verbreken als een bevoegdheidstoedeling ontbreekt.

(...) Ik heb er een punt achter gezet. Ik dacht: Iemand met die opvattingen, dat is geen man voor mij. Iemand die de huishouding noch de zorg voor de kinderen wil, dan hoeft het voor mij niet. (Hasna)

Het afspreken van een bevoegdheidstoedeling is om verschillende redenen belangrijk. Een moeder geeft bijvoorbeeld aan dat een gelijke verdeling van werk en zorg belangrijk is vanwege de gelijke uitgangspositie die je dan met je partner hebt. Die zorgt dan op haar beurt weer voor een gelijkwaardige onderhandeling en een gelijkwaardige relatie. Een vader geeft aan een gelijke verdeling van zorg en werk belangrijk te vinden, omdat deze elk der ouders de kans geeft naast hun gezinsleven ook een eigen leven te leiden, los van de kinderen. Ook voor de kinderen wordt een dergelijke verdeling van belang geacht:

Ik heb bijna geen aandacht van mijn vader gekregen, want hij was er nooit (...) Dat is voor hem ook een gemis in zijn leven geweest en ik vind dat mijn kind dat niet moet overkomen. Hij heeft twee ouders en moet van allebei kunnen genieten. (Marijke)

Bij het plannen van kinderen is de vraag niet óf ouders wel kinderen wilden, maar wannéer. De ouders willen een situatie scheppen waarin ze voldoende toegerust zijn om hun kind groot te brengen. Dit valt ook op bij de beslissing een tweede of een derde kind te krijgen. Sommige vrouwen zeggen van meer kinderen af te zien, omdat alles met één kind al zo'n geregeld is. Er zijn overigens gebeurtenissen waar men betrekkelijk weinig invloed op heeft. Vooral vrouwen voelen de leeftijd dringen. Dit krijgt de vorm van een beslissingsregel. Dertig jaar is een soort breekpunt: *als we kinderen willen moeten we dat nu doen*. Mannen moeten bij deze beslissing soms worden 'overgehaald'. Dergelijke invloeden impliceren een compromis ten aanzien van de voorbereidende afscherming. Er kan altijd nog iets beter, maar *als je daar op wacht, komt er dus nooit een kind*.

Er zijn ook andere gebeurtenissen die een versturende invloed kunnen uitoefenen. Hiertoe behoort de al genoemde mogelijkheid dat een relatie verbroken wordt. Dan worden compenserende oplossingen gezocht. Een voorbeeld is een co-oudersregeling met de ex-partner. Een ander voorbeeld (overigens niet alleen bij scheiding) is in een woongroep wonen of in een wooncomplex waarin bepaalde zaken, zoals bijvoorbeeld samen eten, tuinonderhoud of een gezamenlijke ruimte, gedeeld worden.

In al deze gevallen gaat het om het organiseren van voldoende handelingsruimte. Ofschoon beperkingen worden geaccepteerd, zoals beperkingen in tijd die aan eigen activiteiten kan worden besteed, dient er ook sprake te zijn van de mogelijkheid keuzes te maken. Er bestaat behoefte aan handelingsruimte om tot ander gedrag te komen, om competent te worden, maar ook om bevoegdheden te herverdelen.

3.3.2 Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren

Als er kinderen komen, zijn aanvullende activiteiten en kaders nodig, waarbinnen ouders competent kunnen worden.

GENEREER COLLECTIEVEN (OF NETWERKEN) NAAST HET GEZIN, ZODAT COMBINERENDE OUDERS ZICHZELF ONDERSTEUND KUNNEN VOELEN

Een Marokkaanse alleenstaande moeder geeft aan veel steun te ondervinden van een netwerk van Turkse en Marokkaanse vrouwen, die net als zij *een soortgelijke emancipatiekeuze gemaakt hebben*. Een andere moeder, die fulltime werkt met wisselende diensten, is speciaal bij zwangerschapsgymnastiek gegaan om mensen met kinderen te leren kennen.

Ik ben op zo'n zwangerschapsclub gegaan om vriendinnen met kinderen op te doen. Mijn twee beste vriendinnen die ik nu heb, komen van die club. (Marlies)

GENEREER COLLECTIEVEN VOOR DE OPVANG VAN DE KINDEREN, BESTAANDE UIT FAMILIENETWERKEN

Ik merkte altijd bij mijn vader en moeder, ze zeiden het niet zo, maar dat ze toch heel trots op ons waren dat wij (respondent zelf en haar zussen) als alleenstaande ouders het allemaal zo goed deden. Ik bedoel ook, wie is er in de gelukkige omstandigheid dat je drie zusters hebt met wie je hartstikke goed overweg kunt en dat de kinderen over en weer kunnen logeren en dat alles geregeld kan worden. Je moet gewoon vreselijk goed organiseren en een hele goede achterban hebben die opvangt. Als je dat niet hebt, wordt het een puinhoop. Je moet altijd iemand hebben die kan oppassen, die kan inspringen. En mijn familie is daar grandioos in, moet ik zeggen. (Carmen)

MAAK GEBRUIK VAN FORMELE KINDEROPVANG

Het uitbesteden van de zorg voor kinderen kan meer of minder dagen in de week omvatten. Van een kinderdagverblijf bijvoorbeeld wordt vijf dagen tot drie ochtenden per week gebruik gemaakt. Dit kan een bedrijfscrècheplaats zijn of opvang bij gastoudergezinnen. Voor oudere kinderen wordt gebruikgemaakt van gastouderopvang. De soort opvang wordt door ouders zelf gekozen. Soms is de keuze moeilijk, met name wanneer daarmee te veel geld in verhouding tot het inkomen gemoeid is. *Dan werk je alleen voor de opvang.*

MAAK GEBRUIK VAN PARTICULIERE OPPASSEN TEGEN BETALING

Deze kunnen uit eigen kring stammen, bijvoorbeeld oma, een zus of de buurvrouw. Ook hebben verschillende ouders een oppas gevonden via een advertentie. De oppas komt aan huis of de kinderen gaan naar haar toe. Ouders die specifiek voor een oppas aan huis kiezen, geven als motivatie op dat ze niet met de kinderen willen slepen. Zeker met meer dan één kind is dat een heel gedoe.

VORM NETWERKEN MET ANDERE OUDERS VOOR DE OPVANG VAN DE KINDEREN

Men kan de kinderopvang regelen via afspraken met andere ouders in de buurt. Dit kan de vorm aannemen van een eigen crèche, maar ook beperkt blijven tot het om de beurt brengen en halen van de kinderen van en naar school. Er dient voldoende duidelijkheid te zijn (overdracht), opdat diensten en wederdiensten in evenwicht zijn.

De bovengenoemde activiteiten zijn niet steeds succesvol – evenmin als die onder 3.3.1 genoemd. Er is nogal eens sprake van invloeden die moeilijk te beheersen zijn. Zo hebben sommige moeders het gevoel zich te moeten verdedigen tegenover familie of burens omdat ze blijven werken.

De afscherming - en - inperking die in 3.3.1 wordt aanbevolen, kent grenzen. Gezinnen dienen ook activiteiten te ontplooiën waarbij zij als collectief optreden, zoals het aantrekken van externe hulp en het vormen van netwerken. De betrokkenen sturen aan op de vorming van een eigen identiteit. Sterk *actor-schap* impliceert dat men trots wordt op wat men als combinerende ouder totstandbrengt.

3.3.3 *Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is*

Zodra er kinderen zijn, is een groot aantal activiteiten nodig. Zoals in paragraaf 3.3.2 aangegeven kan een beroep worden gedaan op betaalde en onbetaalde krachten. De daardoor mogelijke hulp wordt gegenereerd door wat ouders vragen. Doen deze geen beroep op anderen, dan ontstaan vele soorten van hulp niet. We kunnen spreken van een uitbreiding van het gezin met de desbetreffende ondersteuning. Dit ligt anders waar het gaat om bijdragen vanuit arbeidsorganisaties. Hier staat de doelstelling van het bedrijf centraal, en dus van de wens van bepaalde werknemers gebruik te maken. Dit laatste kan tot regelingen leiden waardoor een baan met de zorg voor kinderen kan worden gecombineerd. Er zijn diverse vormen.

KIES EEN ZODANIGE TAAL DAT EFFECTIEF MET DE WERKGEVER KAN WORDEN ONDERHANDELD

Die taal kan bijvoorbeeld de taal van een deeltijdcontract zijn of van een opname van ouderschapsverlof of van een regeling over thuiswerken.

ZORG VOOR EEN REGELING DIE OUDERS IN STAAT STELT 'ER TE ZIJN VOOR HUN KIND' OF TIJD TE HEBBEN VOOR HUN KIND, EN DAT NIET OMDAT ER GEEN OPPAS OF ANDERE VORM VAN 'KINDEROPVANG' IS.

Het gaat om iets dat de bijdrage van de medewerker aan het bedrijf verrijkt.

Je verandert door het zorgen voor kinderen. En het is een wenselijke verandering. Het is zo dat het me ook bij mijn werk helpt. Ik heb toch andere gezichtspunten op andere werkelijkheden gekregen. Zo'n project als laatst had ik nooit kunnen doen, als ik geen kinderen had gehad. (Jan)

Ik kom veel mannen, ook vrouwen maar met name mannen, tegen, die zestig of zeventig uur werken en dan een kind hebben. Dat gaat er bij mij niet helemaal in. Heb je ooit stilgestaan bij je keuze? Waarom heb je een kind genomen? Heb je wel plezier bij je kind? Wat beleef je allemaal? In die zestig of zeventig uur dat je werkt, heb je geen contact met je kind. Dus mis je heel veel. (...) Ik vind dat als je het vaderschap serieus neemt, zeker in deze tijd, dat je je wel meer moet afvragen, meer dan wat ik tot nu toe ben tegengekomen bij mannen, hoeveel tijd je kan en wil besteden aan je werk en je ambities. (Mark)

MAAK DE ORGANISATIE VAN HET ARBEIDSPROCES MEDE ONDERWERP VAN ONDERHANDELING

Werkgevers hebben, zo ervaren ouders, bezwaren tegen deeltijders, als het leidinggevenden betreft of werknemers met veel klantencontacten. Over de arbeidsvoorwaarden bestaat in deze gevallen weinig overleg.

Een werkgever is bijvoorbeeld met een werknemster bij de komst van haar kind een halftime contract aangegaan. Dit nieuwe contract is echter wel slechter dan het oude fulltime contract. Ze werkt nu in tegenstelling tot vroeger op provisiebasis. Haar werkgever denkt dat ze minder gemotiveerd zal zijn als ze minder werkt. In haar woorden stelt hij: *het is allemaal leuk en aardig, maar je hebt wel een kind en ja, ik weet niet of het allemaal wel lukt. Of je dan met evenveel intensiteit blijft werken als je nu werkt.*

Werkgevers lijken banen niet aan het arbeidsaanbod aan te passen. Een andere ouder werd in bedekte termen te verstaan gegeven dat een carrière in deeltijd toch echt niet kon. Hij heeft voor een half jaar na lange voorbereiding van de onderhandeling met zijn baas hierover een dag in de week ouderschapsverlof genomen. De werkgever was daarover niet te spreken. De vader hierover: *Omdat je leidinggevende bent, is bereikbaarheid heel belangrijk. Ik dacht, als er problemen zijn, dan zet ik een fax thuis neer, zodat ik altijd te bereiken ben. Toen ik het gesprek met mijn baas inging, wilde ik de beslissing van ouderschapsverlof alleen maar meedelen, en bespreken hoe we het op die ene dag zouden regelen, met een plaatsvervanger bijvoorbeeld. Maar het was alleen maar negatief. Hij (de baas) zei alleen: Hoe kan dat nou, jongen, een manager in deeltijd. Hoe moet dat nou? Hij koos alleen maar zo'n negatieve grondhouding dat ik dacht: geven en nemen vind ik prima, maar alleen maar geven, en er wordt niets tegenovergesteld, dan sterf maar. De vader heeft het verlof opgenomen, maar: ik merk wel dat ik maar vier dagen heb, natuurlijk. Ik ben nog steeds hoofd van die club. Ik heb geen plaatsvervanger. Het is alleen maar een beeld bij hem: een manager behoort dat niet te doen. Ik heb geen enkel feitelijk argument gehoord. Als iets niet goed zou gaan, wil ik daar altijd over praten (...).*

Er zijn ook werkgevers die banen wel aanpassen aan het arbeidsaanbod. Zo blijkt een regeling mogelijk van een gecompriëerde werkweek of een dag thuiswerken. Ook kan langer worden gewerkt om in de schoolvakanties vrij te kunnen nemen. Een cultureel werker kan zijn werktijd zelf flexibel invullen; een verpleegkundige heeft altijd dezelfde dienstlijst die aansluit bij haar thuissituatie; een journaliste kan 's avonds in plaats van 's middags werken; de werktijden van een vader die in een fabriek ploegendiensten draait, en van zijn vrouw die op kantoor in een ander filiaal van dezelfde fabriek werkt, kunnen op elkaar worden aangesloten.

Ze heeft een goeie baas. Lang niet elk bedrijf zou dat doen. Bovendien leende haar werk zich ervoor. Dat is geen werk dat om 5 uur ophoudt. Haar tijden waren helemaal op mijn diensten aangepast. Had ik bijvoorbeeld nachtdienst, dan werkte ze van 1 tot 5. Dan sta ik gewoon wat eerder op. Dat was geen punt. En als ik late dienst had, dan werkte zij 's morgens van 8 tot 12. Dat was ideaal. (Leo)

OVERLEG OVER EEN REGELING VOOR CALAMITEITEN

Het moet duidelijk zichtbaar kunnen worden, wanneer er sprake is van een calamiteit die bij de ouder(s) voorrang moet hebben – zoals een ziek kind. Dit maakt het mogelijk de werktijd te compenseren, bijvoorbeeld via inlevering van een vakantiedag.

BETREK DE COLLEGA'S OP HET WERK IN DE TE TREFFEN ZORGAFSPRAKEN

Dit bevordert tevens de teamgeest.

Dat is onze cultuur op het werk. Met elkaar lossen we dingen op als iets overnemen, omdat een kind ziek is of omdat een collega iets later komt, omdat hij zijn kind naar het dagverblijf moet brengen. Als we dat ook niet doen, dan krijgen we uiteindelijk ook wel iets te horen van het hoofd zo van: zijn jullie te klein om dat nog niet te regelen voor elkaar? Maar het is gewoon gebruikelijk en ja, ik vind het ook niet meer dan normaal. (Mark)

Regelingen met collectieven zoals een bedrijf vereisen een ruime vorm van overdracht. Werkgevers hebben de neiging een bepaalde organisatie van het arbeidsproces te prefereren, veeleer dan die tot onderwerp van onderhandeling te maken. Voordeel van een flexibeler werkvorm is, dat er sprake kan zijn van een hogere motivatie of een betere teamgeest, en dus van een hoogwaardiger menselijke inbreng.

ZORG VOOR EEN EIGEN BEDRIJFSOPZET

Een voorbeeld is een maatschap op een boerenbedrijf of het beheer van een conferentieoord. Werk en gezinsleven spelen zich in dit geval op één plek af en kunnen soepel aan elkaar aangepast worden. In het voorbeeld van het conferentieoord sluit de gastvrije, warme en gemoedelijke sfeer van het conferentieoord aan bij die van het gezin. Het werk is een manier van leven geworden. De keuze om dit werk te gaan doen is gemaakt ten tijde van de komst van de kinderen. Deze ouders en de medewerkers verdienen alle het minimumloon. Ze willen niet afhankelijk zijn van subsidie, noch streven ze een commerciële opzet na.

Als we zeggen: we willen gewoon meer verdienen, wat elders makkelijk zou kunnen, dan denk ik dat we die combinatie met de kinderen nooit zo zouden hebben als nu. Wat we heel belangrijk vinden is, hoe we ons erin voelen. Je had hier com-

mercieel interessante dingen kunnen doen, maar dan hadden we ons zo in de schulden moeten steken. Dat is iets dat we pertinent niet willen. Het is gewoon heel erg belangrijk dat we ons eigen leven kunnen leiden (Mieke).

Ook andere vormen van eigen bedrijfsvoering zijn mogelijk, zoals (kleine) consultatiebureaus of *freelance*werk. Dit is in het bijzonder aantrekkelijk voor mensen met een vrij beroep. In zo'n geval zijn eveneens goede afspraken over de taakverdeling en aanvullende kinderopvang nodig.

Elk gezin heeft te maken met organisaties waarvan het afhankelijk is, tegen de invloed waarvan het zich maar moeizaam kan verzetten. De werkgever is het meest duidelijke voorbeeld. Aanbevolen wordt te kiezen voor een vorm van interactie waarbij die invloed minimaal is, omdat via onderhandeling ruimte voor verzet wordt geschapen of omdat een vorm van eigen werkgeverschap wordt gerealiseerd.

3.3.4 Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren

In de voorgaande paragraaf kwamen inperkingen op de activiteiten binnen een gezin aan de orde die gedetermineerd worden door arbeidsorganisaties met een eigen taakstelling. Er zijn ook inperkingen met een meer cultureel-historisch karakter. Te denken valt aan inperkingen uit de cultuur, zoals bijvoorbeeld genderbeelden. Of aan inperkingen die voortvloeien uit de opvattingen van de overheid of het bedrijfsleven over de rol van het gezin of van de vrouw op de arbeidsmarkt. Dergelijke inperkingen kunnen slechts moeilijk door de leden van een gezin worden beïnvloed. Vaak is men er zich nauwelijks van bewust. Ook valt vaak moeilijk over verandering te onderhandelen – al was het maar omdat het niet eenvoudig is een onderhandelingspartner aan te wijzen.

Het blijft echter de vraag, welk soort rol gezinnen spelen in de meer algemene collectieven waar de desbetreffende inperkingen tot ontwikkelingen komen. Enig inzicht hierin verschaft het soort taal dat gebruikt wordt om de inperkingen over te dragen. Hierover rapporteren de respondenten in termen van praktische overwegingen of door verwijzingen naar morele waarden. Ik heb hun opmerkingen trachten te analyseren in termen van hun drijfveren, maar vooral in termen van een anticipatie op toeschrijvingen die elders worden gegene-reerd.

DEFINIEER WAT GOED IS VOOR EEN KIND

Ouders geven als reden voor opvang in een kinderdagverblijf bijvoorbeeld op, dat het goed is voor het kind dat het met anderen contact heeft. Dat draagt bij aan zijn sociale vaardigheden en zijn ontwikkeling. Het kind groeit op die manier ook niet in isolement op. Een motivering voor een oppas aan huis komt ook voor, namelijk dat deze ertoe bijdraagt dat een kind in de eigen omgeving en in een eigen ritme wordt opgevoed.

Ons idee was om het kind toch zoveel mogelijk thuis te laten zijn, zoveel mogelijk in het eigen ritme te laten bewegen. (...) Het mooiste is als je iemand thuis hebt. Dan zit het kind in zijn eigen omgeving, eigen systeem, eigen evenwicht. Wij hebben besloten om hem liever niet in een dagopvang te doen, omdat hij dan uit zijn eigen omgeving weggerukt wordt. Zo beleeft hij dat dan op deze leeftijd. En opvang door een bekende hebben we ook liever. (Mark)

DEFINIEER DE KWALITEIT VAN VOORZIENINGEN VOOR KINDEROPVANG

Er wordt onder meer opgemerkt dat leidsters goed opgeleid zijn en dat er bepaalde garanties worden gegeven, bijvoorbeeld kwaliteitscontrole en vervanging bij ziekte. De opvoedingsondersteuning en feedback die ouders vanuit het kinderdagverblijf krijgen, worden ook erg belangrijk gevonden.

Je weet er geen hout van en het is heel leerzaam en makkelijk dat je kunt vragen: is dit gedrag van mijn kind normaal? en: hoe ga je met angst om? Die feedback moet je ergens vandaan krijgen. Ook toen ik werkloos was, bleef ik wel eens langer koffie drinken. Dan kon ik praten met andere ouders en dan merk je dat huidproblemen zoals mijn kind die heeft, heel veel voorkomen en dat kun je dan bespreken met andere mensen. Ik zou niet graag hele dagen thuiszitten met kinderen, alleen al om die reden. Ik zou niet weten hoe ik een sociaal circuit op moet bouwen om dat soort informatie te krijgen. (Marijke)

BENADRUK DE EIGEN ROL VAN DE OUDERS

Er zijn diverse redenen waarom ouders het belangrijk vinden zelf een grote rol in de zorg voor hun kinderen te hebben.

In mijn werk in de thuis- en daklozenzorg zie ik hoeveel mannen in onze maatschappij uit hun evenwicht raken, uit hun re-

latie, overspannen raken. Daarom vind ik het combineren van werken en zorg voor de kinderen belangrijk, vanwege het evenwicht. Dat wil ik doorgeven aan mijn kinderen. (Mark)

Vermeld wordt ook dat een beroep op professionele zorg de rol van ouders kan versterken: Dit maakt dat je geen 'derde opvoeder' krijgt:

Ik wilde een wat anoniemere opvang, omdat ik geen derde opvoeder wilde. Dat krijg je als je iemand in huis haalt. Ik dacht: doe maar gewoon op zo'n crèche. Daar lopen meerdere vrouwen of mannen rond, die wisselen vaak en het is heel anoniem. Dan is het niet één iemand die heel belangrijk in mijn kind haar leven wordt. (Timo)

Een andere overweging is dat men niet een te groot beroep wil doen op familie en buurtgenoten, met als risico een grote sociale afhankelijkheid.

Er wordt weer wel voor een particuliere oppas gekozen, als men vanwege bijvoorbeeld onregelmatige werktijden behoefte heeft aan een flexibele regeling.

BESEF DAT OUDERS EEN GROTE VERANTWOORDELIJKHEID DRAGEN

De zorg voor kinderen en met name de opvoedende dimensie daarvan wordt door ouders als een behoorlijk zware opgave ervaren. Men ziet zich voor een keuze gesteld.

Hogere functies, dat vergt meer en kies je daarvoor? Ik zie heel sterk dat ik keuzes moet maken. (...) Ik vind het vaderschap heel belangrijk en daar wil ik in voldoen. Als ik kijk naar mijn werk en studie en ambities die ik heb, kan ik niet meer doorgaan zoals ik altijd gedaan heb. Omdat je toch een bepaalde tijd thuis wil doorbrengen. Bij mijn ambities hoort een hoge functie en in een hoge functie moet je makkelijk kunnen overwerken, moet je heel veel investeren, moet je flexibel zijn. Maar ik ben er nog niet uit. (Mark)

Zo'n overweging leidt bijvoorbeeld ertoe dat men de zorg eigenlijk niet wil afstaan, wat tot extra spanningen in het werk kan leiden.

..als je een directietaak in deeltijd hebt en je twee dagen niet op het werk bent, daar had ik moeite mee, hoor. Een paar dagen ben je er niet en er gebeurt wel van alles. Dus toen

heb ik mijn ontslag ingediend. (...) Toen kon ik als groepsleerkracht voor drie dagen in een duobaan weer gaan werken. (...) Met kinderen heb je toch altijd een verantwoordelijkheid erbij. Ja, dus dan kom je op het punt: Moet je daaraan toegeven, wil je je carrière dan wat minder, wat stil leggen, zeg maar? En dan kies ik daar toch wel voor. Om meer tijd aan de kinderen te besteden. (Gonny)

ZORG VOOR VOLDOENDE ONDERSTEUNING, VOORZIENINGEN VOOR OUDERS MET JONGE KINDEREN, ZONDER DAT OUDERS DEZE TE HOEVEN 'AFSTAAN'

Ouders willen 'er zijn' voor hun kinderen, tijd met hen doorbrengen, hen meemaken. Ze vinden contact met hun kind belangrijk.

Het is zeker zo dat ik emotioneel toch iets heb van dat het één op één contact voor een baby toch heel belangrijk is. (...) Ik ben het zeer eens met buitenlandse regelingen. In Duitsland en Frankrijk heb je ouderschapsverlof tot het kind één jaar of ouder is. Daarna is het voor jezelf veel prettiger als een kind naar een dagverblijf gaat. Je hebt zelf meer tijd gehad om te wennen aan je kind en om er in de loop van dat jaar emotioneel mee om te gaan, maar ook er een zekere afstand van te nemen. (...) Nederland loopt achter. Waarom zou je na acht weken je kind naar een dagverblijf doen. Ik vind dat gewoon gek. (Loes)

BESEF DAT DE ZORG VOOR KINDEREN KAN BIJDAGEN AAN ZINGEVING EN LEVENSVERRIJKING

Kinderen verdiepen je leven. Het meemaken van de geboorte van je kind en het zien opgroeien maken oergevoelens los, zodat je je op een hoger vlak kunt ontwikkelen. Ouders beleven hun eigen kindertijd weer.

Het hebben van kinderen zorgt voor nieuwe gezichtspunten op andere werkelijkheden. (...) Kinderen zijn een breekijzer in je gevoelsleven. (Jan)

Ik heb een vadergevoel. Dat is net zo waardevol als een moedergevoel. (...) Ik werd bij alles betrokken, ook wat er gebeurde in haar lijf. Dat vertelde ze. Ze pakte mijn hand vaak en legde die erop. Op die manier krijg je binding. Ja, zo ontstaat dat vadergevoel. Ik heb gepraat tegen Stan (het kind) tijdens de zwangerschap. (...) Mede omdat ik net na de ge-

boorte heel sterk het gevoel had dat Stan zich richtte naar mijn stem. Het kind was geboren en een arts had Stan vast. Hij was aan het huilen en ik riep zijn naam: Stan, hier ben ik. En ik zie, dat kopje draait naar mijn stem. En ik heb hem toen ook in mijn handen gekregen en ik heb verschrikkelijk hard gehuild. Zo van: jij kent me en ik ken jou. Ja, dat is verschrikkelijk mooi. (Mark)

Toen het kind er eenmaal was, vind ik dat ik een andere maatschappelijke positie heb ingenomen. En als je praat over hoog of laag vind ik hem hoger. Voor mezelf vind ik het vaderschap een verdieping in mijn leven, ook maatschappelijk. Want in de maatschappij kan ik vanuit mijn eigen ervaring praten over kinderen. (Joost)

ZORG VOOR DE MOGELIJKHEID TE KUNNEN 'GENIETEN VAN DE KINDEREN'

Kinderen zijn leuk. Ouders geven aan dat kinderen het leven relativeren, vooral het werk wordt gerelativeerd.

BESEF DAT ZORG VOOR KINDEREN EEN VRIJHEIDSBELEVING IN DE WEG KAN STAAN

Kinderen maken je als ouder afhankelijk van hun ritme. Je bent niet meer vrij om te gaan en staan waar je wilt. Ouders zeggen soms het werk minder vermoeiend te vinden dan een dag thuis met de kinderen. Dat komt vooral omdat de kinderen de tijdsindeling en dagindeling bepalen. Ook kunnen zich onverwachte moeilijkheden voordoen, zoals huilbaby's, kinderen met een (chronische) ziekte, moeilijk lerende kinderen.

ZORG DAT ER MAATSCHAPPELIJK CONTACT KAN BLIJVEN BESTAAN

Ouders willen uit huis komen en contact met anderen hebben. Sommige ouders vermoeden in een isolement te komen, als ze geen werk zouden hebben. Het huisvrouwenbestaan wordt als sterk benauwend ervaren.

BESEF HET BELANG VAN HET HEBBEN VAN EEN INKOMEN

Werk impliceert een inkomen of financiële onafhankelijkheid. Dit wordt vooral door moeders expliciet benoemd en van belang geacht.

De noodzaak geld te verdienen is een voorname reden – naast de noodzaak van sociaal contact etc. - om te werken, terwijl ouders kleine kinderen hebben.

ZORG VOOR DE MOGELIJKHEID OM STRUCTUUR TE BRENGEN IN HET EIGEN LEVEN

Een baan is belangrijk voor mij. Ik moet die druk voelen van... als ik geen baan zou hebben, dan zou ik 's ochtends mijn kind naar school brengen, dan zou ik wat huishoudelijks doen en dan zou ik wat kunnen gaan lezen. Maar ik heb de discipline niet om thuis braaf een boekje te gaan zitten lezen. Dan ga ik allerlei rare dingen lopen zoeken, onzindingen doen. Ik heb niet die regelmaat, maar wel dat strakke nodig van: zo laat opstaan, en: o, wat heb ik het druk vandaag. (...). Ik ben heel trots op mezelf, als ik 's avonds in bed lig en denk: goh, wat heb ik veel gedaan vandaag. (Carmen)

Werk is met andere woorden goed voor het gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen.

WEES BEWUST VAN DE INVLOED VAN DE WERKCULTUUR EN DE ORGANISATIE VAN DE ARBEID

Het komt voor dat er veel op het werk mogelijk is, dat veel bespreekbaar is met leidinggevend en dat er een sfeer heerst waarin rekening met elkaar wordt gehouden. Een dergelijke cultuur komt minder voor in 'typische mannenberoepen' zoals het vertegenwoordigerswerk, de krantenwereld of een ingenieursbureau. Er is daarbij een duidelijke scheiding tussen thuis en werk. Op het werk wordt er geen rekening mee gehouden dat de werknemer ook ouder is. Een ouder die telkens op tijdelijke contracten is aangewezen, wijst erop hoe moeilijk het is een vaste baan te vinden, als je ook voor de kinderen wilt zorgen. Ze heeft het gevoel dat de huidige organisatie van de arbeidsmarkt haar min of meer dwingt tot een keuze voor volledig werknemer zijn of volledig moeder zijn.

Ouders geven blijk behoefte te hebben aan een arbeidsmarkt die flexibel is, in de zin dat het voor ouders makkelijker is hun werktijden zo in te delen, dat ze die kunnen aanpassen aan hun gezin. Zeggenschap van ouders zelf over flexibele werktijden wordt van groot belang geacht om arbeid en zorg te kunnen combineren.

BESEF HET BELANG VAN OPVATTINGEN IN DE LEEFOMGEVING

Een moeder geeft aan dat er weinig buitenshuiswerkende vrouwen in haar dorp wonen. Ze vindt het moeilijk hulp te vragen, omdat ze een uitzondering is.

Er zijn hier niet veel buitenshuiswerkende vrouwen. Ik wil voorkomen dat andere ouders denken: o, ze moeten hun kind weer dumpen, want ze moeten allebei werken. Ik wil voorkomen dat ik een bepaalde naam krijg. (Gonny)

Het is ondersteunend voor ouders, als de cultuur in hun omgeving overeenkomt met hun ideeën over het combineren van werk en ouderschap. Dan ervaren ze begrip, kunnen over dingen praten, met anderen ervaringen uitwisselen en naar oplossingen zoeken. Ze hoeven hun manier van leven dan niet te 'verdedigen'.

BESEF HET BELANG VAN DE MAATSCHAPPELIJKE ORDENING

Het wordt als hard ervaren dat betrekkelijk weinig algemene interesse lijkt te bestaan voor een goede kinderopvang.

Het kinderopvangsysteem in Nederland of de condities om werken en kinderen te combineren vind ik ongelofelijk slecht. Ik dacht dat het wel meeviel, maar sinds ik ermee in aanraking kom, vind ik het superslecht. Ik heb nooit durven dromen dat er eigenlijk bijna niks geregeld is en dat iedereen het allemaal maar zelf uit moet zoeken. Mijn vrouw zoekt al drie jaar een deeltijd baan, maar deeltijd banen in haar werk (ze is computerprogrammeur) is 'not done'. En op mijn werk vinden ze me niet loyaal naar het bedrijf, omdat ik ouderschapsverlof heb genomen. Je moet eerder zes dan vijf dagen werken. En dat er geen crèche is bijvoorbeeld waar ik mijn kinderen om halfzeven kan brengen. (...) Ik ben voor permanente openingstijden van de kinderopvang, 24 uur per dag en 7 dagen in de week. (Peter)

Kinderen worden de exclusieve verantwoordelijkheid van de ouders geacht. Ouders krijgen daardoor het gevoel er alleen voor te staan. Door het ontbreken van beleid in deze zaken moet alles, bijvoorbeeld rond de opvang van kinderen, ver van tevoren gepland worden. Dit brengt extra problemen met zich mee voor allochtone ouders die aangeven moeite te hebben met deze planningscultuur.

WEES BEWUST VAN DE INPERKINGEN TEN GEVOLGE VAN DE CULTURELE OVERDRACHT

De 'maatschappij' zendt een dubbele boodschap uit: enerzijds moeten vrouwen een goede moeder zijn - dat is iemand die er altijd is voor de kinderen -

anderzijds moeten zij de arbeidsmarkt op en maar zien hoe ze het regelen met de opvang. Ten aanzien van vaders overheerst het beeld van de carrièremakende en daardoor afwezige vader. Het is daardoor soms moeilijk niet in oude patronen te vervallen en oog te blijven hebben voor automatismen in de interactie tussen partners. Cruciaal is de beginfase: de interactie tussen ouders na de geboorte van het kind.

Veel mannen laten zich automatismen toch heel erg aanleunen, omdat ze dat van vroeger gewend zijn. In hun moeder hebben ze dat altijd meegemaakt, dat zij zorgde, dus zijn ze daar heel makkelijk in om.... Ja, ik vind dan moet je daar toch heel erg op letten. Ik bedoel, ik heb die neiging ook wel. Maar op het moment dat je meegaat in zo'n automatisme, word ik er boos over. Zo'n moment was bijvoorbeeld toen het kind net geboren was. Het was een zware bevalling geweest en zij lag in zo'n hoog bed en ik lag in ons eigen bed. Het kindje lag bij mij en als het dan na vier uur de borst moest hebben, legde ik het bij haar en weer terug in de wieg. De kraamverzorgster had me geleerd, hoe ik het moest wassen en af moest drogen. Dat wilde ik ook. Maar zij lag daar hoog en goed te bekijken hoe ik dat zou doen. Zij kon daar wel met de neus bovenop gaan zitten, maar pas toen zij zag dat ik het goed deed, mocht ik het blijven doen. Ik denk dat veel vrouwen, zeker bij de eerste, die neiging hebben. Maar daarmee ontneemen ze die man wel de mogelijkheid om dit soort dingen te gaan doen, en die heeft dan zoiets van: nou over twee jaar, als het kan voetballen, dan doe ik het wel. Maar dan is het, denk ik, al te laat.(...) Je moet gewoon heel erg opletten wat je in die verantwoordelijkheid voor zo'n wurmpje wilt en wat je daarin kunt. En die vrouw moet dat net zo goed. (Peter)

WEES JE BEWUST VAN DE INVLOED VAN EEN 'STANDAARDGEZINSPATROON'

Ik had altijd zoiets van: Als ik eenmaal dertig wordt, dan wordt het wel wakker van: ja nu wil ik wel een kind. Maar dat gebeurde niet op mijn dertigste, eerder integendeel. Maar mijn vriendin wilde altijd wel. Bij haar was die kinderwens duidelijk. De doorslag heeft gegeven dat we hier toen konden wonen, in twee aparte appartementen, naast elkaar. Want ik had geen zin in... kinderen, dan moet je in zo'n flatje of een rijtjeshuis. Ik had echt zo'n schrikbeeld van ... Als je kinderen krijgt, gebeuren dat soort dingen. Dan moet er een De Waardtent

komen en een auto en op zijn minst een huis met een tuin. In ieder geval had ik van tevoren een beeld van: als je kinderen krijgt, heb je eigenlijk geen macht meer over je eigen leven van: hoe je dat aan moet kleden. Dat dan ineens de kinderen dat overnemen. Want voor dat huis met die tuin moet je een dikke baan hebben. En kinderen moet je toch ook naar de muziekschool en het zwembad brengen. Dus moet je ook een auto hebben.(....) Van lieverlee gaat zo'n bal aan het rollen, zodat je ergens op je vijftigste zit van: ja, dit was eigenlijk de bedoeling niet, dit is mij overkomen. (Timo)

Wil een gezin als sterke actor functioneren, dan wordt aanbevolen te zorgen voor een eigen cultuur, een eigen filosofie over wat kinderen betekenen voor de ontwikkeling van de ouders, over hoe ouders hun eigen ontwikkeling veiligstellen en welke beelden zij menen daarbij nodig te hebben. Deze beelden determineren de taal waarmee het gezin als collectief wordt gehandhaafd. Ze leiden tot de waarden volgens welke het handelen binnen het gezin wordt geregeld.

3.4 Samenvatting en conclusies

29 ouders werden geïnterviewd over de wijze waarop zij de zorg voor kinderen combineren met betaald werk. De antwoorden zijn verzameld en geanalyseerd in termen van wat ouders menen nodig te hebben om, in wisselwerking met elkaar, competent te kunnen handelen en effectief gebruik te kunnen maken van wat de omgeving aan ondersteuning biedt. Hierbij kwam ik tot vier categorieën:

- Activiteiten - voor het merendeel van voorbereidende aard - via welke combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken.
- Activiteiten waarmee deze ouders sterk actorschap manifesteren.
- Activiteiten, via welke ouders pogen een 'breder' collectief van interacties, bijvoorbeeld arbeidsorganisatie - gezin af te scherpen.
- Activiteiten waarmee een collectief van sterke actoren zich manifesteert.

De resultaten zijn als volgt samen te vatten: De respondenten maken duidelijk dat er een sterke behoefte bestaat aan een afscherming - en - inperking ten behoeve van het gezin. Ze doen veel moeite die handelingsruimte te realiseren. Daarnaast wordt behoefte gevoeld aan verandering in de richting van meer eigen controle, aan taakverdelingen die men zelf kan kiezen, in overleg met de partner of de kinderen.

Zo bleken uit de antwoorden van de respondenten instructies mogelijk over het soort competenties, dat nodig is in geval van een dubbele work-familyagenda, zoals het werken aan een stabiele relatie, het zorgen voor geschikte woonruimte en het bespreken van een taakverdeling. Ouders kunnen een vrij gedifferentieerd arsenaal van activiteiten onderscheiden, met vele mogelijkheden voor afscherming, en achten die overdraagbaar.

De externe druk op de afscherming in de voorbereidende fase van de gezinsvorming heeft kennelijk nogal eens het ongewenste neveneffect dat de komst van kinderen lang wordt uitgesteld. Als er eenmaal kinderen zijn, worden andere obstakels overwonnen. Combinerende ouders instrueren netwerken van uiteenlopende aard ter ondersteuning en om kinderopvang te genereren, ook al blijkt het 'voor wat, hoort wat' - principe goed in het oog te moeten worden gehouden. Hoewel ouders het krijgen van kinderen als een verrijking van hun inbreng ervaren, ook in de werksfeer, blijkt het nogal eens lastig de eenmaal begonnen carrière voort te zetten of een deeltijdcontract aan te gaan. Dit wordt wel als gewenst gezien.

De moeilijkheden die worden ervaren, hangen samen met het feit dat werkgevers, met name als het gaat om hogere leidinggevende functies, nog weinig inzicht hebben in hoe de organisatie van de arbeid tot onderwerp van onderhandeling te maken. Voor een ander deel vloeien de moeilijkheden voort uit invloeden uit de maatschappij, op het niveau van de cultuur. Daarin spelen waarden zoals het 'er zijn' voor kinderen een rol, maar ook 'onafhankelijkheid' en 'vrijheid', terwijl kennelijk eveneens weinig inzicht bestaat in hoe dergelijke waarden praktisch vorm kunnen krijgen. Soms blijken ouders goed te weten hoe deze invloeden toch onder controle te krijgen, bijvoorbeeld door te beschikken over een taal waarmee extern onderhandeld kan worden. Goede voornemens bij de komst van kinderen worden door de externe druk op het proces van combineren van zorg en arbeid vaak niet gerealiseerd. Opvattingen over het standaardgezin bijvoorbeeld of gender-geladen 'automatismen' laten weinig ruimte voor een door ouders zelf gewenste verdeling van zorg en arbeid. Ouders die beroepsarbeid en zorg voor kleine kinderen combineren, pogen handelingsruimte af te schermen voor twee 'manieren van zijn', die beide deel uitmaken van het alledaagse menselijk bestaan. Dit vraagt van ouders onder meer dat zij voortdurend onderhandelen, niet op automatismen varen, anticiperen en plannen.

Ten aanzien van mijn vraagstelling luidt de conclusie als volgt: ouders blijken zich bewust van de vele externe invloeden die het bestaan binnen een gezin beïnvloeden, en pogen die op uiteenlopende wijze naar hun hand te zetten. Zij kunnen aangeven welke activiteiten nodig zijn om een sterke actor te worden -

bij de vorming van het gezin, bij de komst van kinderen, gedurende de periode waarin kinderen opgroeien en behoefte hebben aan ouderlijke zorg. Dit bevestigt het eerste deel van mijn vraag: ouders hebben inderdaad behoefte aan veranderingen in de verdeling van zorg en arbeid. Meer in het bijzonder geven ze aan behoefte te hebben aan aanvullende activiteiten om stabiel herkenbaar te worden, dus zich als combinerende ouders te handhaven, om weerstand tegen externe invloeden te ontwikkelen en om eventuele externe hulp effectief te kunnen gebruiken. Wat zij nodig hebben, kunnen ze kennelijk ook formuleren.

De aanbevelingen of instructies zoals die door ouders naar voren worden gebracht, zijn duidelijk niet triviaal en weerspreken het karakter van een afscherming - en - inperking niet. Ouders blijken met andere woorden goed in staat aan te geven dat een verandering nodig is en wat de vorming van de beoogde collectieven mogelijk maakt. Het ligt daarmee voor de hand te concluderen dat uit hun antwoorden enige kennis hieromtrent is verworven - als resultaat van mijn 'bewerking' teneinde meer algemeen zicht te krijgen op hoe met weerstand tegen een andere taakverdeling binnen het gezin om te gaan. Er mag uiteraard nog niet worden geconcludeerd dat dit resultaat zelf is getoetst: het blijft vooralsnog mogelijk dat de instructies onvoldoende zijn voor een op langere termijn te handhaven stabiele herkenning en uiteindelijk dus onvoldoende *gratis* blijken te zijn (zie 1.7.2).

Hoofdstuk 4 De sociale infrastructuur³⁵

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk rapporteerde ik over mijn interviews met mannen en vrouwen die zich ten doel stellen betaalde arbeid te combineren met de vorming van en zorg voor een gezin. Hoewel hun taken ten opzichte van de zorg voor het gezin minder vastliggen dan voorheen, blijkt een taakverdeling nog steeds niet eenvoudig. De beschikbare kaders passen zich niet direct aan. Ze vertonen een duidelijke weerstand tegen verandering. Om die te overwinnen is het onder meer nodig lang van tevoren te anticiperen op 'het combineren' en bij de uitvoering flexibel te reageren.

Een deel van de weerstand tegen verandering - het 'aangetrokken' blijven vanuit de beschikbare kaders - is een gevolg van het feit dat een gezin een onderdeel vormt van maatschappelijke processen met een eigen dynamiek. Dat geldt in het bijzonder voor economische processen. Deze zijn gericht op productie, c.q. op de inzet van menselijke arbeid als een goed afgeschermd onderdeel van het menselijk leven. Of anders gezegd: arbeidsorganisaties streven net zoals het gezin eigen doelen na. Dat brengt met zich mee dat de doelen van de een ondergeschikt kunnen worden gemaakt aan die van de ander (zie hoofdstuk 5).

Er zijn groepen en organisaties in het maatschappelijk middenveld die een dergelijke ondergeschiktheid juist proberen te voorkomen, die dus gezinnen beogen te ondersteunen. In dit hoofdstuk doe ik verslag van 11 interviews met personen in organisaties die ouders pogen te helpen, wanneer ze zorg en arbeid (willen) combineren³⁶. Het gaat hier dus om organisaties die de handlingsruimte van combinerende ouders pogen te verruimen of te versterken, c.q. de daartoe benodigde activiteiten te ontwikkelen. Door deze taakstelling zo goed mogelijk te verrichten dragen ze tevens bij aan eigen sterk actorschap. Deze personen en organisaties zijn gebonden aan maatschappelijke mogelijkheden, c.q. aan de wijze waarop zij door de maatschappelijke cultuur worden geïnformeerd. Dit impliceert dat de antwoorden op dezelfde wijze kunnen worden geanalyseerd als in hoofdstuk 3 werd aangegeven, met enkele wijzigingen.

Bij de ordening van mijn materiaal (zie 3.2) ben ik uitgegaan van dezelfde vier categorieën als in het vorige hoofdstuk. De eerste twee hebben weer betrekking op de wisselwerking tussen ouders in het gezin en de laatste twee op de wisselwerking tussen gezin en omgeving. De eerste en derde subcategorie verwijzen naar activiteiten die individuen c.q. collectieven tot een sterke actor maken, de tweede en vierde naar wat mogelijkwerwijs bijdraagt aan de stabiele herkenning van een sterke actor. Het betreft de volgende categorieën activiteiten, dit keer niet van ouders, maar van ondersteunende instellingen of personen:

1. Vorming van de leden van het gezin als sterke actor in relatie tot elkaar

- Activiteiten die combinerende ouders tot sterke actor maken.
- Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren.

2. Vorming van het gezin als sterke actor in relatie tot andere sterke actoren

- Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is.
- Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich kan manifesteren.

Aanvullend zij opgemerkt dat, ofschoon de analyses in beide hoofdstukken parallel verlopen, het domein waarop zij ingrijpen, verschilt. De desbetreffende instellingen en personen trachten precies op dat punt bij te dragen waar de combinerende ouders zich wel willen afschermen, maar over onvoldoende hulpmiddelen beschikken. De analyse schuift met andere woorden iets op: de eerste categorie in dit hoofdstuk heeft betrekking op ondersteunende activiteiten vanuit de sociale infrastructuur en haakt in op de tweede categorie activiteiten van de combinerende ouders (de in 3.1 genoemde tweede categorie: activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren). Op deze wijze wordt zichtbaar gemaakt dat de activiteiten van ondersteunende partijen in de sociale infrastructuur ingrijpen en aanvullend zijn op die van de ouders zelf. De wijze van analyseren blijft dus dezelfde.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In 4.2 komen de respondenten die zijn ondervraagd, aan de orde. Vervolgens doe ik in 4.3 verslag van wat respondenten aangeven dat nodig is teneinde de keuzevrijheid van ouders (handelingsruimte, sterk actorschap in zorg en arbeid) te vergroten. Ik doe dit weer in termen van adresseringen en instructies: 'zorg ervoor, dat...', etc. (zie ook 3.3.1). Deze volgen uit de ordening van de antwoorden van de respondenten en worden geacht weer te geven hoe deze menen dat de afgrenzing van de invloed van externe krachten op de 'vrije' niet seksegebonden keuze van ouders kan worden ondersteund (4.3.1). In 4.3.2 komen aanvullende instructies

of activiteiten ter ondersteuning van combinerende ouders aan de orde. Volgens bespreek ik in 4.3.3 welke beperkingen op het handelen in een groter collectief worden aanbevolen en welke activiteiten aanvullend van belang moeten worden geacht (4.3.4). In paragraaf 5 tenslotte volgen een samenvatting en conclusies.

4.2 De respondenten

Ten behoeve van dit onderzoeksgedeelte zijn personen en organisaties ondervraagd die gemeen hebben dat zij ouders ondersteunen, als deze zorg en werk (willen) combineren. Benaderd zijn:

- Instellingen die individuele hulpverlening bieden of mensen ondersteunen met het oog op maatschappelijke integratie (hier aangeduid met individueelmaatschappelijke ondersteuning)
- Personen die onbetaald kinderopvang bieden in de informele sfeer (hier aangeduid als informele kinderopvang)
- Instellingen of personen die tegen betaling kinderopvang bieden in een instelling of aan huis (hier aangeduid als (semi)formele kinderopvang).

4.2.1 De individueel-maatschappelijke ondersteuning

Onder deze noemer valt een tweetal typen instellingen: instellingen die gericht zijn op maatschappelijke integratie en hulpverlening, en instellingen die gericht zijn op toeleiding naar betaalde arbeid.

Onder de eerste categorie vallen het buurtwerk (SBN), het moedercentrum (MC) en de vrouwenhulpverlening bij het RIAGG (VH); onder de tweede de stichting Centrum Beroepsondersteuning en Advisering voor Vrouwen en Meisjes (BOA) en de sociale dienst (SD).

4.2.2 De informele kinderopvang

Er is een gesprek gevoerd met een 'oppasgrootvader' (OG) en met een moeder die deel uitmaakt van een groep ouders die in een nieuwbouwuurt in een grote stad een rouleersysteem hebben opgezet voor de naschoolse opvang van hun kinderen (NO).

4.2.3 De (semi)formele kinderopvang

Er zijn gesprekken gevoerd met medewerkers uit een kinderdagverblijf (KD), uit een instelling voor buitenschoolse opvang (BO), met een gastouder (GO) en met een oppas aan huis (OH).

4.3 Activiteiten ter bevordering van een sterk actorschap

4.3.1 Activiteiten die combinerende ouders tot sterke actor maken

Ordering van de antwoorden van respondenten uit de eerste categorie (4.2.1) leidt tot de volgende soort adresseringen:

ZORG VOOR ACTIVITEITEN EN PROJECTEN DIE ERTOE LEIDEN DAT MENSEN DIE WEINIG KANSEN HEBBEN IN DE MAATSCHAPPIJ, UIT HUN ISOLEMENT KOMEN EN TUSSENSTAPPEN KUNNEN ZETTEN OP WEG NAAR BETAALD WERK

Hiertoe behoren vrijwilligerswerk, cursussen zoals conversatielessen, en het verrichten van additioneel betaald werk of vrijwilligerswerk (SBN, BOA).

SLUIT DAARBIJ AAN BIJ HET BELANG DAT IN ALLOCHTONE CULTUREN GEHECHT WORDT AAN EEN GOEDE ONTWIKKELING VAN DE KINDEREN

Is dat belang gediend, dan neemt ook de vraag naar ontwikkeling van vrouwen zelf toe (SBN).

ZORG VOOR OPVOEDINGSONDERSTEUNING EN CREËER DAARBIJ TEVENS EEN PERSPECTIEF VOOR DE MOEDERS

Als positief voorbeeld wordt een project gebaseerd op het programma *Opstap* genoemd, waarin kinderen in de peuter- en kleuterleeftijd met hun moeders worden begeleid om beter voorbereid naar de basisschool te gaan. Daarbij kunnen de moeders als 'buurtmoeder' twee jaar lang werkervaring opdoen. De buurtmoeder is een vrouw uit de doelgroep die samen met een beroepskracht zo'n opstapgroep begeleidt. Buurtmoeders worden begeleid om na twee jaar werkervaring naar regulier werk 'door te stromen' (SBN).

BIED DIVERSE VORMEN AAN VAN GESUBSIDIEERDE KINDEROPVANG VOOR KINDEREN IN DIVERSE LEEFTIJDGROEPEN

Op deze wijze wordt de toeleiding naar werk voor laaggeschoolde vrouwen gefaciliteerd. Deze vormen van kinderopvang kunnen op hun beurt weer mogelijkheden bieden voor het opdoen van werkervaring (SBN, BOA).

SPREEK VROUWEN MET WEINIG KANSEN IN DE MAATSCHAPPIJ AAN OP DE KRACHT EN CAPACITEITEN DIE ZE ALS SPIL BINNEN HET EIGEN GEZIN HEBBEN ONTWIKKELD

Er kunnen bijvoorbeeld cursussen worden aangeboden rond een thema zoals gezondheidszorg, sport, dieet. Eveneens kunnen beroepsopleidingen worden aangepast, zodat ze toegankelijk zijn voor deze vrouwen (MC).

ZORG VOOR DE MOGELIJKHEID VAN ZELFBEHEER IN DE ZIN VAN HET BESCHIKKEN OVER EN ZELF RUNNEN VAN EEN EIGEN RUIMTE, MET DAARIN ACTIVITEITEN ZOALS CURSUSSEN MET EEN OPEN AANBOD (MC).

ZORG DAT ADDITIONEEL WERK IN DE BUURT AL OF NIET VIA MELKERTBANEN TEVENS EEN VOORBEELDFUNCTIE KAN VERVULLEN, EEN BEELD KAN SCHEPPEN VAN HOE WERK OOK KAN ZIJN

Dit impliceert dat het ook betaald wordt. Genoemd worden arbeidsplaatsen in een winkel in tweedehandsgoederen, bij het buffet van een buurtcentrum, in de kinderopvang, in een sporttraject (MC).

Werken was hier niet de traditie voor vrouwen, enerzijds vanuit de oude rolmodellen en anderzijds omdat de kansen op de arbeidsmarkt voor vrouwen heel gering waren. Ze konden altijd kiezen voor slecht werk, maar het is niet zo motiverend om naast je huishouden nog zoveel uur aan de lopende band te staan. Daar ontlenuen vrouwen geen eigenwaarde aan. Ze doen het hoogstens voor de financiën. In het MC zijn de vrouwen in de buurt echt aan het werk gegaan, waarbij de andere vrouwen zagen: werk hoeft dus niet per se vervelend te zijn en de combinatie met kinderen is dus mogelijk. Hierdoor is ook een ander denken bij de mannen in de buurt gekomen. Ze zijn meer zorgtaken van de vrouwen die werken gaan overnemen.

ZORG DAT KINDEREN ERBIJ KUNNEN HOREN, NIET WORDEN 'WEGGEORGANISEERD'

CREËER EEN OEFENRUIMTE WAARIN VROUWEN KUNNEN WENNEN AAN HET 'AFSTAAN'
VAN HUN KINDEREN, IN EEN LAAGDREMPELIGE KINDEROPVANG

De vrouwen kunnen hun werk of hun cursus onderbreken om voor hun kind te zorgen.

LAAT DE KINDEREN OOK ZELF AAN HET WOORD, BIJVOORBEELD VIA EEN SCHRIFT
WAARIN WORDT BIJGEHOUDEN WELKE EXTRA STEUN EVENTUEEL NODIG IS (MC)

ZORG ERVOOR DAT HET CREËREN VAN WERKGELEGENHEID VOOR VROUWEN
GEKOPPELD IS AAN VERBETERING VAN HET GEHELE GEZINS- EN BUURTSYSTEEM
Waar mogelijk dient ook voor mannen en jongeren werk te worden gecreëerd.
Deze koppeling ondersteunt de ontwikkeling van de vrouwen / moeders: die is
niet mogelijk bij een starre situatie thuis. Deze 'bredere' benadering onder-
steunt derhalve het doorbreken van belastende genderspecifieke situaties
(SBN, MC, BOA, SD).

Voor additionele banen in een sportservicebureau dat hier in de buurt komt, meldden zich in eerste instantie mannen aan. Dus hebben wij weer een traject opgezet om een kader vrouwen te kweken dat ook deze banen kan gaan bezetten. Daar moet je steeds weer opnieuw alert op zijn. Voordat je het weet, is iets nieuws alweer bezet door mannen. We hebben er bijvoorbeeld heel hard aan gewerkt om vrouwen in het handhavingsteam hier te krijgen. Anders wordt dat team een heel repressief apparaat. Nu we daar vrouwen ingezet hebben, is het een sociaal apparaat geworden. Maar je moet er heel snel op inspelen, als zulke initiatieven er komen (MC).

ZORG DAT BIJ HERINTREDING VAN VROUWEN DE TAAKVERDELING IN HET GEZIN EVEN-
WICHTIG BLIJFT

Dergelijke uitbreidingen in het leven van vrouwen blijken nogal eens tot wijzigen in de taakverdeling te leiden. Mannen zijn geneigd vooral de leuke onderdelen van de zorg te willen overnemen. Om dit te vermijden is extra ondersteuning nodig (VH).

Waar je voor uit moet kijken is dat je ziet dat mannen inderdaad geneigd zijn die positieve kant en die voordelen te combineren. Terwijl als ze 's nachts tien keer het bed uit moeten, ze iets minder geneigd zijn dat op zich te nemen. Dan werkt het voor vrouwen slecht uit.

HELP VROUWEN, MET OF ZONDER KINDEREN, MINDER PERFECTIONISTISCH TE ZIJN. ONDERSTEUN MANNEN OM HUN STRIKTE NORMEN OP HET GEBIED VAN WERK TE VERSOEPELEN

Vrouwen dienen te leren zichzelf te waarderen los van economische en zorg-activiteiten. Deze ondersteuning aan vrouwen en mannen wordt via individuele en groepshulpverlening geboden (VH).

ZORG DAT ER INDIVIDUEEL MAATWERK WORDT GEBODEN INZAKE TOELEIDING NAAR WERK VAN ALLEENSTAANDE VROUWEN MET JONGE KINDEREN IN DE BIJSTAND
Er is geen sprake van één 'beste' traject (SD).

ZORG VOOR *PARTTIME WERK*, OOK IN WERKGELEGENHEIDSPROJECTEN VOOR LANG-DURIG WERKLOZEN EN VOOR GRATIS KINDEROPVANG
Dit is mogelijk door inkoop van kinderopvangplaatsen via het ministerie in samenhang met het scheppen van Melkertbanen (SD).

ZORG DAT ER EEN VERTROUWD IEMAND EN GEEN VREEMDE IN HUIS AANWEZIG IS VOOR DE KINDEREN, ALS BEIDE OUDERS BESLUITEN TE GAAN WERKEN (OG)

ZORG DAT KINDEROPVANG OOK VOOR EEN INFORMELE OPPAS BETEKENIS HEEFT, BIJVOORBEELD IN DE ZIN DAT DE BETROKKENE EEN GEZINSSITUATIE KAN MEEMAKEN DIE HIJ/ZIJ GEMIST HEEFT EN DAT HET GEZIN ALS GEHEEL WORDT ONDERSTEUND ('SECRETARESSEFUNCTIE', OPPAS ALS MEDEOPVOEDER) (OG)

CREËER ALS OUDERS ZELF VIA EEN ROULEERSYSTEEM EEN KLEINSCHALIGE, FLEXIBELE NASCHOOLSE OPVANGVOORZIENING, DIE ZOVEEL MOGELIJK DE GEZINSSITUATIE BENADERT EN EEN SOORT GROOTFAMILIE BIEDT
Een neveneffect kan een vriendennetwerk zijn (NO).

ZORG DAT ER PROFESSIONELE DAGOPVANG IS VOOR KINDEREN ONDER DE VIER JAAR, MINIMAAL VAN ACHT TOT ZES UUR 'S AVONDS, BIJ VOORKEUR ZOWEL IN HORIZONTALE (PER LEEFTIJDGROEP) ALS VERTICALE GROEPEN (VERSCHILLENDE LEEFTIJDGROEPEN)

ZORG OOK VOOR LIEFDEVOLLE, PROFESSIONELE NASCHOOLSE OPVANG VOOR KINDEREN IN DE BASISCHOOLLEEFTIJD (KD, BO)

ZORG DAT ER PROFESSIONELE OPVANG IS VOOR KINDEREN DIE OP BASIS VAN SOCIALE INDICATIE VERWEZEN WORDEN, EN ZORG VOOR GEZINS- EN OPVOEDINGSONDERSTEUNING

Dit laatste vereist een nauwe samenwerking tussen de wijkverpleging, de gezinsvoogd en eventuele vertrouwensartsen (KD).

ZORG DAT ER LIEFDEVOLLE KINDEROPVANG IS IN EEN HUISELIJKE SFEER, IN EEN GEZINSSITUATIE (GO, OH)

De diverse instructies lijken in de richting te wijzen van grotere aandacht voor een voldoende handelingsruimte binnen het gezin (zie ook 4.3.1). Vrouwen dienen uit hun isolement binnen het gezin te worden gehaald. Tevens dienen de reeds binnen het gezin verworven capaciteiten en competenties te worden verruimd. Dit maakt het de leden van het gezin mogelijk zichzelf te ontwikkelen, gesteund door de aanwezigheid van het gezin. De handelingsruimte wordt instandgehouden door relaties van vertrouwen, van het voor elkaar betekenis hebben.

4.3.2 *Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren*

De ondersteuning die vanuit de sociaal-maatschappelijke omgeving wordt geboden, speelt in op twee typen moeilijkheden die moeten worden overwonnen, wil van de beoogde afscherming van het gezin sprake zijn. De ene betreft de 'uitstap' uit het huisvrouwenbestaan, de andere de 'overstap' naar een betaalde arbeidsplaats buitenshuis. Personen en instellingen in de sociale infrastructuur ervaren bij de uitoefening van hun werk zelf beperkingen. Ondersteuning op beide aspecten vereist met andere woorden ook zelf aanvullende ondersteuning en instructie. De volgende instructies versterken het actorschap.

ZORG ERVOOR DAT REKENING WORDT GEHOUDEN MET EEN GROTER VERBAND, ZOALS DE VERSTERKING VAN EEN BESTAAND WIJGEVOEL

In Turkse en Marokkaanse gezinnen blijkt het bijvoorbeeld nogal eens ongebruikelijk te zijn je als vrouw te onderscheiden door iets te doen, puur omdat het leuk is voor jezelf. Het besef dat dit toch mogelijk is, moet veroverd worden, via een systematische serie 'uitbreidingen'. Tussentussen op de weg naar dergelijke activiteiten buitenshuis zijn bijvoorbeeld cursussen voor vrou-

wen, die mede iets opleveren voor het hele gezin en tevens kunnen leiden tot betaald werk, zoals een naaicursus (SBN).

DOORBREEK DE BEPERKENDE INVLOED VAN SOCIAAL-ECONOMISCHE OMSTANDIGHEDEN OP DE ONTWIKKELINGSKANSEN IN GEZINNEN

Het komt bijvoorbeeld voor dat huisvrouwen zonder bijstandsuitkering zich persoonlijk willen ontwikkelen, maar een partner hebben die niet veel verdient. Ook deze vrouwen dienen ervan te worden overtuigd dat verdere ontwikkeling mogelijk is, c.q. dat te weinig van bestaande kinderopvangvoorzieningen gebruik wordt gemaakt (BOA).

ZORG VOOR VOORLICHTING OVER HET GENDERSPECIFIEKE KARAKTER VAN KLACHTEN OF PROBLEMEN VAN MANNEN EN VROUWEN

Deze problemen, maar ook de sterke kanten van vrouwen (en mannen) dienen in verband te worden gebracht met de manier waarop zij gesocialiseerd zijn, met hun maatschappelijke positie en de manier waarop in de maatschappij tegen hen wordt aangekeken (VH).

ZORG VOOR ONDERSTEUNING VAN ALLEENSTAANDE MOEDERS IN DE BIJSTAND OM TE KOMEN TOT EEN VOLDOENDE HELDER BEELD VAN HET REORGANISEREN VAN GEZINSTAKEN

De noodzaak hiertoe is groter, sinds als gevolg van de algemene bijstandswet vrouwen een sollicitatieplicht hebben, als het jongste kind vijf jaar is en niet zoals voorheen twaalf jaar. De desbetreffende vrouwen moeten een relatief snelle cultuuromslag maken van 'zorgouder' naar 'werkouder' (BOA).

VERSOEPEL DE BIJSTANDSREGELING, OPDAT OOK VROUWEN ONDERSTEUND WORDEN DIE VÓÓR HET JONGSTE KIND VIJF JAAR IS, ZELF DE KEUZE MAKEN TE WILLEN HERINTREDEN (SBN)

KOPPEL AAN HET TOELEIDINGSTRAJECT NAAR WERK MEER PARTTIME VORMEN VAN TRAINING EN SCHOLING

Verder dienen er flexibele mogelijkheden voor de opvang van de kinderen van cursisten te komen (SD).

ZORG DAT PROCESGERICHTE WERKWIJZEN NIET WORDEN GEFRAGMENTEERD ALS GEVOLG VAN SUBSIDIEVERANTWOORDING OF GEMEENTELIJKE BEZUINIGINGEN

Ook daar waar sprake is van een systeem- of procesgerichte aanpak, waarbij men tracht de neerwaartse spiraal van weinig inkomen, slechte schoolervaringen en weinig perspectief voor de toekomst van de kinderen te doorbreken, bestaat een sterke druk van buitenaf om het werk te fragmenteren als gevolg van de wijze van bezuinigen. Er dient met dergelijke neveneffecten rekening te worden gehouden (MC).

WEES ALERT OP ONGEWENSTE NEVENEFFECTEN VAN LOGISTIEKE AARD DIE KUNNEN ONTSTAAN ALS GEVOLG VAN WACHTLIJSTEN IN DE KINDEROPVANG

Het komt vaak voor dat niet alle plaatsen voor kinderopvang worden opgevuld, ondanks de bestaande wachtlijsten. Een deel moet gereserveerd blijven, bijvoorbeeld omdat bij de sociale dienst nog niet bekend is hoeveel mensen een toeleidingstraject gaan volgen. Dit verschijnsel veroorzaakt bij wachtende ouders een gevoel van onrecht (SBN).

De instructies wijzen op het belang van het gezin als goed herkenbaar collectief (zie ook 3.3.2). Er dient een wijgevoel te ontstaan, zo mogelijk versterkt door redelijke economische omstandigheden. Een gezin kan zich als sterke actor verzetten tegen veranderingen in de omgeving, tegen wat vanuit het bewustzijn van een gezin als onrecht wordt ervaren.

4.3.3 *Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is*

Een aantal ondersteunende activiteiten wordt geadviseerd, in termen van mijn ordening, om de wisselwerking tussen gezinnen enerzijds en het beleid van gemeenten en werkgevers anderzijds te versterken.

ZORG DAT GEMEENTEN, ARBEIDSVORZIENING EN WERKGEVERS SIGNALLEN KRIJGEN OVER DE BEHOEFTE AAN WERK EN ONDERSTEUNING VAN LAAGOPGELEIDE (ALLOCHTONE) VROUWEN (BOA)

ZORG VOOR EEN BETERE AFSTEMMING IN DE KINDEROPVANG OP GEMEENTELIJK NIVEAU

Diverse vormen van kinderopvang (kinderdagverblijven, peuterspeelzalen, buitenschoolse opvang) zijn sterk gefragmenteerd, met verschillende, niet op elkaar afgestemde doelstellingen (SBN).

ZORG VOOR AFSTEMMING TEN AANZIEN VAN (DE KOSTEN VAN) KINDEROPVANG TUSSEN TOELEIDENDE INSTANTIES EN WERKGEVERS

Gedurende het toeleidingstraject naar werk, ook in het geval van alleenstaande ouders die een Melkertbaan of een baan via de banenpool- of het jeugdwerkgarantieplanbaan hebben, wordt kinderopvang volledig vergoed. Als deze ouders regulier werk hebben gevonden, zijn zij voor het voortzetten van de kinderopvang echter volledig afhankelijk van de werkgever (SBN).

De sociale dienst zorgt wel voor de voorzieningen tijdens de opstap naar betaald werk, maar dan zijn de vrouwen zover en wie regelt het dan? Bovendien: dan is in Noord de opleiding gevolgd en een bedrijfsplaats geregeld binnen de naschoolse opvang in Noord en dan wordt een baan in Zuid gevonden. Wil de werkgever dan wel een bedrijfsplaats in Noord betalen?

ZORG VOOR AFSTEMMING IN DE OPENINGSTIJDEN VAN GESUBSIDIEERDE KINDEROPVANG EN DE AANVANGSTIJDEN VAN LAAGGESCHOOLD WERK

In het bedrijfsleven begint productie- en magazijnwerk vaak al om acht uur. Dus de kinderen moeten om halfacht al onderdak zijn, maar de gesubsidieerde dagverblijven zijn dan nog niet geopend – anders dan de niet-gesubsidieerde kinderdagverblijven waarvan hogergeschoolden gebruikmaken, met bedrijfsplaatsen die al om zeven uur, halfacht opengaan (SBN).

ZORG VOOR EEN ONDERSTEUNEND GEMEENTELIJK BELEID TEN AANZIEN VAN DE OPVANG VAN KINDEREN DIE SOCIALE ONDERSTEUNING NODIG HEBBEN

Sommige organisaties voor kinderopvang zijn met name gericht op ondersteuning van minder draagkrachtige en cultureel geïsoleerde gezinnen. Deze doelstelling mag niet vervagen door de vraag van meer koopkrachtige ouders naar kinderopvang (KD).

NEEM BIJ REORGANISATIES IN HET BEDRIJFSLEVEN HET GEGEVEN MEE DAT MENSEN VERLOF OPNEMEN EN MAAK DAARVAN CREATIEVER GEBRUIK

Een probleem in de werksfeer wordt gevormd door het gemak en het tempo waarmee reorganisaties plaatsvinden. Juist in sectoren waar veel vrouwen werken, wordt vaak gereorganiseerd, zoals in het onderwijs en het welzijnswerk. Vrouwen met kinderen zijn dan wel extra kwetsbaar, aangezien zij er vaker tussenuit zijn geweest voor zwangerschaps-, bevallings- of ouder-

schapsverlof. Juist de vele reorganisaties zouden het mogelijk moeten maken met deze omstandigheid rekening te houden (VH).

ZORG DAT DE EIS VAN HERINTREDING VAN BIJSTANDSVROUWEN WORDT GECOMBINEERD MET DE EIS VAN FLEXIBILITEIT IN ARBEIDSTIJDEN

De arbeidsmarkt vraagt veel van iemand qua werktijden en werktempo. De zorg voor kinderen is daarentegen niet totaal te regelen. Veel gezinnen zitten tussen beide soorten restricties gevangen. Er is momenteel immers slechts een kleine groep die kan eisen dat de arbeid zich aanpast aan de zorg, namelijk de (herintredende) vrouwen met een (veel verdienende) partner, omdat zij niet per se een baan moeten hebben of het zich financieel kunnen veroorloven parttime te werken (SBN).

De instructies lijken in de richting te gaan van een versterking van het gezin als sterke actor te midden van andere sterke actoren (zie ook 3.3.3). Een gezin dient eigen activiteiten te ontwikkelen, bijvoorbeeld gemeenten en werkgevers aan te spreken of te laten aanspreken, of anderen namens hen bij kosten te laten bemiddelen. Gezinnen dienen voldoende zelfstandig te zijn om invloed te hebben op de eigen tijdsindeling.

4.3.4 *Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren*

Tenslotte blijken ondersteunende instellingen te anticiperen op trends die door de overheid worden ingezet of die meer van culturele aard zijn. Deze liggen vaak buiten het effectieve bereik van deze organisaties zelf.

ZORG VOOR EEN (FINANCIEEL AANTREKKELIJKE) ERKENNING VAN ZORGARBEID, ZONDER DAT DIT VROUWEN ERVAN WEERHOUDT DE ARBEIDSMARKT OP TE GAAN

Met name bijstandsvrouwen worden geconfronteerd met het gegeven dat onzichtbaar blijft hoeveel zij presteren. Dit maakt het moeilijk deze prestaties te 'verzilveren', c.q. de arbeidsmarkt op te gaan. Er dient te worden gezocht naar manieren om deze prestaties beter herkenbaar te maken, als kwalificatie voor mogelijke betaalde arbeid (SBN, BOA).

GA EEN TOENAME VAN HET AANTAL GEZINNEN MET SCHULDENLASTEN TEGEN

Het hebben van schulden belemmert de emancipatie van vrouwen (MC): want die hebben uiteindelijk de huishoudportemonnee. Het armoededebat is nog steeds niet in middelen vertaald.

ZORG DAT HET AANBOD VAN INFORMELE EN SEMIFORMELE KINDEROPVANG IN STAND BLIJFT

Het aanbod van informele en semiformele opvang (oppas aan huis, gastouders) dreigt drastisch terug te lopen omdat veel vrouwen die deze functies vervulden, de arbeidsmarkt opgaan of, in geval van bijstandsvrouwen, moeten opgaan (GO).

ZORG VOOR MEER RUIMTE EN AANDACHT VOOR KINDEREN IN DIVERSE LEEFTIJDGROEPEN, OOK VOOR TIENERS

Er dient zorgvuldig gekeken te worden naar wat van kinderen, ook in de leeftijd van 10-16 jaar, geëist wordt. Deze leeftijdsgroep verdient veel steun van de ouders (KD).

ZORG DAT BIJ EEN MEER OP DE VRAAG VAN OUDERS GERICHTE WERKWIJZE IN DE KINDEROPVANG HET BELANG EN HET WELZIJN VAN HET KIND NIET WORDEN ONDERGESNEEUWD

De vraag van ouders hoeft niet altijd overeen te stemmen met de behoefte van het kind: Opvang van 8 tot 18.00 uur kan in het belang zijn van ouders die niet in staat zijn hun kind eerder te halen, maar is soms te lang voor het kind. Ook hier is afstemming nodig (KD).

WEES ALERT OP ONGEWENSTE NEVENEFFECTEN VAN BEZUINIGINGEN OP DE KWALITEIT VAN DE KINDEROPVANG

Als gevolg van bezuinigingen dreigt er gebrek aan of is er onvoldoende gekwalificeerd personeel in de kinderopvang. Dit heeft soms een overgeplande dagindeling in de kinderopvang tot gevolg, waardoor er te weinig tijd is om in te springen op de behoefte van kinderen en pedagogische ondersteuning te bieden. Er dient met de effecten van onvoldoende kwalificatie rekening te worden gehouden (SBN,KD). De roep om certificering van kinderopvang wordt steeds duidelijker.

ZORG DAT ER OP ALGEMEEN NIVEAU, C.Q. DAT VAN DE RUIMTELIJKE ORDENING, AANDACHT KOMT VOOR RANDVOORWAARDEN VOOR BUITENSCHOOLSE OPVANG

Dit betreft in het bijzonder een veilige woonomgeving. Als de buurt niet doorsneden is met gevaarlijke verkeerswegen, zodat kinderen zelf naar een opasadres kunnen fietsen, is bijvoorbeeld naschoolse opvang door buurtbewoners eenvoudiger (NO).

ZORG DAT HET COMBINEREN VAN ZORG EN ARBEID NIET ALLEEN ALS BELASTEND WORDT GEZIEN

Mensen die zorg en arbeid combineren, zijn gemiddeld gezonder. Er valt kennelijk ook een hoop energie te halen uit het combineren van kinderen en werk (VH).

De nadruk bij bovenstaande instructies ligt sterk op de noodzaak dat een gezin rechten kan claimen en zich daarin als sterke actor manifesteert (zie 3.3.4). Arbeid dient als gezinsactiviteit te worden erkend. Gezinnen moeten een zo constant mogelijke omgeving eisen, met een minimale belasting op het eigen organisatievermogen. Ze moeten de ruimte opeisen om de eigen standpunten te kunnen verduidelijken en hun belangen te verdedigen.

4.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is gerapporteerd over instructies op sociaal-maatschappelijk gebied, die zinvol kunnen worden geïnitieerd ter versterking van de positie van gezinnen - in het bijzonder ter ondersteuning van bepaalde leden daarvan, namelijk laagopgeleide vrouwen, zowel allochtoon en autochtoon. Deze ondersteuning richt zich in hoofdzaak op twee typen moeilijkheden. In de eerste plaats worden activiteiten noodzakelijk geacht die het vrouwen mogelijk maken 'uit te treden'³⁷ uit de eigen (gezins)cultuur. In de tweede plaats gaat het om ondersteuning van 'toetreding' tot de wereld buiten het gezin, met name die van de arbeid (een overheidsdoelstelling ten aanzien van uitkeringsgerechtigde vrouwen in het bijzonder), maar ook die van de cultuur en het maatschappelijk leven.

Er zijn vele vormen waarin men de benodigde ondersteuning kan geven. Te denken valt aan additioneel werk, cursussen of aangepaste opleidingen. Deze activiteiten dienen in deeltijd te worden aangeboden en voorzien te zijn van aanvullende kinderopvang (formeel, semifformeel en/of informeel). Bij herintreding van vrouwen moet met de partner of anderen worden onderhandeld hoe

gezinstaken opnieuw te organiseren, met een nieuwe verdeling van leuke en lastige kanten.

Het gaat hierbij ook om het scheppen van een sterkere wisselwerking tussen gezin en maatschappelijke omgeving. Aanvullende activiteiten worden noodzakelijk geacht, zoals signalering aan gemeenten, arbeidsvoorziening en werkgevers van de behoeften van vrouwen aan werk en ondersteuning. Ook valt te denken aan profilering van de kwaliteiten die vrouwen opdoen in een gezin. Aanbevelenswaard is het creëren van een oefenruimte, waarin tussentappen kunnen worden gezet om 'uittreden' en 'toetreden' mogelijk te maken. Zelfbeheer (in het runnen van naschoolse opvang of een eigen centrum) verhoogt de benodigde competentie.

Bij de uitvoering van deze activiteiten wordt een aantal externe beperkingen ervaren, die deels buiten de invloedssfeer van de genoemde personen en organisaties liggen. Deze vloeien ten eerste voort uit de regelgeving ten aanzien van bijstandsvrouwen, waardoor moeders met kinderen vanaf vijf jaar (voorheen twaalf jaar) een sollicitatieplicht hebben. Er is een snelle cultuuromslag nodig, zonder dat duidelijk is hoe deze kan worden gerealiseerd. De regeling laat weinig flexibele toepassing toe. Ten tweede ervaren de ondervraagde instellingen de beperkingen van het (gemeentelijk) beleid. Er dienen meer middelen te worden besteed aan (parttime) opleidingen. Hierbij ontbreken onder meer de tijd en de intensiteit die procesbegeleiding van laagopgeleide en allochtone vrouwen vergt. De kosten van kinderopvang dienen verlaagd te worden voor ouders die de overstap maken van toeleidingstraject naar betaald werk. Afstemming op gemeentelijk niveau van doelstelling en openingstijden van kinderopvang dient te worden verbeterd. Bezuinigingen dreigen de kwaliteit van kinderopvang, met name ook die van kinderen met een sociale indicatie, soms aan te tasten. Ook dient afstemming tussen organisaties van kinderopvang en werkgevers verbeterd te worden op het punt van openingstijden van kinderopvang en aanvangstijden van laaggeschoold werk. Er dient ten derde meer van arbeidsorganisaties te worden geëist ten aanzien van flexibele werktijden. Dit is met name van belang voor mensen die het zich, gezien hun inkomen, niet kunnen permitteren parttime te werken. Werkgevers zouden - juist bij reorganisaties - creatiever kunnen inspelen op de behoefte van werknemers aan parttime werk, alsmede op hun verlofrechten. In de vierde plaats is er sprake van een groot aantal maatschappelijke veranderingen waar de betrokkenen moeilijk zicht op kunnen krijgen. Gewezen wordt bijvoorbeeld op de armoede en schuldenlasten van sommige gezinnen. Hier liggen belangrijke beperkingen op mogelijke keuzes. Ook dient aandacht te worden besteed aan de verkeersveiligheid in de buurt, zodat kinderen zelfstandig naar alternatieve vormen van naschoolse opvang kunnen gaan. Meer in algemene zin wordt

opgemerkt dat van kinderen soms veel geëist wordt en dat ook oudere kinderen nog veel steun van hun ouders verdienen. Er zijn dus in deze opzichten aanvullende activiteiten noodzakelijk, wil het gezin zich als collectief ten opzichte van andere collectieven manifesteren. Een zienswijze op zorg en arbeid als energiegevend is hierbij ondersteunend.

Naar aanleiding van de resultaten van dit deel van mijn onderzoek kan tenslotte worden geconstateerd dat er aanvullende instructies mogelijk zijn die - als input - bevorderen dat gezinnen zich staande kunnen houden tegenover externe invloeden die de taakverdeling tussen ouders in een minder gewenste richting trekken, c.q. het mogelijk maken van die invloeden gebruik te maken. Mijn analyse wordt dus wederom ondersteund. Bij de genoemde respondenten in de sociale infrastructuur bestaat een duidelijk inzicht in de behoefte aan versterking van gezinnen, met name van die met laagopgeleide ouders. Praktisch krijgt dit op vele manieren vorm. Men ziet bij deze instellingen in dat algemene vormen van ondersteuning vaak weinig effect hebben: er is te weinig aandacht voor de wijze waarop ouders effectief van de geboden steun gebruik kunnen maken.

Hoofdstuk 5 Het werk

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik verslag gedaan van de instructies of adresseringen die mijns inziens afgeleid kunnen worden uit antwoorden op enkele interviews. Het zijn instructies aan personen en instituties hoe te werk te gaan teneinde ouders te helpen hun handelingsruimte te vergroten en te consolideren, als zij zorg en arbeid (willen) combineren. In dit hoofdstuk doe ik verslag van de wijze waarop vertegenwoordigers van de sociale partners menen op de behoeften van combinerende ouders met eenzelfde oogmerk in te gaan. Anders dan de geïnterviewden uit het vorige hoofdstuk zijn die uit dit hoofdstuk - werknemersorganisaties wellicht uitgezonderd - niet direct gericht op ondersteuning van werkende of werkzoekende ouders. Arbeidsorganisaties claimen een eigen verantwoordelijkheid als onderdeel van de economische praktijk. Dit impliceert niet dat er noodzakelijkerwijs sprake is van conflicterende verantwoordelijkheden: het moet mogelijk zijn zowel de economische praktijk als een andere taakverdeling in gezinnen te dienen. Te verwachten valt dat dit met enige distantie zal gebeuren, gezien het heersende primaat van de economische praktijk.

Aan acht respondenten uit de sfeer van het werk (werknemers en werkgevers) vroeg ik³⁸ wat zij doen teneinde tot een niet louter op sekse berustende combinatie van zorg en arbeid te komen. De antwoorden worden ook hier samengevat in termen van handelingsaanwijzingen of instructies (Zorg ervoor, dat..).

Bij de ordening van gegevens ben ik, net als in de vorige hoofdstukken, uitgegaan van de volgende vier categorieën activiteiten:

1. Vorming van de leden van het gezin als sterke actor in relatie tot elkaar

- Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken.
- Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren.

2. Vorming van het gezin als sterke actor in relatie tot andere sterke actoren

- Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is.
- Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich kan manifesteren.

Ofschoon de analyse opnieuw parallel verloopt aan die uit de vorige twee hoofdstukken, is toch het domein waarop zij ingrijpt, anders. Ze schuift op. Weliswaar vormen de desbetreffende arbeidsorganisaties in zekere zin de reden dat de in het vorige hoofdstuk beschreven aanvullende ondersteuning nodig is, maar zij zijn het ook die in staat zijn ondersteuning te bieden waar de hulpmiddelen voor die steun ontbreken - zowel op het niveau van de gezinnen als van de sociale infrastructuur op het gebied van werkzoekende en werkende ouders. De eerste categorie voor de economische praktijk (de activiteiten van werknemers- en arbeidsorganisaties) zal derhalve aansluiten op de derde categorie van beide genoemde niveaus (in casu de vorming van collectieven waarbinnen het gezin een sterke actor is).

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In 5.2 rapporteer ik welke respondenten zijn ondervraagd. Daarna geef ik in 5.3.1 aan welke activiteiten een sterk actorschap van de leden van het gezin bevorderen, in 5.3.2 welke aanvullende activiteiten mogelijk zijn en welke activiteiten nodig worden geacht teneinde een groter collectief te vormen, waarin het gezin een sterke actor is (5.3.3). Vervolgens komt aan de orde welke aanvullende activiteiten in een collectief nodig zijn, waarin het gezin een sterke actor is. Deze activiteiten op dit niveau worden in termen van beperkingen weergegeven en liggen veelal op het niveau van overheid en cultuur (5.3.4). Tot slot volgen in 5.4 samenvatting en conclusies.

5.2 De respondenten

5.2.1 De ondernemingsraad

Een medewerker van de ondernemingsraad (OR) van een grote organisatie (Nederlandse medefinancieringsorganisatie van ontwikkelingsprojecten) is geïnterviewd om te achterhalen hoe het personeelsbeleid van een onderneming zo kan worden beïnvloed dat werknemers meer ruimte krijgen zorg- en beroepsarbeid te combineren.

5.2.2 De werknemersorganisatie

Een beleidsmedewerkster van het vrouwensecretariaat (VS) van de grootste landelijke werknemersorganisatie (FNV) is over hetzelfde onderwerp ondervraagd. Deze organisatie ondersteunt de aangesloten bonden op diverse terreinen en beïnvloedt het beleid op landelijk en regionaal niveau. In het interview stond centraal in hoeverre vanuit de federatie en de vakbonden rekening

wordt gehouden met de behoefte van werknemers zorg en arbeid te combineren.

5.2.3 De werkgevers

Er zijn zes personeelsfunctionarissen (WG) van zes arbeidsorganisaties geïnterviewd. Het betreft de volgende organisaties uit zowel de profit- als de non-profitsfeer: een politieorganisatie, een schoonmaakbedrijf, een machinefabriek, een ziekenhuis, een kleine gemeentelijke organisatie en een warehouse.

5.3 Ondersteuning van sterk actorschap vanuit de sfeer van het werk

5.3.1 Activiteiten die een sterk actorschap van individuele ouders ondersteunen

Ordering van de antwoorden suggereert de volgende aanvullingen of instructies :

ZORG ERVOOR DAT DE ARBEIDSSOMSTANDIGHEDEN ZO VORM WORDT GEGEVEN DAT HET VOOR VROUWEN EN MANNEN GEMAKKELIJKER WORDT WERK EN ZORG TE COMBINEREN

Op dit punt kan de OR via onderhandelingen met de werkgever soms meer bereiken dan via CAO-onderhandelingen mogelijk is. Deeltijdwerken in verschillende vormen dient volkomen aanvaard te worden (kortere dagen of een kortere werkweek). Hierin passen verder flexibele begin- en eindtijden, maar ook de mogelijkheid bedrijfscrecheplaatsen te kopen voor kinderen van 0-4 jaar of betaald ouderschapsverlof, waarbij driekwart van het salaris wordt uitbetaald (OR).

ZORG VOOR EEN VOLDOENDE EVENWICHTIG BASISPAKKET AAN ARBEIDSVORWAARDEN, WAARVAN KINDEROPVANG INTEGRaal DEEL UITMAAKT

Een vrije keuze van extra arbeidsvoorwaarden is bovendien mogelijk, bijvoorbeeld in de vorm van een 'cafetariasysteem', waarbij werknemers 'langs de balie' gaan en voorwaarden kiezen die het beste bij de aard van hun huishouden of levensfase passen (OR, VS).

ZORG DAT DE VAKBEWEGING HET TEN VOLLE ALS HAAR TAAK ZIET DE BELANGENBEHARTIGING VAN WERKNEMERS MET KINDEREN CENTRAAL TE STELLEN, ALS GEÏNTEGREERD ONDERDEEL VAN DE COLLECTIEVE BELANGENBEHARTIGING EN IN DE CAO-ONDERHANDELINGEN

Kinderopvang en verlof dienen integraal onderdeel van het beleid te zijn. Daarnaast zijn extra- activiteiten nodig ter ondersteuning van bonden (VS).

ZORG VOOR EEN ZO RUIM MOGELIJKE DEFINITIE VAN ZORG:

Zorg betreft niet alleen kleine kinderen, maar ook grotere kinderen en oudere of zieke familieleden. Zo'n ruime definitie maakt het draagvlak voor regelingen voor zorgverlof groter onder werknemers (VS).

ZORG OP GROND VAN DE CAO VOOR WETTELIJKE VERPLICHTINGEN OF AFSPRAKEN MET DE INDIVIDUELE WERKNEMER VOOR DEELTIJDWERK, OUDERSCHAPSVERLOF, KINDEROPVANG OF FLEXIBELE WERKTIJDEN

Binnen bedrijven is deze handelwijze nog geen gemeengoed:

De druk op bedrijven om daarin hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen wordt groter, terwijl bedrijven zo- iets hebben - en dat hoor je bij ons bedrijf ook zeggen - van ja, wacht even, maatschappelijke verantwoordelijkheid, waar ligt nou eigenlijk de verantwoordelijkheid? Die ligt toch primair bij de ouders? (WG)

De instructies lijken in de richting te gaan van een grotere handelingsruimte, in de zin dat recht ontstaat op een basispakket van voorzieningen, vaste regelingen voor belangenbehartiging en algemeen aanvaarde omschrijvingen voor zorgtaken (zie 3.3.3 en 4.3.3). Gezinnen dienen te beschikken over kanalen om met werkgevers en anderen te onderhandelen en de eigen vrijheid veilig te stellen.

5.3.2 Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren

Uit de interviews valt af te leiden dat er, aanvullend op de bovengenoemde activiteiten van respondenten uit de sfeer van het werk, activiteiten nodig worden geacht om de work-familyagenda van werknemers sterker af te scherm.

STA HET GEBRUIK VAN FORMELE REGELINGEN ZOALS OUDERSCHAPSVERLOF EN DEELTIJDARBEID TOE, NIET ALLEEN IN LAGERE FUNCTIES, MAAR OOK IN HOGERE, LEIDINGGEVENDE FUNCTIES

Nu zijn er nog veel problemen :

Een projectmanager wilde van een fulltime baan naar een parttime baan van drie dagen in de week. Dat kon goed geregeld worden, omdat haar vraag samenviel met een reorganisatie, waarbij zij een kleiner te managen gebied toegewezen kreeg dan haar oorspronkelijke gebied. Dat kleinere gebied was in drie dagen goed te behappen. In dit geval kwam dat goed uit, maar meestal wordt de taak van een manager, c.q. leidinggevende, niet ingekrompen. De leidinggevende moet dan zelf regelen hoe hij of zij de taak in minder tijd zal gaan doen. Dat mislukt vaak (WG).

Bijvoorbeeld:

Een projectmanager die van vijf naar vier dagen wilde gaan, maar hetzelfde gebied behield, kon dat niet bolwerken en ging weer terug naar de fulltime baan (WG).

Of:

Er is hier een districtschef geweest die in deeltijd werkte. Dat is uniek. Dat is een chef van 200 mensen en die werkt op papier in ieder geval in deeltijd. De praktijk was dat hij die dag thuis ook wel heel veel zat te werken en bereikbaar was. Met als gevolg dat mensen hem thuis gaan bellen. En nou ja, hij brengt en haalt de kinderen van school, maar zoals ik het begriep zit hij gewoon tussendoor te werken. En ja, het is zo'n hoge functie dat hij toch vijftig à zestig uur per week maakt. Dus om nou te zeggen: hij werkt in deeltijd...(WG).

ZORG DAT BEDRIJFSKINDEROPVANG NIET ALLEEN VOOR VROUWELIJKE WERKNEMERS GELDT (VS, WG)

Er zijn zelfs bedrijven die mannen uitsluiten van de kinderopvangregeling. Dat vind ik helemaal uit den boze! Dat doen wij dus niet. Maar die heb je wel. Dat is helemaal te gek! (WG).

STIMULEER ONDERHANDELINGEN TUSSEN WERKGEVER EN WERKNEMER OP INDIVIDUEEL NIVEAU

Individuele onderhandelingen betreffen bijvoorbeeld werktijden of het opnemen van ouderschapsverlof in een hogere functie. Ouderschapsverlof (waarbij men deels blijft werken) kan als opstap voor parttime werken dienen, omdat men in die periode kan laten zien dat het werk in deeltijd kan worden uitgevoerd (WG). De individuele werknemer heeft hierbij ondersteuning nodig:

Om parttime uitvoering uit te proberen in ons bedrijf is bij een werknemer in een leidinggevende positie ouderschapsverlof toegestaan, maar wel tandenknaarsend. Het experiment is niet geslaagd. De vrouw kreeg het niet georganiseerd en de afdeling leed eronder (WG).

ZORG ERVOOR DAT HET VANZELFSPREKEND WORDT DAT IEDERE WERKNEMER ZORGTAKEN HEEFT

We hebben het na al die jaren zo op de agenda gekregen dat het niet meer zo vanzelfsprekend is dat er in een gezin iemand voor arbeid en iemand voor zorg is. Werknemer en werkgever gaan er vanuit dat het een wenselijke situatie is dat elke werknemer zorgtaken heeft. Dat is ook de ontwikkeling. Alleen de aard en de omvang van die taken kan variëren, afhankelijk van de levensfase waar je in zit, of de samenlevingsvorm of je eigen leeftijd (VS).

BESEF DAT HET IN HET BEDRIJFSBELANG IS TE ZORGEN VOOR FACILITERENDE REGELINGEN BETREFFENDE HET GEZINSLEVEN (HET LEVEN BUITEN HET BEDRIJF)

Keuze voor kinderen is niet alleen een verantwoordelijkheid van de werknemers (VS).

ZORG VOOR GEMEENSCHAPPELIJKE AANBEVELINGEN VAN DE CAO-PARTIJEN OVER ONDERWERPEN ZOALS OUDERSCHAPSVERLOF

Daarin zeggen we: CAO-partijen, wij bevelen jullie aan aandacht te besteden aan ouderschapsverlof. Zus en zo is de wettelijke situatie en je kunt op die en die punten nadere afspraken maken (VS).

Overigens is op dit terrein al veel bereikt:

De FNV produceert als bijlage bij de arbeidsvoorwaardennota ter ondersteuning van de CAO-onderhandelaars tal van CAO-teksten over de aanvullende sociale zekerheid met daarin paragrafen over kinderopvang, verlofregelingen en dergelijke. Dus niet meer een apart CAO-draaiboek Vrouwen. De onderwerpen zijn onderdeel geworden van de CAO-handleiding in het algemeen(VS).

MAAK INDIVIDUELE WERKNEMERS MEER ATTENT OP ZAKEN VAN ZORG

Dit kan bijvoorbeeld door het verspreiden van folders. Zo zijn er folders over De tien meest gestelde vragen over kinderopvang of De dertien meest gestelde vragen over ouderschapsverlof (VS).

MAAK GEBRUIK VAN MAATSCHAPPELIJKE KRACHTEN

Verschillende personeelsfunctionarissen zijn van oordeel dat je als bedrijf of organisatie niet om het feit heen kunt dat steeds meer ouders om deeltijdwerk vragen (WG).

Je kunt niet botweg blijven weigeren. Dat kan maatschappelijk niet. En het is ook slecht voor je imago. Je wilt als bedrijf niet als achterlijk te boek staan.

Veel aanvullende activiteiten hebben te maken met de cultuur van het bedrijf of de bedrijfsvoering.

ZORG VOOR EEN BEDRIJFSCULTUUR, WAARIN NAAST FORMELE OOK INFORMELE REGELINGEN MET BETREKKING TOT ZORG VOOR KINDEREN GETROFFEN KUNNEN WORDEN EN WAARIN VROUWEN WORDEN AANGEMOEDIGD HOGERE FUNCTIES TE BEZETTEN (VIA EEN POSITIEF ACTIEBELEID)

In zo'n bedrijfscultuur kan over de opvang van kinderen worden gesproken Daardoor kan dit voor een deel in de informele, collegiale sfeer geregeld worden(WG).

ZORG VOOR EEN VERANDERING IN DE CULTUUR VAN ORGANISATIES IN DE RICHTING VAN EEN GROTE INDIVIDUELE VRIJHEID OM DE EIGEN TAKEN TE KIEZEN

Bij veel bedrijven zijn flexibele begin- en eindtijden mogelijk en is er reeds sprake van een gedeeltelijke 'horizontale' arbeidsdeling (er kan wat met colle-

ga's worden geregeld, als iemand voor zorgtaken eerder weg wil). Uitzonderingen vormen mogelijk nog organisaties waarin werknemers vaste dienstroosters hebben, zoals de politie en de verpleging (WG).

Met een aantal dingen wordt heel soepel omgegaan. Omdat dit een kleine organisatie is. In een grote organisatie zijn de contouren strak omlijnd. dat kan ook niet anders. Maar in een kleine organisatie... Kijk, als iemand 's avonds ook niet op een half uur kijkt, dan moet je als werkgever ook niet moeilijk doen. Maar als iemand zegt: ik zet de puntjes op de i, dan moet hij niet verwachten dat het bij de werkgever anders gebeurt. De liefde moet van twee kanten komen.

Op het moment dat je weet dat mensen hier vaak tot zes uur zitten en ze gaan dan een keer om drie uur weg, dan moet je niet zeiken over vakantiedagen. Kijk, dat is een beetje geven en nemen. Vragen wij veel, dan moet je aan de andere kant ook niet zeuren, als iemand een keer een middag nodig heeft om zijn kind of zijn vrouw of moeder naar het ziekenhuis te brengen.

Er wordt veel van je gevraagd, maar als je zelf iets vraagt, kan dat vaak ook. Ik heb bijvoorbeeld dat ik mijn zoontje twee keer per week naar school breng. Dan kan ik hier pas om half tien zijn. Normaal begin ik om acht uur.

WERK AAN EEN HERVERDELING VAN VERANTWOORDELIJKHEDEN, ZODAT EEN 'HORIZONTALE' ARBEIDSDDELING OOK OP DE HOGERE NIVEAUS MOGELIJK WORDT
Hiervan is nog nauwelijks sprake - wat zich kan uiten in een 'verbod' op deeltijdwerk door leidinggevenden - en ook in het feit dat vrouwen met kinderen die nog zorg behoeven, nauwelijks in hogere functies voorkomen. Tot de praktische problemen behoort het feit dat leidinggevenden tegenwoordig nogal eens het buitenland moeten bezoeken (WG).

ZORG VOOR GOEDE MOGELIJKHEDEN VOOR COMMUNICATIE IN VERBAND MET WERKNEMERS DIE DAGEN AFWEZIG ZIJN ALS GEVOLG VAN DEELTIJDWERK OF OUDERSCHAPSVERLOF (WG)

Als je er minder bent is de kans dat mensen continu rekening met je mening houden, gewoon minder. En dat is wel cultuur. Ik kan me voorstellen dat dat in een ander bedrijf niet zo is. Dat ze zo netjes zijn om steeds die vergadering op een dag te

zetten dat je er wel bent. Bij ons moeten dingen heel snel worden beslist. (...) Hier wordt een stukje bezieling, om het maar zo te zeggen, als een groot goed gezien. Dus op het moment dat je vier dagen gaat werken, lijkt het dat je minder bezield bent. Zo werkt die cultuur.

Er is zo'n cultuur van na vijven. Om vijf uur komen er van die informele clubjes in de wandelgangen, want dan is de druk eraf. En daar wordt heel veel uiteindelijk, zeg maar, voorgerekookt. Dat klinkt wat vervelend, maar het is wel zo. Daar worden de opinies uitgewisseld en het resultaat zie je dan vaak in formele vergaderingen. Die vergadering is niet meer echt opinievormend, maar het is gewoon een bevestiging van wat je in de gangen al met elkaar hebt besproken. En dat is een beetje de hele informele cultuur. De echte beleidsvormende dingen van waar gaan we heen of hoe gaan we dat nu aanpakken, dat wordt vaak op de wandelgang bepaald. En dat vraagt dat je veel aanwezig bent. Om invloed te kunnen houden.

De instructies geven aan dat een gezin zich als sterke actor kan manifesteren, wanneer het zorgt dat eventuele formele of faciliterende regelingen in het werk voor ieder gezinslid gelden, en niet alleen eenzijdig voor vrouwen of mannen (3.3.3 en 4.3.3). Toegang tot die regelingen dient derhalve alleen afhankelijk te zijn van de gezinstaken die betrokkenen (willen) vervullen en niet van hun sekse. Als die toegang er is, dan dient te worden gezorgd voor een algemeen hoog niveau van informatievoorziening.

5.3.3 Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is

Eveneens zijn instructies mogelijk die bevorderen dat zich collectieven vormen, waarbinnen gezinnen hun perspectieven kunnen handhaven:

ZORG NAAST BEDRIJFSKINDEROPVANG OF BIJ AFWEZIGHEID VAN BEDRIJFSKINDEROPVANG VOOR KINDEROPVANG BUITEN DE SFEER VAN HET BEDRIJF, BIJVOORBEELD DOOR EEN EXTRA VERGOEDING TE GEVEN (BIJVOORBEELD DOOR EEN BEDRAG INEENS OF MEER GEREDELDE BIJDRAGEN)

Gastouderschap is voor een bedrijf goedkoper dan een crèche. Dit is een overweging voor bedrijven waar veel vrouwen werken om voor deze vorm van opvang te kiezen (WG).

Wij doen eigenlijk via ruime mogelijkheden voor parttime werken al heel veel voor ouders die opvoeding en werk willen combineren. Je moet ook vaststellen dat, omdat hier relatief zoveel vrouwen werken, een ziekenhuisorganisatie relatief veel zwaarder belast wordt als werkgever met het probleem van kinderopvang. Omdat de gang van zaken nog altijd zo is dat de zorg voor die kinderen en het regelen van kinderopvang primair door vrouwen plaatsvindt, door de moeder. Die gaat eerst bij haar werkgever kijken of er iets geregeld kan worden, en als dat niet lukt, gaat de man er ook nog eens over praten.

ZORG DAT WERKNEMERS MET ZORGTAKEN ZICH ONDERSTEUND VOELEN DOOR DE CAO

De gedachten over de vraag wat op collectief dan wel individueel niveau geregeld moet worden, zijn nog niet uitgekristalliseerd (VS).

Maar je moet heel goed kijken naar welke dingen gerechtvaardigd zijn om collectief te (blijven) doen en bij welke dingen je individuele keuzes kunt aanbrengen. Je moet bij dat laatste erg opletten dat die keuzes niet seksespecifiek uitwerken. Stel dat mensen mogen kiezen tussen secundaire arbeidsvoorwaarden, bijvoorbeeld iets extra's voor zorg of voor scholing. Dan weet je nu al dat vrouwen 'gedwongen' zijn om voor die zorgfaciliteiten te kiezen. Zodat ze wat scholing betreft enorm achteropkomen en dat mannen dat gaan gebruiken om hun positie op de arbeidsmarkt te versterken.

De wijze waarop arbeid wordt geregeld, vertoont nog steeds een dominant, dus niet zelforganiserend patroon. De rol van de vakbonden op dit punt is evenmin duidelijk afgeperkt. Er is onvoldoende besef van het belang van een goede zorg – werkkafstemming voor werknemers (VS).

Dat komt omdat de kaderleden nog steeds warmer lopen voor een conflict over het wel of niet ombouwen van de VUT dan wanneer het realiseren van zorgvoorzieningen betreft. Ze zouden er wel warm voor lopen, als het een groter deel van

de loonsom zou betreffen én ze er zelf ook meer belang bij zouden hebben.

ZORG DAT HET KADERBESTAND VAN DE BONDEN REPRESENTATIEVER WORDT VOOR DE LEDEN (VS)

Leden en kader hebben tijd nodig om te wennen aan nieuwe voorzieningen.

Je ziet in CAO's soms dat er een bepaald bedrag is gereserveerd voor kinderopvang en dan is er de eerste jaren altijd sprake van onderuitputting. Werknemers moeten eraan wennen dat ze bepaalde rechten hebben. Mensen vonden voorheen andere oplossingen, een der partners bleef thuis of oma werd ingeschakeld. Hun referentiekader was anders. Als er dan kinderopvang beschikbaar komt, ga je niet ineens oma afschaffen. Pas als een bedrag een paar jaar op de begroting staat, zie je wachtlijsten ontstaan. Dan zie je hoe groot de behoefte werkelijk is. Onze inzet is dat bedragen voor kinderopvang en buitenschoolse opvang gereserveerd moeten blijven. Dat is een ervaringsregel.

De instructies wijzen erop dat gezinnen als sterke actoren te midden van andere sterke actoren kunnen functioneren, wanneer gezorgd kan worden dat voorzieningen als kinderopvang en deeltijdwerk niet alleen bedrijfsspecifiek zijn, maar als algemene voorziening functioneren (3.3.3 en 4.3.3). Ook dient men bedacht te zijn op genderspecifieke effecten van een cafetariasysteem van arbeidsvoorwaarden. Er moet gezorgd worden voor een algemene erkenning van een zorg-werkbalans in gezinnen.

5.3.4 Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren

ZORG DAT HET BESEF DOORDRINGT DAT VORMEN VAN ARBEIDSDELING BINNEN EEN BEDRIJF EN BINNEN HET GEZIN NIET NOODZAKELIJK HOEVEN TE VERSCHILLEN

Beide kunnen 'zelforganiserend' zijn, dat wil zeggen dat taken binnen zodanige grenzen kunnen worden uitgevoerd dat zowel grote vrijheid mogelijk is als ook grote efficiëntie bij de uitvoering van taken. Dit is nog weinig het geval (WG).

ZORG DAT DE OVERHEID EEN ROL BLIJFT SPELEN BIJ HET AFSTEMMEN VAN DE VERSCHILLENDE VERANTWOORDELIJKHEDEN ROND ARBEID EN ZORG

De overheid lijkt zich op dit punt steeds meer terug te trekken. Het denken hierover is aan verandering onderhevig. Tot ruim tien jaar geleden was het idee dat kinderopvang een door de overheid aangeboden basisvoorziening moest zijn (VS).

Maar dat schoot niet echt op. Want de regering, met het CDA prominent daarin, voelde er niets voor. Wilde daar geen geld voor beschikbaar stellen. Op een gegeven moment hebben de vakbondsvrouwen een omslag gemaakt. Kinderopvang werd op de CAO-agenda gezet en, wanneer je nu kijkt naar de publieke opinie, ook naar vrouwenstudies en vrouwenbeweging etc., vindt iedereen het volstrekt normaal dat werkgevers bijdragen aan kinderopvang. En dat is dus heel merkwaardig, want daarin nemen we een vrij unieke positie in, in de wereld. Het gebeurt wel dat werkgevers meebetalen aan kinderopvang, maar dat is dan voor een zeer selecte groep werknemers. De ideologie van de omslag van basisvoorziening naar sociale partners voor zoiets als kinderopvang is heel snel gemaakt. Het is natuurlijk heel raar, dat je vindt dat je als overheid wel verantwoordelijk bent en ook betaalt uit collectieve middelen, als kinderen vier jaar zijn en vóór die tijd niet.

ZORG DAT DE DIVERSE BELEIDSSFEREN MEER OP ELKAAR BETROKKEN RAKEN

Nu is er een te grote scheiding. Die wordt soms geaccepteerd. Men kan echter niet volhouden dat 'werk' niets te maken heeft met 'zorg' of met verkeer of met de wijze waarop de maatschappij haar verantwoordelijkheden verdeelt. Dit soort kwesties komt vaak te laat aan de orde, bijvoorbeeld alleen als er sprake is van een schaarste op de arbeidsmarkt. Werkgevers leggen de verantwoordelijkheid voor kinderen echter vaak uitsluitend bij de ouders (WG):

De werkgever gaat er wel van uit dat jij degene bent die kinderen wilt en dat het niet de werkgever is die dat wil. Dus die staat niet te popelen om fantastische regelingen samen te stellen, zoals je dat bij sommige bedrijven wel ziet. Ook betaald ouderschapsverlof en kindercrèches bij de deur, nou dat zal hier nooit gebeuren. En aan de ene kant kan ik ze ook niet helemaal ongelijk geven, want ja, het is ook eigenlijk wel je eigen verantwoordelijkheid als ouders.

Werkgevers wijzen vooral op beperkingen van organisatorische en financiële aard. In geval van deeltijdwerk bij leidinggevenden moet overdracht van het werk georganiseerd kunnen worden. Dit openbaart een gebrek aan communicatie, een van de redenen voor werkgevers om druk uit te oefenen op leidinggevenden om hun functie fulltime te blijven verrichten.

Je verliest een stuk soepelheid in de communicatie.

Bij een kleine organisatie speelt het probleem dat, als een fulltime werknemer in deeltijd wil gaan werken, de werkgever de resterende uren niet opgevuld krijgt.

De gemeente is op het moment heel hard aan het werken aan haar imagoverbetering in de zin dat de gemeente een echt bedrijf is en geen soft zootje waar nooit iets gebeurt en niemand iets doet. Dat betekent dat de burger die met een vraag komt, gelijk geholpen moet kunnen worden. Die mag je niet tot morgen laten wachten. En dat vraagt om een constante bezetting van functies die met de burger te maken hebben. Het is een kleine gemeente waar op iedere specifieke taak één persoon zit. Deze persoon moet dus alle dagen aanwezig en aanspreekbaar zijn.

Een ander probleem is dat deeltijdwerk vaak tot kostenverhoging leidt. Parttimers zijn blijvers. Dat betekent een vergrijzing van het personeel en een daarmee gepaard gaande kostenverhoging door de doorgroei van salarissen en burn-out (WG).

De laatste jaren is het verloop in de gezondheidszorg ingestort, waardoor wij juist een personeelsprobleem hebben gekregen. De gezondheidszorg is eigenlijk gebaat bij verloop. Wij hebben er totaal geen belang bij om mensen hier te laten blijven, liever dat er wat doorstroming komt. Wij hebben vorig jaar een hele groep jong afgestudeerde verpleegkundigen moeten ontslaan, omdat er in de formatie gewoon geen ruimte was om de aanwas van onderaan te laten plaatsvinden, want er ging niemand meer weg. Dat is ook slecht voor het imago, maar het is wel de realiteit.

Ook ten aanzien van het opnemen van ouderschapsverlof zien werkgevers organisatorische en financiële beperkingen. Het is lastig specifieke taken van een verlofganger op te vangen. Het budget om een vervanger aan te stellen is vaak ontoereikend.

De aard van de organisatie en de verdeling van mannen en vrouwen vormt een verdere beperking. Als er relatief veel mannen zijn (zoals bij de politie), lijkt het zin te hebben kinderopvangregelingen alleen open te stellen voor vrouwelijke werknemers.

Anders is het niet meer betaalbaar. Als je tachtig procent mannen hebt. En kinderopvang is toch in het kader van de emancipatie ingezet. We willen bij de politie meer vrouwen, dus als we de vergoedingen alleen op vrouwen toepassen, kan je ze meer geven dan wanneer je dat bedrag wat je nu ter beschikking hebt, uitsmeert over alle werknemers (WG).

Het nadeel is dat dit tevens een vorm van discriminatie introduceert.

Dat dat in deze tijd nog kan, dat niemand dat een keer heeft aangevochten, dat verbaast mij. Ze zeggen dat het een vrouwvriendelijke maatregel is, maar volgens mij discrimineert die naar sekse. Het is puur een geldkwestie (WG).

Deze dubbelheid van beleidsmaatregelen vormt een algemeen probleem.

De instructies geven aan dat een gezin zich als sterke actor tussen andere sterke actoren manifesteert als het ertoe bijdraagt dat andere organisaties levensvatbaar blijven (zie 3.3.4 en 4.3.4). Dit impliceert dat gezinnen zich inspannen om te zorgen dat de wisselwerking met die organisaties wordt gehandhaafd. Daarvoor is een taal nodig die bevordert dat die andere organisaties zich niet terugtrekken en dat een vermindering van wisselwerking tijdig wordt gesignaleerd.

5.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is getracht na te gaan hoe organisaties van werknemers en werkgevers bijdragen aan afscherming en competentieverhoging binnen gezinnen. Duidelijk is dat de werkgever van grote invloed is. Deze heeft de tendens om de eisen van de organisatie centraal te stellen. Daar is vanuit historisch oogpunt veel voor te zeggen. Er zijn echter ook diverse tegenargumenten.

In algemene zin is niet gebleken dat organisatievormen die weinig handelingsruimte bieden of minder ondersteuning aan sterke actoren, meer winstmogelijkheden bieden dan andere. Hoge productiviteit is ook mogelijk, als de werknemer als sterke actor kan functioneren. Bovendien blijkt grotere vrijheid ge-

makkelijk in te voeren, zodra er sprake is van een krappe arbeidsmarkt. In dit geval is de werkgever bereid zich aan te passen aan de wijze waarop mensen hun leven inrichten zonder dat dit tot lagere effectiviteit leidt.

In de loop van de tijd is de arbeidsorganisatie op vele manieren veranderd. Steeds weer blijkt het mogelijk deze aan te passen aan nieuwe ontwikkelingen, zoals die op het gebied van verkeer en vervoer, opleidingen, de technologie - meestal vanwege de eisen die door die ontwikkelingen gesteld worden. Het is niet duidelijk waarom aanpassingen aan de wijze waarop zorg wordt verleend, niet mogelijk zijn.

Van werknemerszijde blijken nogal wat pogingen te worden ondernomen om de aanpassing van de arbeidsorganisatie aan de mogelijkheden van een maatschappij waarin ieder mens zorgtaken heeft, te bevorderen en op deze wijze bij te dragen aan het actorschap van gezinnen. Er bestaat een duidelijk bewustzijn van wat tot zo'n aanpassing kan bijdragen. Hiertegenover staat een grote aandacht van werkgeverszijde voor het formuleren van argumenten waarom de genoemde aanpassing niet mogelijk is. Een belangrijke overweging lijkt vooral de scheiding tussen diverse maatschappelijke sferen - het werk en het sociale leven - te zijn. Het wordt de verantwoordelijkheid van werknemers geacht te kiezen tussen een baan en kinderen. Het combineren van werk en zorg wordt als luxe opgevat.

Bij initiatieven om tot verandering te komen wordt het belangrijk geacht te werken volgens het idee van *voor wat hoort wat*. Als werknemers zich flexibel opstellen ten aanzien van de werktaken, dan zal de werkgever zich op zijn beurt flexibel opstellen. Hiervan gaat alleen dan voldoende druk uit, als een bedrijf hoge eisen stelt aan de werknemers of de klanten hoge eisen stellen aan het bedrijf (en er dus sprake is van een artificiële of virtuele krapte aan arbeid).

Als concrete activiteiten om tot meer competente taakverdelingen binnen een gezin te komen wordt gewezen op individuele regelingen en op het realiseren van collectieve regelingen voor deeltijdwerk, kinderopvang en ouderschapsverlof, al of niet vormgegeven in een cafetariasysteem van arbeidsvoorwaarden. Een gezin kan zich als sterke actor manifesteren, als daarnaast maatwerk wordt toegepast: verlofregelingen en deeltijdarbeid dienen juist ook op hogere functies mogelijk te worden gemaakt, bedrijfskinderopvang dient ook voor mannelijke werknemers toegankelijk te zijn. Ook hier zijn wellicht oefenruimtes van belang: ouderschapsverlof kan een opstap zijn naar deeltijdwerk, mits goed ondersteund. Daarnaast hebben veel instructies betrekking op verande-

ring in de bedrijfscultuur, in de richting van een betere afstemming op te verrichten gezinstaken.

De druk van werkgeverszijde op gezinnen is groot. Activiteiten van individuen om zorg en arbeid te combineren ontmoeten vele obstakels. Dat uit zich in taal die voorkomt dat zorgactiviteiten een belangrijke rol gaan spelen. Deeltijdfuncties zijn *lastig*, vooral in leidinggevende banen; de *continuïteit van het werk komt in gevaar*; het leidt tot *onevenwichtigheid* om één dag op te vullen als een werknemer vier dagen gaat werken; *klantgerichtheid komt in gevaar* doordat er niet één aanspreekpunt meer is; *parttimers zijn blijvers en blokkeren de doorstroming* van personeel met vergrijzing en *kostenverhoging* tot gevolg; voor deeltijdwerk is meer overdracht nodig en dat *kost* efficiëntie en geld. Werknemers die ouderschapsverlof opnemen *zadelen* hun collega's met werk op. Zij *kunnen dat niet* vaker dan één keer maken. In extreme gevallen neemt dit taalgebruik de vorm aan die binnen een *machocultuur*³⁹ gebruikelijk is. Deze taal versterkt het actorschap aan werkgeverszijde (en in die zin valt er dus wat van te leren), maar lijkt het actorschap aan werknemerszijde te verzwakken.

Samenvattend kan worden gesteld dat de antwoorden van de geïnterviewden veel informatie bevatten over hoe gezinnen moeten worden geïnstrueerd om resistenter tegen invloeden van met name economische zijde te zijn en om deze invloeden als lid van nieuwe collectieven te leren hanteren en benutten. De desbetreffende aanvullende instructies zijn kennelijk mogelijk. Dit betekent wederom niet dat ze voldoende zijn in de zin dat implementatie leidt tot collectieven die als wetenschappelijk object, als zichzelf handhavend collectief kunnen functioneren. Hier valt slechts te wijzen op de mogelijkheid van een dergelijke implementatie: de gevonden instructies wijzen in de gewenste richting (zie 4.4).

Verder onderzoek is wederom nodig om voldoende en tot zo goedkoop mogelijke instructies te komen.

Hoofdstuk 6 Het overheidsbeleid

6.1 Inleiding

In deze studie is aan de orde hoe verschillende groepen in de maatschappij anticiperen op de mogelijkheden om tot een blijvende en gewenste verandering in de verdeling van zorg en arbeid te komen. Op dit punt is al veel bereikt. Er zijn vele marktgedefinieerde veranderingen – zoals meer vrije tijd en meer technische hulpmiddelen. Daarnaast heeft ook de overheid omvangrijke behoeften geïnvesteerd en worden grote inspanningen geleverd om tot meer voorzieningen te komen. Deze veranderingen blijken echter niet of nauwelijks door te zetten in wat men dacht dat vervolgens *vanzelf* zou veranderen, namelijk de 'lokale' verdeling van zorg en arbeid binnen een gezin. Mannen blijven - meer dan verwacht - achter in de uitvoering van zorgtaken.

In hoofdstuk 3 van deze studie is geanalyseerd, hoe mannen en vrouwen vanuit hun positie als ouder menen dat bijdragen kunnen worden geleverd om ook op dit punt tot (de gewenste) verandering te komen, c.q. te zorgen dat nieuwe gedrags- en competentievormen binnen huishoudens kunnen ontstaan. In de hoofdstukken 4 en 5 is nagegaan, hoe instituties, personen en sociale partners aan deze ontwikkeling denken te kunnen bijdragen, met eenzelfde soort oogmerk en binnen voor hen geldende restricties.

Bij deze beschouwingen bleef de landelijke overheid nog buiten beschouwing. Ondanks, of mogelijk zelfs dankzij, de doorzettende decentralisatietendens blijft zij een belangrijke bron van beïnvloeding. Dit geldt zowel op het niveau van het gezin als op dat van ondersteunende organisaties en in de sfeer van het werk. Deze invloed vloeit voort uit de kaderstellende activiteiten van de landelijke overheid, bijvoorbeeld ten behoeve van het emancipatiebeleid en - sinds enige jaren - het gezinsbeleid. Deze kaderstelling heeft een coördinerende en innoverende taak.

Maar de overheid is geen eenduidige bron, en zelfs niet altijd een bron met één stem. Emancipatiebeleid is facetbeleid en wordt gecoördineerd door het ministerie van sociale zaken, in casu de directie *Coördinatie emancipatiebeleid*. De uitvoering van het emancipatiebeleid is gedecentraliseerd naar de gemeenten en wordt veelal via publiek-private samenwerking tot stand ge-

bracht (zie hoofdstuk 1). Het gezinsbeleid valt evenwel onder het ministerie van volksgezondheid, welzijn en sport.

In dit hoofdstuk komen zowel het emancipatiebeleid als het gezinsbeleid aan de orde. Gegevens zijn niet verworven via interviews, maar ontleend aan beleidsnota's. De uitspraken in deze nota's worden opgevat als rapportages, waaraan door een geschikte ordening ontleend moet kunnen worden in welke richting men zoekt of men kan zoeken naar verbetering van de probleemformulering van het emancipatievraagstuk (Keuzenkamp en Teunissen 1990).

In de jaren zeventig werd dit omschreven als een individueel probleem - een kwestie van rolkeuze en mentaliteitsverandering - in de jaren tachtig kwam het accent meer op structureel niveau te liggen. Met name de herverdeling van betaalde arbeid stond centraal. Vrouwen verschijnen in dit denken als een achterstandsgroep. De norm voor het arbeidsmodel, het (fulltime) model van een fictieve doorsnee mannelijke burger, blijft als beperking functioneren. In de jaren negentig wordt in beleidsnota's benadrukt dat het inhalen van achterstanden van vrouwen als middel tot maatschappelijke herverdeling alleen onvoldoende is. Als antwoord op deze gedachtegang komen verschillende nieuwe suggesties naar voren hoe tot een herverdeling van onbetaalde arbeid te komen en tot een wijziging van de rol van mannen daarbij.

In dit hoofdstuk behandel ik hoe in het overheidsbeleid wordt geanticipeerd op de vorming van collectieven met bevoegdheidsverdelingen die de leden zo veel mogelijk ruimte laten, als individu en als collectief, en beide tegelijkertijd ondersteunen om een sterke actor te worden.

De gegevens zijn, net als in de vorige hoofdstukken, weer geordend naar vier categorieën activiteiten:

1. Vorming van de leden van het gezin als sterke actor in relatie tot elkaar

- Activiteiten die combinerende ouders tot sterke actor maken.
- Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren.

2. Vorming van het gezin als sterke actor in relatie tot andere sterke actoren

- Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is.
- Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich kan manifesteren.

De analyse verloopt overeenkomstig die van hoofdstuk 4 en 5. Zoals gezegd kies ik als uitgangspunt uitspraken uit diverse beleidsnotities. Ze vormen rapportages van wat is bedacht, naar mag worden aangenomen op basis van ervaringen en beschikbare gegevens. Net als daar is ook hier sprake van een

verschuiving ten opzichte van de eerdere analyses: de diverse overheden hebben een belangrijke invloed (c.q. kunnen die hebben) op de relatie van het gezin tot het bedrijfsleven, juist daar waar het gezin als actor zwak staat. Dit neemt niet weg dat ook de andere genoemde instituties zowel gesteund als belemmerd kunnen worden door maatregelen van de overheid.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In 6.2 volgt een verantwoording van de keuze van beleidsnota's. Daarna komen in 6.3.1 activiteiten aan de orde die een sterk actorschap van individuele leden van het gezin bevorderen en in 6.3.2 welke aanvullende activiteiten mogelijk zijn, in 6.3.3 activiteiten ter vorming van een verruimd collectief waarin het gezin een sterke actor is. Tenslotte volgen in 6.3.4 aanvullende activiteiten binnen een verruimd collectief, die het mogelijk moeten maken dat het gezin als een sterke actor fungeert. Paragraaf 6.4 geeft een samenvatting en conclusies.

6.2 Beleidsnota's als bronnen

Het vraagstuk van het combineren van zorg met betaalde arbeid komt zoals gezegd vooral in het emancipatiebeleid en het gezinsbeleid aan de orde.

De *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997* (1996) van het ministerie van sociale zaken en werkgelegenheid (verder te noemen SZW) acht ik ten aanzien van het emancipatiebeleid in de eerste plaats van belang. Dit rapport verwijst naar en borduurt voort op diverse eerder verschenen nota's. Ook het eindadvies van de projectgroep *Doorbreking van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid*, getiteld *Ongezien onderscheid naar sekse* (1996), komt in aanmerking. Dit eindadvies koos ik vanwege het feit dat dit de eerst verschenen nota in het kader van het emancipatiebeleid is waarin een onderwerp op het niveau van de cultuur, te weten beeldvorming, aan de orde is. Tevens putte ik uit het rapport *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld* (1995) van de commissie *Toekomstscenario's herverdeling van onbetaalde arbeid* en uit de nota *Om de kwaliteit van arbeid en zorg: investeren in verlof* (1995).

Ten aanzien van het gezinsbeleid nam ik als bron de nota *Notitie gezin. De maatschappelijke positie van het gezin* (1996) van het ministerie van Volksgezondheid, welzijn en sport (verder te noemen VWS). Deze was ten tijde van de uitvoering van deze studie de eerste en enige nota in het kader van het gezinsbeleid.

6.3 Maatregelen vastgelegd in beleidsnota's

6.3.1 *Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken*

In de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997* neemt het thema arbeid en zorg een centrale plaats in. Deze beleidsbrief borduurt voort op het beleidsprogramma *Emancipatie: Met het oog op 1995* (1992). Er worden diverse activiteiten gesuggereerd ter ondersteuning van een grotere competentie in de taakverdeling binnen huishoudens (zie ook 2.4.2). Op het niveau van de analyse binnen dit hoofdstuk gaat het om instructies waarbij van een multipele adressering sprake is: er wordt aangegeven wat de overheid dient te doen, maar ook wat individuele ouders en anderen kunnen doen om te zorgen dat wat de overheid doet, effectief is.

De volgende instructie vormt hiervan een duidelijk voorbeeld. De overheid alleen is niet in staat te zorgen voor 'zorgzelfstandigheid', economische zelfstandigheid of sociale zelfredzaamheid. Daartoe zijn mede inspanningen van anderen nodig. Dit dubbele of multipele karakter stemt overeen met hetgeen ik beoogde bij de indeling naar activiteiten en actoren in hoofdstuk 2. Toen ging het om een indeling ter ondersteuning van onderzoek. Men zou kunnen zeggen dat de desbetreffende beleidsnota's mijn onderzoeksontwerp aanbevelen als middel ter ondersteuning van de leden van een gezin. Beide verschillen in de criteria waaraan dient te worden voldaan. De drie criteria van zelfstandigheid in de beleidsnota's zijn 'gekozen' criteria. Mijn criteria moeten zorgen dat combinerende ouders steun krijgen om te kunnen functioneren als sterke actoren, dat wil zeggen actoren die binnen duidelijke en zo ruim mogelijke bevoegdheden blijven en hun zelfstandigheid bewaren, met behulp van middelen die zo *gratis* mogelijk zijn (zie 2.4). De bedoelde instructie uit de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997* kan als volgt worden geformuleerd:

ZORG VOOR EEN ONDERSCHIED TUSSEN VERSCHILLENDE LEVENSSFEREN MET DAARAAN GEKOPPELD EEN EIGEN VORM VAN ZELFSTANDIGHEID:

- De persoonlijke levenssfeer veronderstelt zorgzelfstandigheid.
- De sfeer van arbeid en inkomen veronderstelt economische zelfstandigheid.
- De politiek-sociale levenssfeer veronderstelt het vermogen tot zelfstandige oordeelsvorming en sociale redzaamheid.

De volgende instructies uit de *Notitie gezin*, die vooral betrekking hebben op ouders, kenmerken zich door eenzelfde multipele adressering:

ZORG VOOR VOORWAARDEN WAARBINNEN HET GEZIN DE KERNFUNCTIE VAN OPVOEDEN EN VERZORGEN KAN VERVULLEN

ZORG DAT GEZINNEN WORDEN ONDERSTEUND EN BEGELEID BIJVOORBEELD VIA ONDERWIJS EN HULPVERLENING

GRIJP ACTIEF IN ALS DE KERNFUNCTIE WORDT BEDREIGD

ZORG DAT MENSEN DIE VERANTWOORDELIJK ZIJN VOOR DE OPVOEDING VAN KINDEREN, IN STAAT WORDEN GESTELD IN HUN EIGEN LEVENSONDERHOUD TE VOORZIEN, ARBEID EN ZORGTAKEN TE COMBINEREN EN DEEL TE NEMEN AAN HET MAATSCHAPPELIJK VERKEER

ZORG DAT OUDERS ZELF KUNNEN BEPALEN OF BEIDE WILLEN WERKEN EN HOE VEEL

De volgende instructies betreffen activiteiten die ouders kunnen uitvoeren, en wijzen op een wisselwerking met andere groeperingen binnen de maatschappij:

ZORG DAT INDIVIDUEN MEER GREEP KRIJGEN OP DE AFSTEMMING TUSSEN HUN LEVENSSFEREN, BIJVOORBEELD TUSSEN ARBEID EN KINDEROPVANG-, SCHOOL-, EN VAKANTIETIJDEN, RUIMTELIJKE ORDENING, DE AFSTAND TUSSEN WONEN EN WERKEN, DE LOCATIES VAN OPVANG- EN ZORGVOORZIENINGEN, DE AAN- OF AFWEZIGHEID VAN RECREATIEVE VOORZIENINGEN (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIE BELEID 1997*)

DOORBREEK DE 'VANZELFSPREKENDE' VERDELING VAN (HOOFD)VERANTWOORDELIJKHEDEN TUSSEN MANNEN EN VROUWEN (VROUWEN ZIJN VERANTWOORDELIJK IN DE PERSOONLIJKE LEVENSSFEER, MANNEN ZIJN FINANCIEEL VERANTWOORDELIJK VOOR DE LEEFENHEID) (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

VERGROOT DE DEELNAME VAN VROUWEN AAN POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE BESLUITVORMING (*SPEERPUNT BELEIDSPROGRAMMA EMANCIPATIE*)

Deze instructies lijken uitingen van eenzelfde gedachtegang als ten grondslag ligt aan mijn analyses. Vermoedelijk gaan de auteurs van deze beleidsnota's echter uit van interventies in de klassieke zin. Zoals in het tweede hoofdstuk is aangegeven impliceert dit, dat de interventie is gebaseerd op verandering van de eigenschappen van een stabiel herkenbaar object, dat als object door de interventie niet wordt veranderd (en zo een antwoord op een werkingsvraag lijkt te zijn).

In mijn onderzoek gaat het echter om de ervaring dat interventies alleen de gewenste effecten hebben op eigenschappen, wanneer tegelijk ook datgene wat die eigenschappen zichtbaar maakt, kan worden beïnvloed. Dit impliceert een wisselwerking tussen eigenschappen van mensen en de context waarin die eigenschappen al dan niet zichtbaar kunnen worden. Tevens impliceert dit een antwoord op een doelvraag en de mogelijkheid van weerstand tegen gewenste verandering. Deze tweede soort interventies hanteer ik als metafoor. Om deze metafoor wetenschappelijke betekenis te kunnen geven besteed ik ook aandacht aan het soort criterium waaraan voldaan moet worden, namelijk de totstandkoming van collectieven met gewenste eigenschappen (zie 6.4). Gezien dit criterium dienen de bovenstaande instructies te worden gezien als verwachting van de waarden die het ouders mogelijk zullen maken als sterke actor te functioneren. Het gaat om waarden betreffende de opvoeding en om de ontwikkeling als individu met een sterk maatschappelijke functie – die van de ontwikkeling van de eigen vermogens.

In termen van de analyse van 2.4 staat in de instructies centraal dat gezinnen vooral dan zelfstandig zijn, als ze zelfstandig zijn op alle, of een zo groot mogelijk aantal, niveaus van maatschappelijke organisatie - die van kleine economische eenheden (gezinnen), die van grote economische eenheden (arbeidsorganisaties), die van ondersteunende instellingen en die van de overheid (zie 3.3.1; 4.3.1; 5.3.1). Binnen elk niveau dient een handelingsruimte in stand te kunnen worden gehouden, zodat men greep heeft op externe gebeurtenissen, keuzemogelijkheden heeft en zich kan verzetten tegen vanzelfsprekende beeldvorming.

6.3.2   *Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren*

Deze categorie van activiteiten betreft vooral de noodzaak naar samenwerking te streven met andere partners, c.q. andere actoren in de samenleving.

ZORG DAT MEER RUIMTE ONTSTAAT VOOR WERKGEVERS EN WERKNEMERS OM AFSPRAKEN TE MAKEN DIE REKENING HOUDEN MET DE EIGEN VERANTWOORDELIJKHEDEN VAN DE WERKNEMERS (NOTA *OM DE KWALITEIT VAN ARBEID EN ZORG: INVESTEREN IN VERLOF*)

ZORG VOOR MOGELIJKHEDEN OM DE NEGATIEVE GEVOLGEN VAN LOOPBAANONDERBREKING TE VOORKOMEN (NOTA *OM DE KWALITEIT VAN ARBEID EN ZORG: INVESTEREN IN VERLOF*)

ONDERSTEUN INITIATIEVEN VOOR WERKCONFERENTIES BETREFFENDE HERVERDELING VAN WERK EN ZORG MET VERTEGENWOORDIGERS VAN DE OVERHEID, SOCIALE PARTNERS EN ARBEIDSORGANISATIES BETREFFENDE DE VERDELING VAN DE VERANTWOORDELIJKHEID OVER DE DIVERSE BETROKKENEN (NOTA *OM DE KWALITEIT VAN ARBEID EN ZORG: INVESTEREN IN VERLOF*)

ZORG DAT BEDRIJVEN EN INSTELLINGEN WORDEN GESTIMULEERD VANUIT HUN EIGEN ECONOMISCH BELANG OM HET POTENTIEEL VAN VROUWEN BETER TE BENUTTEN, BIJVOORBEELD VIA AANTREKKELIJKER ARBEID, MEER VERANTWOORDELIJKHEID ETC. De stichting *Opportunity in bedrijf* stelt zich bijvoorbeeld de vervulling van deze taak tot doel (*Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997*).

ZORG VOOR MAATREGELEN GERICHT OP VERANDERING VAN ARBEIDSDUURPATRONEN, ZOALS EEN WETTELIJK RECHT OP DEELTIJDARBEID EN EEN GARANTIE DAT BIJ OVERSTAP NAAR DEELTIJDARBEID UITKERINGEN KRACHTENS DE WW, ZW EN AAW/WAO GEDURENDE EEN JAAR OP HET OUDE NIVEAU BLIJVEN, OF EEN AFDRACHTKORTING OP DE SOCIALE-ZEKERHEIDSPREMIES VOOR WERKGEVERS DIE DEELTIJDBANEN SCHEPPEN VAN MINIMAAL 20 EN MAXIMAAL 32 UUR (*ONBETAALDE ZORG GELIJK VERDEELD*)

ZORG VOOR ARBEIDSTIJDEN DIE DE COMBINATIE VAN ZORG EN ARBEID NIET IN DE WEG STAAN, MOGELIJKERWIJS IN DE VORM VAN WETGEVING (NOTA OM DE KWALITEIT VAN ARBEID EN ZORG: INVESTEREN IN VERLOF)

INTRODUCIEER PROCEDURES VOOR HET VERWERVEN VAN OUDERSCHAPS-, CALAMITEITEN-, ADOPTIE-, ZORG-, EN SCHOLINGSVERLOF, INCLUSIEF DE MOGELIJKHEID ZELF TE SPAREN VOOR VERLOF (NOTA OM DE KWALITEIT VAN ARBEID EN ZORG: INVESTEREN IN VERLOF)

ZORG VOOR EEN WETTELIJK RECHT OP BETAALDE (ZORG)VERLOVEN: OUDERSCHAPSVERLOF, CALAMITEITENVERLOF, KRAAMVERLOF VOOR VADERS EN VERPLEEGVERLOF (NOTA OM DE KWALITEIT VAN ARBEID EN ZORG: INVESTEREN IN VERLOF)

INITIEER EEN FINANCIËLE STIMULANS VOOR WERKGEVERS DIE KINDEROPVANG HUREN VOOR HUN WERKNEMERS (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

HANDHAAF DE RESERVERING IN DE ALGEMENE BIJSTANDSWET VOOR DE VERSTREKING VAN KINDEROPVANG AAN ALLEENSTAANDE OUDERS IN DE BIJSTAND (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

De volgende instructies zijn af te leiden uit *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld*:

SCHAF DE OVERHEVELING AF VAN DE BASISAFTREK IN LOON- EN INKOMSTENBELASTING EN VAN KOSTWINNERSTOESLAGEN IN DE SOCIALE ZEKERHEID
Ze moet worden omgezet in een zelfstandig recht op RWW voor iedere werkzoekende.

GEEF EEN HEFFINGSKORTING VAN f 10.000 VOOR ALLEENSTAANDE OUDERS

GARANDEER HET RECHT OP DUBBEL OUDERSCHAPS-, CALAMITEITEN- EN VERPLEEGVERLOF VOOR ALLEENSTAANDE OUDERS

De instructies geven aan dat gezinnen zich als sterke actoren manifesteren, als ze afspraken kunnen maken (en daartoe dus voldoende stabiel herkenbaar zijn), als ze anderen hun eigenbelang duidelijk kunnen maken en als ze binnen formele kaders erkend worden, zoals bijvoorbeeld in belastingtechnische zin (zie 3.3.2; 4.3.2; 5.3.2). Er dient te worden gezorgd voor voldoende bewaking van de verworven actorpositie van gezinnen.

6.3.3 *Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is*

De nota's bevatten voorts suggesties om te komen tot activiteiten die gezinnen zelfstandiger en tot sterke actor maken in maatschappelijke collectieven, met name door aanvullende zorgvoorzieningen.

ZORG VOOR EEN UITBREIDING VAN ZORGVOORZIENINGEN, C.Q. DE UITBESTEDING VAN ZORGTAKEN. (*BELEIDSPROGRAMMA EMANCIPATIE*)

BREID BUITENSCHOOLSE OPVANG UIT, BIJVOORBEELD IN DE ZIN VAN EEN WETTELIJKE REGELING VOOR KINDEROPVANG VAN 0 T/M 12-JARIGEN OF VOOR UITBREIDING VAN HET AANTAL KINDPLAATSEN VOOR 0 T/M 3-JARIGEN TOT 100.000 IN 2010 (*ONBETAALDE ZORG GELIJK VERDEELD*)

ZORG VOOR EEN OPWAARDERING VAN DE BETAALDE ZORG OF, MEER IN HET BIJZONDER, BREID PROFESSIONELE THUISZORG UIT MET 1,5% PER JAAR (*ONBETAALDE ZORG GELIJK VERDEELD*)

MAAK HET MOGELIJK HUISHOUDELIJKE DIENSTEN OP LOON- EN INKOMSTENBELASTING AF TE TREKKEN, VERLAAG HET BTW-TARIEF VOOR HUISHOUDELIJKE DIENSTEN EN GOEDEREN, VOER EEN DIENSTENCHEQUESYSTEEM IN (*ONBETAALDE ZORG GELIJK VERDEELD*)

FINANCIER PROJECTEN TER VERBETERING VAN DE POSITIE EN HET IMAGO VAN VERZORGENDE BEROEPEN (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

PREPAREER VOOR DE TOEKOMST, EN NEEM DE VAKKEN VERZORGING EN TECHNIEK IN HET CURRICULUM VOOR HET VOORTGEZET ONDERWIJS OP (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

Belemmeringen in de individuele zelfstandigheid binnen gezinnen kunnen als volgt worden overwonnen:

ZORG VOOR EEN HERVERDELING VAN ONBETAALDE ARBEID EN VERGROOT, IN SAMENHANG DAARMEE, DE ZORGVERANTWOORDELIJKHEID VAN MANNEN (*SPEERPUNT BELEIDSPROGRAMMA EMANCIPATIE*)

Er dient te worden gestreefd naar een gelijke verdeling van onbetaalde zorgtaken tussen mannen en vrouwen en naar een evenwichtige verdeling tussen zelf zorgen en uitbesteden van zorgtaken aan derden. (Combinatiescenario in *Onbetaalde Zorg gelijk verdeeld*)

ZORG DAT DE SOCIALE VERANTWOORDELIJKHEID TOENEEMT (MEER AANDACHT VOOR VRIJWILLIGERSWERK, ZORG VOOR EN DOOR FAMILIELEDEN EN RELATIES, OPZET VAN COLLECTIEVE VOORZIENINGEN VOOR DE OPVANG EN OPVOEDING VAN KINDEREN) (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

ZORG VOOR DE ONTWIKKELING VAN VOORSTELLEN VOOR EEN DAGINDELING VAN DE SAMENLEVING DIE MEER MOGELIJKHEDEN BIEDT BETAALDE ARBEID EN ZORGTAKEN TE COMBINEREN EN STIMULEER WAAR MOGELIJK, PUBLIEKE DISCUSSIES TER ZAKE (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*)

ZOEK CREATIEVE OPLOSSINGEN VOOR HET AFSTEMMEN VAN TIJDEN VOOR BETAALDE ARBEID, ONDERWIJS, KINDER- EN BUITENSCHOOLSE OPVANG, WINKELS, OPENBARE DIENSTEN EN (OPENBAAR) VERVOER, IN COMBINATIE MET DE AFSTAND/BEREIKBAARHEID VAN DIE VOORZIENINGEN, WAARDOOR BETAALDE ARBEID EN ZORGTAKEN MAKKELIJKER KUNNEN WORDEN GECOMBINEERD EN DISCUSSIES GEÏNITIEERD TUSSEN RELEVANTE ACTOREN ZOALS LANDELIJKE EN LOKALE OVERHEDEN, POLITIEKE PARTIJEN EN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES (*BELEIDSBRIEF EMANCIPATIEBELEID 1997*, MET VERWIJZING NAAR DE COMMISSIE *DAGINDELING*)

De instructies wijzen op de noodzaak de actor positie van gezinnen te versterken door te zorgen voor meer zorgvoorzieningen die algemeen toegankelijk zijn, door maatschappelijke hulpmiddelen financieel doorzichtiger te maken ('witten' van huishoudelijke hulp), door te streven naar collectieven met nieu-

we, versterkte waarden - in het bijzonder sociale verantwoordelijkheid (zie 3.3.3; 4.3.3; 5.3.3). Meer algemeen kan worden gesteld dat de hulpmiddelen die gezinnen benutten, meer zichtbaar moeten worden.

6.3.4 Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren

De doelstelling van het (impliciete) gezinsbeleid is de ondersteuning van de kernfunctie van het gezin⁴⁰, dat wil zeggen de opvoeding en verzorging van kinderen, onverlet de eigen verantwoordelijkheid van ouders zelf. Het is de taak van de overheid voor afscherming van het gezin te zorgen, zodat het ook mogelijk wordt die eigen verantwoordelijkheid te dragen. Er wordt opgemerkt dat het 'hoe' hier grotendeels nog onontgonnen terrein vormt.

De beleidsnota's voeren twee gronden aan voor legitimering die in overeenstemming zijn met het gestelde in hoofdstuk 2. Daarin werd de legitimering afgeleid uit de notie van sterke actoren .

Te weten:

- Een adequate opvoeding van kinderen is een voorwaarde voor de continuïteit en ontwikkeling van de samenleving.
- De overheid heeft een zorgplicht voor zwakkeren in de samenleving en dus ook voor kinderen.

Over de wijze waarop een 'terughoudende' ondersteuning mogelijk is, wordt in de loop van de tijd verschillend gedacht. In de beleidsnota's uit 1996, die voortborduren op het beleidsprogramma '92-'95, ontstaat aandacht voor de werking van gender. Om het 'ongezien onderscheid' op te heffen, is een cultuurverandering nodig. Verandering wordt tegengehouden door vele beperkingen. In de Beleidsbrief 1997 poogt men deze cultuurverandering te ondersteunen door activiteiten die vooral betrekking hebben op beeldvorming en conceptualisering (*Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997*)

De volgende instructies, alle op basis van de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997* impliceren mijns inziens wederom (zie 6.3.3) dat een onderdeel van de analyse van hoofdstuk 2 als methode wordt opgevat, namelijk om maatregelen mede te bekijken in termen van weerstand tegen verandering:

ZORG VOOR EEN EMANCIPATIE-EFFECTRAPPORTAGE (EER), DIE MOGELIJKE ONGEWENSTE NEVENEFFECTEN VAN ALGEMEEN BELEID OP HET EMANCIPATIEPROCES IN KAART BRENGT

ZORG DAT BELEIDSMAKERS BIJ DE OVERHEID EN OOK IN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES DE VOORONDERSTELLINGEN DIE ZE MAKEN MET BETREKKING TOT SEKSEVERSCHILLEN, KRITISCH BESCHOUWEN

BEVORDER EEN PLURIFORME MAATSCHAPPIJ WAARIN IEDER ONGEACHT SEKSE OF BURGERLIJKE STAAT DE MOGELIJKHEID HEEFT EEN ZELFSTANDIG BESTAAN TE VERWERVEN EN WAARIN VROUWEN EN MANNEN GELIJKE RECHTEN, KANSEN, VRIJHEDEN EN VERANTWOORDELIJKHEDEN KUNNEN REALISEREN

Dit wordt geconcretiseerd als:

ZORG DAT DE POSITIEVE BIJDRAGE VAN DIVERSITEIT WORDT BENADRUKT

VAT GELIJKHEID NIET OP ALS RESULTAAT MAAR ALS UITGANGSPOSITIE

ZORG DAT GELIJKE RECHTEN, KANSEN EN MOGELIJKHEDEN EN RANDVOORWAARDEN ZIJN OM PLURIFORMITEIT EN ZELFSTANDIGHEID TE BEREIKEN

ZORG DAT ONBETAALDE ZORGARBEID WORDT VERDISCONTEERD IN ECONOMISCHE MODELLEN EN STATISTIEKEN

ZORG VOOR MONITORING VAN DE ZORGPARTICIPATIE VAN MANNEN

ZORG DAT DE OVERHEID BEVORDERT DAT IN DE SAMENLEVING DE KENNIS EN HET BEWUSTZIJN VAN DE KWALITATIEVE DIMENSIE VAN HET EMANCIPATIEVRAAGSTUK GROEIT

VERSTERK DE GEVOELIGHEID VAN BELEIDSMAKERS VOOR DE IMPLICIETE WERKING VAN BEELDVORMING DOOR MIDDEL VAN WORKSHOPS EN CURSUSMODULEN OF VOORLICHTING

ZORG DAT DE OVERHEID ALS MOTOR VOOR VERNIEUWING GAAT WERKEN VIA SAMENWERKING MET PARTNERS BUITEN DE RIJKSOVERHEID (IN DE PROFIT- EN NONPROFIT SFEER) VIA HET SUBSIDIE-INSTRUMENT EN BINNEN DE RIJKSOVERHEID ZELF

De instructies uit deze categorie stellen centraal dat beleidsmakers de rol en positie van gezinnen beter zichtbaar moeten maken (zie 3.3.4; 4.3.4; 5.3.4). Dit impliceert dat gezinnen zich als sterke actor, of, zo men wil, als stabiel herkenbaar collectief kunnen tonen. Afwijkingen van deze positie impliceren dat neveneffecten optreden, c.q. dat beleidsmaatregelen niet effectief zijn. De manifestatie van dergelijke afwijkingen dient derhalve als signaal te worden gezien om tot versterking van de actorpositie van gezinnen over te gaan. De taal waarmee zulke afwijkingen zichtbaar worden gemaakt is die van vooronderstellingen, maar kan ook die van (klassieke) onderzoeksmodellen, zoals de variabelentaal zijn. Zo nodig moeten 'gevoeliger' talen worden ontwikkeld en gebruikt, bijvoorbeeld die waarbij gebruikt wordt gemaakt van 'versterking van actoren' of 'vorming van collectieven'.

6.4 Samenvatting en conclusies

In het voorafgaande is aan de hand van enkele beleidsnota's geanalyseerd op welke wijze de overheid beoogt bij te dragen aan verandering van de verdeling van zorg en arbeid in de Nederlandse maatschappij, met inbegrip van vergroting en afscherming van de handelingsruimte van ouders om een verdeling naar eigen voorkeur te realiseren. Hiertoe wordt naar de benodigde wetgeving gestreefd en naar een betere tijdruimtelijke afstemming van voorzieningen. Ook acht de overheid overleg met de sociale partners dienstig om te komen tot maatregelen in de sfeer van verlof, deeltijdwerk en bedrijfskinderopvang, evenals kinderopvang, huishoudelijke diensten en betaalde zorg.

Een analyse van de redenen waarom veranderingen in de verdeling van arbeid en zorg zo moeizaam verlopen, krijgt veel aandacht. Zo tracht de projectgroep *Beeldvorming* de beperkende invloed in beeld te brengen van het 'on-gezien onderscheid' op de twee speerpunten van het emancipatiebeleid. Doorbreking van deze beperkingen wordt noodzakelijk geacht ter vergroting van de deelname van vrouwen aan politieke en maatschappelijke besluitvorming (speerpunt 1) en ten behoeve van de herverdeling van onbetaalde arbeid, c.q. vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen (speerpunt 2).

In de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997* wordt geconstateerd dat er meer oorzaken zijn voor de vertragingen in de verwachte veranderingen en dat deze op vele manieren aan elkaar gerelateerd zijn. Sommige oorzaken, zoals het al genoemde 'on-gezien onderscheid', zijn zo 'ingebakken' in de samenleving dat het moeilijk is daar de vinger op te leggen, c.q. dit zichtbaar te maken. Al met al is het vraagstuk van verandering te complex om via de gebruikelijke midde-

len te analyseren⁴¹. Er wordt gewezen op de mogelijkheid om in niveaus van organisatie te denken, en aan coördinatie en communicatie tussen die niveaus (Schaapman 1995). Maatregelen of interventies op een 'hoger' niveau zijn niet noodzakelijkerwijs effectief op een 'lager' niveau, zoals kennelijk ten onrechte nogal eens wordt aangenomen.

Dezelfde gedachte is in hoofdstuk 2 van dit proefschrift uitgewerkt in termen van het doen van onderzoek, ten behoeve van een grotere effectiviteit van beleidsmaatregelen ook waar het gevolgen binnen gezinsverband betreft (zie ook 2.1.7). In deze uitwerking wordt gepoogd een kader te scheppen waardoor werkende moeders en zorgende vaders niet meer gezien worden als afwijking van de norm, maar als mensen die doelen of waarden van maatschappelijke importantie inbrengen. Dit kader komt ook in de beleidsnota's aan de orde. Er is behoefte aan een coherente aanpak op verschillende niveaus, zodat enerzijds algemene veranderingen kunnen worden geïnitieerd, anderzijds lokale veranderingen onder controle van de betrokkenen worden gebracht.

Dat er behoefte bestaat aan nieuwe vormen van onderzoek wordt ook in het eindadvies *Doorbreking Beeldvorming* benadrukt, met name waar het de werking van gender betreft:

Het belang van dit type onderzoek is door precies te laten zien hoe het onderscheid naar sekse tot stand komt, dat het aangeeft waar aanknopingspunten en tevens instrumenten te vinden zijn voor verandering.

Juist de aard van de benodigde soort instrumenten blijkt niet scherp te worden gezien: Er is te weinig onderscheid tussen twee typen interventies

- interventies waarbij gestreefd wordt naar verandering van de eigenschappen van een object of collectief, zonder dat de aard van dit collectief verandert
- interventies waarbij gestreefd wordt naar de totstandkoming van collectieven met gewenste eigenschappen.

In de beleidsnota's blijkt deze tweede vorm van interventie gewenst te zijn. In de gebruikelijke vormen van onderzoek wordt vooral de eerste vorm benadrukt (zie hoofdstuk 2). De instructies die uit de nota's worden afgeleid, hebben betrekking op:

- de verandering van waarden binnen gezinnen (met wijziging van de bijpassende bevoegdheden en introductie van de benodigde vormen van bewaking; 6.3.2)
- de vergroting van de zichtbaarheid van hulpmiddelen (6.3.3)

- de constructie van talen die collectieven in staat stellen tot snelle en onder eigen controle staande gedragsveranderingen te komen (6.3.4).

Tot slot: de nota's (of liever hun auteurs, c.q. de ondersteunende beleidsinstanties) zijn kennelijk van mening dat de bestaande taakverdeling binnen gezinnen moet veranderen en dat hiertoe ondersteuning nodig is. Deze zienswijze stemt overeen met de inhoud van voorgaande hoofdstukken. De beleidsinstructies op de vier niveaus van analyse in dit hoofdstuk wijzen daarbij alle in dezelfde richting: de vorming van sterke actoren dient te worden ondersteund. De claim dat de instructies voldoende zijn, is niet toereikend: ze dienen te worden aangevuld met die uit de vorige hoofdstukken. Verder onderzoek is bovendien nodig om aan te tonen dat de voorstellen inderdaad tot een wetenschappelijk antwoord op de (geherformuleerde) werkingsvraag leiden. Dat is gezien het voorgaande slechts aannemelijk.

Hoofdstuk 7 Zorg en arbeid verbonden

7.1 Inleiding

De aanleiding voor dit proefschrift vormde een gevoel van verwondering. Ik constateerde dat vrouwen in de leeftijd dat zij kleine kinderen hebben, meer buitenshuis (blijven) werken dan voorheen. Men zou verwachten dat als uitvloeisel hiervan een herverdeling van verzorgende taken en betaalde arbeid tussen partners in het gezin tot stand zou komen. Deels is dat wel het geval: meer en meer ouders zijn combinerende ouders. Er ontstaan nieuwe patronen in taakverdeling, zoals het 'anderhalfverdienerstype'. Er is meer beleidsmatige aandacht voor het combineren van zorg en arbeid.

Het verwonderlijke is dat veel andere zaken niet in gelijke mate mee veranderen ook al zou men dat verwachten, zoals de arbeidsvoorwaarden, de maatschappelijke zorg voor kinderen en de verdeling van onbetaalde arbeid in het gezin. Veranderingen op dit soort punten lijken op een ordening in de samenleving te stuiten die gestructureerd is rond het kostwinnersstelsel. De op deze ordening berustende taakverdeling binnen het gezin blijkt opmerkelijk en onverwacht resistent tegen verandering. Ik heb mij in de hier gerapporteerde studie daarom in eerste instantie afgevraagd:

- a. bestaat er bij individuele ouders wel behoefte aan verandering op dit punt en zo ja, hoe ziet deze er uit?
- b. hoe valt realisatie van deze behoefte eventueel door onderzoek te ondersteunen?

Vooraf ten aanzien van de tweede vraag bestonden de nodige twijfels, veel meer dan ten aanzien van de eerste. Ondanks het feit dat veel onderzoek werd gedaan naar een andere taakverdeling en veel beleidsmaatregelen met het oog daarop werden voorgesteld, en zelfs deels gerealiseerd, was het gewenste effect nog onvoldoende of bleef zelfs geheel uit. Meer kennis is nodig, leek mij derhalve, over het vraagstuk hoe individuele beslissingen over de taakverdeling intern of extern ondersteund kunnen worden. Uiteindelijk bleek ook behoefte te bestaan aan meer kennis over hoe deze kennis te verwerven - in ieder geval bij mij.

Vervulling van beide behoeften vereiste een nadere analyse om tot een geschikt onderzoeksontwerp te komen. De betrokken verschijnselen bleken complexer te zijn dan waarmee in de meeste vormen van onderzoek gewerkt wordt – en dus te complex voor die vormen. Een voorbeeld vormt een verschijnsel zoals gender of gezinnen. Beide blijken minder als eigenschap van een sociale entiteit te moeten worden gezien dan als resultaat van processen waarbij wisselwerkingen zo op elkaar afgestemd raken, dat wijzigingen worden gecompenseerd en dit resultaat een attractor vormt – dat wil zeggen dat het niet méé verandert met veranderingen in de samenstellende wisselwerkingen.

Dit verschijnsel van weerstand van maatschappelijke deelorganisaties tegen verandering (voor zover ongewild mede een verschijnsel van onderdrukking) vormt het onderwerp van het hier gerapporteerde onderzoek. Meer in het bijzonder gaat het om weerstand tegen verandering bij de verdeling van zorg en arbeid binnen gezinnen. Het resultaat van dit onderzoek zou moeten zijn dat interventies kunnen worden voorgesteld die mede tot wijzigingen in de genoemde taakverdeling leiden, die ook effectiever zijn in de zin dat ze tot minder neveneffecten leiden dan bestaande of geplande interventies en bovendien meer gratis in de zin dat ze minder nieuw onderzoek vereisen bij nieuwe toepassingen (2.4).

Op basis van overwegingen zoals de bovenstaande kwam ik tot de volgende formulering van mijn onderzoeksprobleem in de vorm van drie deelvragen (1.1.7):

1. Is er sprake van een persoonlijke behoefte van ouders aan een andere dan de klassieke taakverdeling en zo ja, hoe ziet deze eruit? Kan worden aangegeven hoe zij eventuele obstakels bij de realisatie van hun voorkeur pogen te overwinnen?
2. Hoe kan worden gezorgd dat die ouders die deze andere voorkeur willen realiseren, zo goed mogelijk worden ondersteund, zowel op het niveau van het gezin als op het niveau van de sociale infrastructuur, sociale partners en de overheid?
3. Welke onderzoeksmethodiek kan effectief bijdragen aan de productie van de in de tweede vraag genoemde ondersteuning?

In dit slothoofdstuk ga ik na, in hoeverre het mij mogelijk is gebleken deze vragen te beantwoorden. Daartoe vat ik allereerst samen wat mijn bevindingen zijn, dus welke antwoorden ik vond op de eerste en tweede vraag. Het accent ligt hierbij op de activiteiten van verschillende actoren tegelijkertijd. Deze kwamen in de vorige vier hoofdstukken afzonderlijk aan de orde. Het betrof activiteiten van combinerende ouders, van personen en instellingen die een ondersteuning kunnen geven aan deze ouders, en van sociale partners en de

overheid. Ik tracht mijn antwoorden te beoordelen in termen van wat zij toevoegen aan eerdere resultaten, zoals de in hoofdstuk 2 besproken benaderingen vanuit de rol-, ruil- en machtstheorie. Ten tweede reflecteer ik in dit hoofdstuk op de kwaliteit van het onderzoek en dus op mijn antwoord op de derde vraag. Hierbij komen overwegingen ten aanzien van de interne en externe validiteit aan de orde. Tot slot blik ik terug. Welke vragen zijn niet beantwoord? Welke kwesties dienen alsnog aan de orde te komen?

7.2 De combinatie zorg en arbeid

In het hier gerapporteerde onderzoek sta ik stil bij de vraag wat wetenschappelijk onderzoek kan inhouden, als we de resultaten willen benutten bij de verbetering van een situatie, in dit geval bij verbetering van de combineerbaarheid van zorg en arbeid. De moeilijkheid die moet worden overwonnen, zit in de doelgerichtheid van een dergelijke verbetering. Wat aan mogelijke ondersteuning wordt opgespoord – of, in meer onderzoeksmatige termen, welke observaties we insluiten en welke we uitsluiten - hangt met andere woorden af van wat we willen. Dit staat in tegenstelling tot wat gebruikelijk is in onderzoek, namelijk dat wordt gezocht naar wat onafhankelijk is van wat we willen of althans zo onafhankelijk mogelijk.

In mijn analyse heb ik de vragen in dit laatste geval geïdentificeerd als werkingsvragen, en de eerstgenoemde als doelvragen. Doelvragen laten zich beantwoorden via bestudering van wat stabiel herkenbaar is, gegeven eventuele gebruiksdoelen. Werkingsvragen laten beantwoording toe via bestudering van wat stabiel herkenbaar is, ongeacht gebruiksdoelen. Doelvragen kunnen derhalve worden beantwoord door wat niet-stabiel herkenbaar is - ik sprak van observationele entiteiten - stabiel herkenbaar te maken. Dit impliceert dat aan niet-stabiel herkenbare entiteiten iets wordt toegevoegd en later weer wordt afgesplitst - ter onderscheiding van de antwoorden op respectievelijk werkings- en doelvragen. Een voor de hand liggende toevoeging is meer niet-stabiele entiteiten in een collectief bijeen te brengen en te zien wanneer dit stabiel herkenbaar wordt. Ik spreek van de vorming van collectieven die een sterke actor worden. Nodig is dat de samenstellende entiteiten bepaalde activiteiten prefereren boven andere en ter identificatie en selectie daarvan deelnemen aan een proces van convergentie dat berust op een geschikte communicatie- of coördinatiestructuur.

Volgens mijn analyse impliceert dit convergentieproces, dat inperkingen worden geïdentificeerd, dat bevoegdheidstoedelingen totstandkomen, dat een handelingsruimte gevormd wordt en dat gezorgd wordt voor handhaving en

onderhoud van de desbetreffende collectieven (zie 2.4.2). Tevens dient het mogelijk te zijn een eventuele convergentie te herkennen, dus te kunnen constateren dat een collectief stabiel herkenbaar wordt.

Wat in het proces van convergentie wordt toegevoegd, omvat dus instructies aan adressanten om het eigen en het gezamenlijke handelen zo in te richten, dat inderdaad van convergentie sprake is. Wat later weer wordt afgesplitst zijn juist deze instructies - waar nu echter van bekend kan zijn dat ze bij implementatie leiden tot convergentie, c.q. tot collectieven met bepaalde eigenschappen. De toevoeging en afsplitsing kunnen derhalve ertoe leiden dat kennis wordt verworven over welke communicatiestructuren in collectieven tot welke vormen van stabiele herkenbaarheid leiden, met welke eigenschappen. Of anders gezegd, dat kennis wordt verworven over welke vormen van coördinatie de manifestatie van sterk actorschap ondersteunen. Deze kennis kan vervolgens worden benut om het ontstaan van nieuwe collectieven te bevorderen, c.q. te handhaven.

De bovengenoemde analyse heb ik op vier typen observaties toegepast. De eerste stammen van ouders die trachten zorg en arbeid te combineren, de tweede van sociale instituties die ouders hierbij trachten te ondersteunen, de derde van sociale partners, de vierde uit notities van verschillende ministeries en van door ministeries ingestelde werkgroepen. Hieruit resulteerden aan vier soort adressanten gerichte instructies om tot collectieven te komen en stabiele herkenning mogelijk te maken.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt: in 7.2.1 vat ik de instructies aan de vier typen adressanten afzonderlijk samen. Vervolgens vat ik in 7.2.2 samen hoe deze hun activiteiten kunnen combineren. De kwaliteit van deze uitwisseling tussen collectieven evalueer ik in 7.2.3. In 7.3 ga ik na hoe valide de redenering is die ik voor mijn vormgeving hanteerde. Met de vaststelling dat er meer onderzoek met verantwoorde theorievorming nodig is voor meer gedeelde zorg en gedeelde arbeid, sluit ik in 7.4 af.

7.2.1 De actoren afzonderlijk

Het antwoord op mijn eerste vraag lijkt weinig controversieel. Alle antwoorden omvatten in een of andere vorm kritiek op de klassieke taakverdeling binnen het gezin. Die wordt door individuele ouders als ongewenst ervaren of, meer algemeen, vertoont een te strikt karakter. De antwoorden bevatten verandingsrichtingen, die zich laten analyseren als instructies. Deze kunnen als volgt

worden samengevat, met de nadruk op de instructies om tot collectieven en stabiele herkenbaarheid te komen.

Combinerende ouders

Combinerende ouders blijken een redelijk samenhangend geheel van instructies te kunnen leveren om handelingsruimte te verwerven en daarmee tot een afgeschermd, c.q. stabiel herkenbaar collectief te komen. Men beveelt regelingen aan op het gebied van wonen, arbeidsverdeling met de partner, vrije tijd, werktijden en arbeidsvoorwaarden. Zodra er kinderen zijn, wordt het van belang geacht, mede met behulp van diverse opvoedkundige waarden en beelden over het 'goede' leven, de stabiele herkenning van het gezin te bevestigen en daardoor een herverdeling van bevoegdheden en taken mogelijk te maken en in stand te houden. Op dit proces staat soms nogal wat druk, waardoor het moeilijk wordt de benodigde convergentie te realiseren. Vrouwen laten zich door hun 'biologische klok' leiden. Dertig jaar lijkt voor vrouwen een kritische grens te vormen voor de beslissing aan kinderen te beginnen. Deze druk heeft nogal eens als neveneffect dat de komst van kinderen (te) lang wordt uitgesteld.

Dat ouders een vorm van sterk actorschap bereiken, wordt onder meer manifest door het feit dat men instrueert uiteenlopende vormen van kinderopvang binnen het gezinsbereik te halen. Hieronder valt, naast of bij gebrek aan formele kinderopvang, een beroep op familieleden - bij voorkeur zodat hierbij geen nieuwe afhankelijkheid ontstaat. Ook wordt aanbevolen netwerken van familie, burens en andere ouders op te bouwen, samenlevingsverbanden waarin men wederzijds een beroep op elkaar kan doen, en daarmee tegelijkertijd de eigen autonomie kan versterken.

Ouders ondervinden vooral veel problemen in de wisselwerking met collectieven die reeds een relatief sterk actorschap kennen. Hiertoe behoren in het bijzonder de werkgevers, die eisen kunnen stellen aan werktijden en werkomvang. Het blijkt mogelijk suggesties te doen om verandering in de wisselwerking met de werkgevers te realiseren. Hiertoe behoort het aangaan van onderhandelingen, met als argument onder meer dat de kwaliteit van de arbeidsprestatie omhooggaat, naarmate meer zorg aan kinderen kan worden besteed en omgekeerd. Er blijken echter aanvullende argumenten nodig. Vooral de bevoegdheidstoedeling van gezinnen waarvan een of beide ouders een hoge managementfunctie hebben, blijkt nog weinig onderhandelbaar.

Tot de aanvullende argumenten behoren kwaliteitsoverwegingen met verwijzing naar algemene waarden als 'het er zijn voor kinderen', 'sociale verantwoordelijkheid', 'zingeving en levensverrijking', 'onafhankelijkheid' en 'vrijheid'. In de beleving van ouders wordt nog te weinig aandacht besteed aan wat er nodig is om dergelijke waarden praktisch vorm te geven. Hier is extra ondersteuning en gedeelde maatschappelijke verantwoordelijkheid onontbeerlijk.

De sociale infrastructuur rond gezinnen

Ondersteunende instellingen en personen pogen de greep van gezinnen op het combineren van zorg en arbeid te versterken. Zij instrueren om uittreding uit de (als beperkt ervaren) gezinscultuur te faciliteren evenals toetreding tot de wereld buiten het gezin - niet alleen die van beroepsarbeid, maar ook die van de cultuur en het maatschappelijk leven in het algemeen. De instructies betreffen met name laagopgeleide, allochtone en autochtone vrouwen.

Wil de desbetreffende ondersteuning effectief zijn, dan wordt een integrale aanpak aanbevolen, waarbij niet alleen deze vrouwen zelf tot verandering gemotiveerd worden, maar ook hun omgeving (gezins- en buurtsysteem). Benadrukt wordt dat alleen de vorming van collectieven het gewenste effect heeft.

De betrokken groep blijft relatief zwak, in de zin dat wordt aanbevolen meer ondersteuning te bieden aan bijstandsvrouwen bij de cultuuromslag van een zorgend naar een werkend bestaan. Er is maatwerk nodig. Wordt die niet gegeven, dan bestaat er een goede kans dat sterke actoren in de omgeving domineren en zodoende actorschap beperken en onderdrukken. Als aanvullende activiteiten zijn oefenruimtes nodig waarin tussenstappen kunnen worden gezet om 'uittreden' en 'toetreden' mogelijk te maken. Het blijft moeilijk voldoende handelingsruimte te verwerven om zich als sterke actor tot bijvoorbeeld werkgevers te verhouden. De competenties die de te adresseren vrouwen opdoen bij het runnen van een gezin, kunnen hierbij als uitgangspunt worden gebruikt. Het gaat er onder meer om te komen tot flexibele werktijden, betere voorwaarden voor scholing en flexibel opneembaar verlof. Een zienswijze op arbeid als gezinsstrategie is ondersteunend voor de zelfhandhaving van gezinnen en maakt daarmee een stabiele herkenning mogelijk.

De sociale partners

Ook de sociale partners blijken een veelheid aan ideeën te hebben ontwikkeld om het actorschap van ouders en gezinnen te versterken. Hiertoe behoren maatregelen en instructies ter zake van ouderschapsverlof, positieve actie, bevordering van deeltijdwerk. Zorg wordt hierbij door werknemersorganisaties breed opgevat, met name om de solidariteit onder de werknemers te handhaven. Aanvullende instructies zijn noodzakelijk, aangezien er van werkgeverszijde een duidelijke tendens bestaat om een sterk actorschap van hoger opgeleiden en leidinggevenden te beperken of dit te verzwakken door de koppeling van bijvoorbeeld bedrijfskinderopvang aan uitsluitend vrouwelijke werknemers. Ook hier is aandacht voor oefenruimtes, bijvoorbeeld ouderschapsverlof als opstap naar een deeltijdcontract, van belang.

Onderhandelingen op het niveau van onder meer het bedrijfsbelang - als kenmerk van sterk actorschap van ouders - worden niet of nauwelijks aanbevolen. Hier wordt nog gewerkt met een taalstructuur waarin de scheiding van activiteiten ten behoeve van werk en gezin centraal staat (met termen als kosten en verlies). Er is sprake van een exclusie van gezinsverantwoordelijkheden binnen arbeidsorganisaties en daarmee van een effectieve verzwakking van het actorschap van gezinnen.

Een interessante ingang voor verandering van de genoemde taalstructuur vormt het principe *voor wat, hoort wat*, waarbij individuele ouders meer vrijheden en bevoegdheden krijgen in ruil voor een werkinzet die in sterke mate door de eisen van het werk wordt bepaald. Dit principe kan tot een andere taalstructuur leiden, maar impliceert ook conflicten. Het meest duidelijke obstakel bij de vorming van sterk actorschap is de nadruk op niet-collectieve regelingen binnen het bedrijfsleven.

De landelijke overheid

De landelijke overheid probeert tot de vorming van collectieven te komen door te instrueren tot de vorming van een pluriforme maatschappij, tot gelijke rechten voor mannen en vrouwen, gelijke kansen, vrijheden en verantwoordelijkheden. Een alternatief op de bestaande beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid is nodig. Hierin speelt vooral een verschuiving van rollen, betaling en verantwoordelijkheid. Instructies om tot sterk actorschap c.q. om op het niveau van collectieven tot stabiele herkenning te komen, zijn slechts in beperkte mate te vinden.

In het geanalyseerde materiaal wordt betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de vorming van collectieven in termen van onderlinge wisselwerking en van coördinatiestructuren. Het gaat in de beleidsnota's om het aanbrengen van kenmerken voor stabiele herkenning: financiële prikkels voor werkgevers, tegemoetkomingen voor kinderopvang en campagnes om tot wel omschreven en concrete wijzigingen te komen - veeleer dan om bijvoorbeeld veranderingen van competentie (en dus tot nieuwe bevoegdheidstoedelingen) of tot nieuwe vormen van aanvullende ondersteuning.

Met de desbetreffende ondersteuning in termen van de stabiele herkenning van collectieven (c.q. sterk actorschap) lijkt nog weinig ervaring te bestaan. Er wordt aanvullend onderzoek voorgenomen. Hierbij wordt vooral gedacht aan monitoring van zorgparticipatie van mannen, emancipatie-effectrapportages en verdiscontering van onbetaalde zorgarbeid in economische modellen en statistieken. Te veel wordt gedacht in algemene vormen van ondersteuning. Er wordt geen of nauwelijks aandacht besteed aan de wijze waarop wenselijke vormen van zorgparticipatie of gewenste observaties, in termen van modellen, tot stand moeten komen⁴².

7.2.2 De communicatie tussen actoren

In deze paragraaf bespreek ik de resultaten van mijn studie, in het bijzonder waar het veranderingen in de wisselwerking tussen actoren betreft die moeten leiden tot de vorming, versterking en in standhouding van sterk actorschap van gezinnen met combinerende ouders. Het gaat om de aard van de instructies betreffende de wijze van communicatie, c.q. van coördinatie. Hierbij valt te verwijzen naar twee componenten: de keuze van de vier actoren en de aard van hun wisselwerking.

Zoals eerder aangegeven berustte de keuze van de vier te versterken actoren op logische en redelijke argumenten. Logisch in de zin dat de keuze van het gezin en van de overheid voor de hand ligt, en redelijk in de zin dat bijvoorbeeld de als een actor tezamen genomen organisaties grote overeenstemming in hun functioneren vertonen. Achteraf kan worden geconcludeerd dat deze keuze niet strijdig lijkt met wat werd gevonden. Ondanks alle verschillen vormen de geïnterviewde ouders een groep met een duidelijk oogmerk, namelijk het scheppen van een beschermde omgeving voor het combineren van zorg en arbeid. Hetzelfde geldt voor de ondersteunende instellingen, zij het dat hierbij gaat om een groep die haar bestaan ontleent aan wat de ouders willen. De sociale partners vormen eveneens een duidelijke categorie: in de wissel-

werking met arbeidsorganisaties blijven ouders relatief zwak. Ook de landelijke overheid kent, ondanks alle verscheidenheid aan belangen en visies, een gemeenschappelijke attitude, namelijk een relatief grote aandacht voor gewenste veranderingen en een geringe aandacht voor versterking van het actorschap van ouders.

Gebrek aan wederzijdse communicatie en samenwerking, met inachtneming van elkaars perspectief, blijkt als een belangrijke reden te moeten worden gezien voor het voortbestaan van de klassieke taakverdeling binnen het gezin, en derhalve de aanleiding tot deze studie in aanzienlijke mate te verklaren. Dit gebrek komt zowel binnen het gezin voor als tussen de vier genoemde actoren. Uit het laatste volgt dat versterkende interventies vooral de constructie van collectieven op het niveau van de actoren gezamenlijk moeten betreffen, dus de versterking van de ene van de vier groepen ten opzichte van de andere. Waar deze versterking het meest nodig lijkt, is tussen gezin en arbeidsorganisatie. Hier worden de meeste stereotypen gevonden, de minst flexibele taalstructuren. Opvallend in dit verband zijn uitlatingen aan werkgeverszijde zoals: een manager behoort niet in deeltijd te werken (hoofdstuk 3) of: als je kiest voor een werkweek van vier dagen lijkt het alsof je minder bezielde bent (hoofdstuk 5). Dergelijke zinsneden verwijzen naar een taalstructuur die in relatie tot de taken waar combinerende ouders voor staan zeer beperkt is, en belemmerend werkt.

Veranderingen komen slechts moeizaam op gang. Beide genoemde groeperingen hebben hun doelen of standpunten, maar van een evenwichtige wisselwerking is nauwelijks sprake. Dit valt sterk te betreuren. Ouders die als sterke actor optreden, blijken immers tevens veel 'ruimte' te hebben om als entrepreneur op te treden, met een grote meerwaarde voor arbeidsorganisaties. Deze laatste hebben echter nog steeds de tendens hun grens tussen binnen/buiten, tussen inclusie en exclusie, zodanig te kiezen, dat van deze competentie niet of nauwelijks gebruik wordt gemaakt. Dit is een onnodige verarming: werknemers die mede hun eigen belang weten te realiseren, vormen niet noodzakelijk een verliespost zoals bedrijven nog lijken te denken. Een grotere aandacht voor de wisselwerking tussen ouders en arbeidsorganisaties ligt zodoende voor de hand, c.q. méér aandacht voor de ontwikkeling van een taalstructuur die beide groepen de gelegenheid biedt tezamen als (stabiel herkenbaar) collectief op te treden. Deze kan een competentie- of bevoegdheidstoedeling mogelijk maken die aan de 'ondernemende combinerende werknemer' een centrale plaats toekent (hoofdstuk 5). Regelingen ten behoeve van een evenwichtige balans tussen zorg en arbeid dienen met andere woorden niet beperkt te blijven tot het arbeidsvoorwaardenbeleid, maar mede de kern te vormen van het bedrijfsproces. Een en ander impliceert dat

investering in bedrijfskinderopvang niet de enige taak is. Ondersteuning van de wisselwerking speelt een centrale rol, inclusief de communicatie met mensen die vanwege verlof of deeltijdwerk niet op de werkplek aanwezig zijn, en inclusief het soepel en flexibel overnemen van taken.

Ondersteunende interventies ten behoeve van collectievorming tussen de vier groepen betreffen mede de wisselwerking tussen ouders, sociale infrastructuur en arbeidsorganisaties. Combinerende ouders blijken over een groot arsenaal aan activiteiten te beschikken om eigen en omgevingsresources te benutten, zoals diverse vormen van kinderopvang. Méér dan uit ander onderzoek tot dusver komt uit mijn onderzoek bijvoorbeeld naar voren dat familie-, buurt- en vriendennetwerken een essentiële hulpbron vormen. Reorganisaties en schaalvergroting in bedrijven, waarbij van werknemers een toenemende mobiliteit gevraagd wordt, bemoeilijken de instandhouding van dit soort netwerken en kunnen derhalve tot verzwakking van gezinnen als actor leiden, in plaats van tot versterking. Hoe meer deze sociale infrastructuur ontbreekt, hoe meer men in de toekomst rekening moet houden met omvangrijke bedrijfsinvesteringen op het gebied van de kinderopvang. Dit suggereert onder meer een verbreding van het begrip corporate responsibility: dit zou mede meer verantwoordelijkheid moeten inhouden voor investeringen in informele en formele delen van de sociale infrastructuur inzake arbeid en zorg.

Het spreekt vanzelf dat sommige gezinnen sterker zijn als actor dan andere. Een duidelijke behoefte aan versterking blijkt met name bij allochtone en autochtone gezinnen waarvan de vrouwen een lage opleiding hebben. Bij hen is (nog) geenszins sprake van veranderingen in de bevoegdheidstoedeling van zorg en arbeid - vooral door het ontbreken van een wisselwerking met andere actoren, onder meer via een plaats op de arbeidsmarkt. Ook hier heeft het zin te zoeken naar andere taalstructuren en naar mogelijkheden om de 'oude' aan te passen, mogelijk nog meer dan te zorgen voor werkgelegenheid. Onderdeel van deze taalstructuur zouden termen moeten vormen met een 'tussen' karakter, zoals bijvoorbeeld het begrip 'oefenruimte'. Zoals in hoofdstuk 4 naar voren kwam, hebben zulke ruimtes groot belang in de zin dat (tijdelijk) een beroep wordt gedaan op zelfbeheer en op het combineren van een Melkertbaan en kinderopvang. Meer algemeen wordt gewezen op de noodzaak van een uitbreiding van bevoegdheidstoedelingen.

Een in dit verband belangrijke bevinding is dat taalstructuren waarbij de nadruk ligt op de eigenheid van lokale culturen een mogelijk minder positief effect hebben (in de richting van een sterker actorschap) dan men zou verwachten. Ze lijken een uitbraak en grotere wisselwerking met andere culturen veeleer te belemmeren.

Verder valt op te merken dat de regelgeving van de bijstandswet weinig openheid laat zien, juist voor wisselwerking met andere actoren zoals arbeidsorganisaties. Zo is er geen sprake van een aanpassing aan vrouwen die, uitstromend uit de bijstand, gezien hun inkomen, alleen de keus hebben full-time te werken. Ook geldt dat de huidige consumentencultuur, met de nadruk op het standaardgezin, weinig (oefen-)ruimte toe laat.

Andere gelegenheden waarin meer 'ruimte' gunstig kan werken, vormen de twee perioden waarin een eventueel sterk actorschap van gezinnen het sterkst bedreigd wordt. Ten eerste de periode waarin een beslissing wordt genomen over het krijgen van kinderen. Deze wordt vaak uitgesteld, omdat aan de noodzakelijk geachte afscherming - en -inperking nog niet is voldaan met als mogelijk gevolg een verspilling van motivationele, conceptuele en fysieke hulpmiddelen, ook voor arbeidsorganisaties. Ten tweede de periode vlak na de geboorte van kinderen, waarin beslissingen moeten worden genomen over bijvoorbeeld het opnemen van het ouderschapsverlof en de omzetting van een fulltime contract in een deeltijdcontract.

De overheid heeft een betrekkelijk goede track record in termen van algemene maatregelen en investeringen in secundaire arbeidsvoorwaarden. Dat geldt veel minder voor de wijze waarop zij leiding geeft aan de wisselwerking tussen actoren zoals arbeidsorganisaties en gezinnen. Vaak lijkt verwarring te bestaan tussen wat doel is en wat middel, bijvoorbeeld in het geval van een andere taakverdeling tussen zorg en arbeid. Hier is het doel een grotere ruimte in het kiezen van een passende taakverdeling – waardoor die taakverdeling zelf als doel verschijnt, maar het realiseren daarvan tevens middel is tot dat doel. De overheid zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren door veeleer dan als subsidiënt van praktische voorzieningen, als coördinator van de informatiestromen tussen de actoren op te treden, met name door taalstructuren te ondersteunen waarin zowel de pluriformiteit van de maatschappij centraal staat als de onderlinge ondersteuning. Ik denk hierbij niet aan het idee van rechten en plichten, maar aan het idee van wisselwerking tussen sterke actoren - met als aspecten eerlijkheid, transparantie en respect, en onderlinge handelingsruimte.

Een direct gevolg van een andere wisselwerking kan zijn, dat handelingsruimte ontstaat op andere niveaus. Zo bijvoorbeeld valt te denken aan meer variabele woonvormen, waarbij standaard gezinspatronen niet langer het (unieke) uitgangspunt vormen. De instructies uit dit onderzoek vestigen daarnaast de aandacht op zowel het belang van ondersteuning bij de opvoeding van kinderen als op het belang van de persoonlijke ontwikkeling van ouders.

Tot slot zij nog gewezen op de overeenkomst tussen mijn bevinding dat een belangrijk knelpunt ligt in de wisselwerking gezin-arbeidsorganisaties en de zienswijze in een recent gepresenteerd voorstel voor een project 'Werk en Leven', geïnspireerd op het Amerikaanse onderzoeksproject Relinking Life and Work. Dit voorstel beoogt vanuit de invalshoek van een betere balans tussen werk en persoonlijk leven bedrijven te helpen om competenties zoals innovatie, creativiteit en samenwerking te ontwikkelen, en tegelijkertijd medewerkers te helpen meer grip op hun eigen (familie-)leven te krijgen (Boelens en van Iren 1999). Deze overeenkomst ondersteunt mijn bevinding, maar is ook belangrijk ter rechtvaardiging van mijn research-design. Net zo min als in mijn werk wordt in genoemd onderzoek zorg opgevat als een eigenschap van individuen. In beide gevallen wordt dit veeleer gezien als een eigenschap van de wisselwerking tussen maatschappelijke deelorganisaties.

7.2.3 Beleidsondersteuning

Uitgangspunt van dit proefschrift vormde een verschijnsel dat men op verschillende manieren kan interpreteren, maar waarbij men zeker niet kan voorbijgaan aan een interpretatie als beleidsprobleem. Het is immers het directe gevolg van een serie veranderingen in waarden en standpunten die uiteindelijk leidden tot maatregelen waarbij een meer 'open' toegang tot de markten en discoursen van zowel arbeid als zorg nagestreefd wordt, dus ongeacht geslacht of andere 'persoonlijke' eigenschappen. Anders dan verwacht leidden dergelijke maatregelen niet tot wat was bedoeld. Hiermee rees de vraag hoe dan wel te werk te gaan. Om deze algemene vraag te kunnen beantwoorden heb ik andere vragen moeten formuleren.

De beantwoording van die vraag leidt in eerste instantie tot twee typen resultaten. Het eerste luidt dat maatregelen alleen dan effectief kunnen zijn, zoals beoogd, indien het gaat om interventies op stabiel herkenbare entiteiten, of zoals ik die eerder noemde, collectieven, c.q. collectieven die als sterke actor kunnen functioneren. Die entiteiten zijn er niet zonder meer. Daarom moeten we nagaan hoe we die tot stand kunnen brengen. De hiertoe strekkende instructies vormen het tweede resultaat.

Interessant is dat deze beide resultaten tevens een derde resultaat impliceren. Dit is wat men een *grounded* conclusie kan noemen (Glaser en Strauss 1967). Een eerste onderdeel daarvan vormt de overweging dat maatschappijen een groot aantal stabiel herkenbare collectieven kennen. Die vormen wat men *waardengemeenschappen* kan noemen: de leden hebben voldoende met elkaar te maken om elkaar te herkennen, kennen persoonlijke waarden naast

de gemeenschappelijke waarop het voortbestaan van hun collectieven berust, en slagen erin zich tegen verandering te verzetten. Een tweede onderdeel vormt de overweging dat deze waardengemeenschappen functioneel kunnen zijn, maar ook hun tijd kunnen overleven. Daardoor verliezen ze echter niet meteen de kenmerken die hen waardevol maakten. Ze zullen zich tegen verandering verzetten, zeker als die van buitenaf opgelegd wordt. Een derde overweging is derhalve dat behalve doelmaatregelen (maatregelen die een gewenste toestand impliceren), ook *werkingsmaatregelen* nodig zijn (maatregelen die tot nieuwe waardengemeenschappen leiden), zodat op die gemeenschappen afgestemde doelmaatregelen effectief kunnen zijn.

Het ligt voor de hand te verwachten dat er een relatie bestaat tussen beide typen maatregelen. Te denken valt aan werkingsmaatregelen die tot het ontstaan van 'maffiegemeenschappen' leiden, met een grote weerstand tegen verandering, waarbij alleen bepaalde doelmaatregelen effectief zijn (zoals het versterken van corruptie, bijvoorbeeld door verlaging van salarissen enz.). Het nadeel van maffiegemeenschappen is dat zij de waarden van andere gemeenschappen lijken 'weg te zuigen'. Gezien dit derde resultaat kan men vermoeden dat het genoemde verschijnsel - onverwachte weerstand tegen verandering bij de taakverdeling binnen het gezin - het directe gevolg is van het ontbreken van geschikte werkingsmaatregelen (en dus niet van het ontbreken van doelmaatregelen). Naar ik meen vestigt mijn onderzoek de aandacht op deze lacune en doet het voorstellen ter opvulling daarvan. Het kan duidelijk maken dat het hebben van kinderen niet een eigenschap van ouders of gezinnen is, maar dat deze wel de belangrijkste, maar niet de enige beheerders zijn van de processen van opvoeding en verzorging. Veel maatregelen lijken juist te zeer van persoonlijke eigenschappen uit te gaan en daardoor uiteindelijk fragmentarisch en niet-effectief uit te werken.

Een belangrijk onderdeel van processen vormt de *communicatie* tussen de samenstellende delen. Wat ten aanzien van gezinnen vooral blijkt te ontbreken is een geschikte en directe vorm van wisselwerking met arbeidsorganisaties. Deze laatste dragen beelden uit die in de huidige tijd als 'verkeerd' worden gezien. Via de aangeboden arbeidsomstandigheden worden medewerkers gedwongen die beelden ook binnen het gezin te brengen. Daarmee wordt onrecht gedaan aan het zelforganiserend vermogen van medewerkers - een vermogen dat kennelijk andere werkingsmaatregelen behoeft om tot de gewenste resultaten te leiden.

De vormgeving van het combinatiescenario dat de rijksoverheid momenteel als richtsnoer voor beleid heeft aanvaard, zou op grond van mijn bevindingen ondersteund kunnen worden door een werkingsmaatregel in de zin van een

communicatie- en ontschottingsscenario. Hierin staat niet alleen een tijdruimtelijke invalshoek centraal, overeenkomstig de adviezen van de commissie *Dagindeling*, maar bovenal de wederzijdse ondersteuning van de doelen van de diverse actoren. Implementatie van deze ondersteuning kan zowel tot collectieven van sterke actoren leiden die ook zelf sterke actor zijn, maar ook tot de stabiele herkenning van nieuwe actoren.

De antwoorden van de respondenten suggereren een aantal speciale aandachtspunten bij deze implementatie. Beoogd wordt vooral het verschil met bijvoorbeeld de toetsing van machtstheorieën duidelijk te maken (zie 2.3.3). Het gaat om suggesties voor 'algemeen' onderzoek, onderzoek naar de relatie tussen de vorming van collectieven en hun (gewenste) manifestatie. Van belang is dat de resultaten beleid mogelijk lijken te maken, zonder dat veel aanvullend onderzoek nodig zal zijn (de resultaten lijken in hoge mate gratis; zie 2.2.2). De volgende onderzoeksvragen leveren vanzelfsprekend geen uitputtende lijst:

- Welke werkingsmaatregelen, dus maatregelen die nieuwe collectieven doen ontstaan, leiden tot welke nieuwe communicatieprocessen ?
- Hoe kunnen combinerende ouders stem verwerven als actor in arbeidsprocessen?
- Hoe kan de positie van 'achterblijvende' actoren (bijvoorbeeld laagopgeleide ouders) worden versterkt?
- Hoe kan de taalstructuur die gendergeladen toeschrijvingen ondersteunt, snel en tijdig worden bijgestuurd?

7.3 Verantwoording

In de vorige paragraaf vatte ik mijn resultaten samen en op basis daarvan gaf ik aan in hoeverre die afwijken van wat in andere onderzoeken wordt gevonden. Centraal stond hierbij het onderscheid tussen doelmaatregelen en werkingsmaatregelen, met als onderliggend onderscheid dat tussen doel- en werkingsvragen. In deze paragraaf wil ik nagaan in hoeverre mijn resultaten staan als direct gevolg van de gebruikte methodiek. Daartoe is wederom een samenvatting nodig, nu van de redenering die bij de vormgeving daarvan is gebruikt.

Kernpunt van deze redenering is de vraag wat als waarneming wordt ingesloten en wat wordt uitgesloten. Insluiting en uitsluiting zijn hierbij waarnemergebonden: het is niet noodzakelijk dat iedere waarnemer tot dezelfde resultaten komt. Dat is echter wel mogelijk, al is er dan sprake van een speciaal geval. Klassiek onderzoek kenmerkt zich zelfs door het streven ieders waarnemingen zo in te sluiten dat ook hun uitsluiting voor ieder waarneembaar en toegankelijk is (zie 1.7.2 en 2.4.1). Waar dit mogelijk blijkt, kan men de ingesloten waarnemingen combineren tot betere waarnemingen. Gezien de algemeen toegankelijke uitsluiting kunnen deze laatste vervolgens in ieders handelen gebruikt worden zonder dat aanvullend onderzoek nodig is.

Vaak blijkt overigens niet meer dan een convergentie van zulk een in- en uitsluiting mogelijk en blijven de grenzen tussen beide 'doorlaatbaar'. Ook dit is echter een speciaal geval. Mogelijk veel gebruikelijker is dat men het proces van in- en uitsluiten kan continueren zonder dat een samenvallen wordt herkend. De insluiting blijft in dit geval gebonden aan het hier en nu van individuele waarnemers en de uitsluiting aan het beoogde gebruik (doelafhankelijkheid).

Bij het door mij onderzochte verschijnsel meen ik vooral met deze laatste situatie te maken te hebben gehad. Ik zocht naar een manier hoe alsnog tot een minder individuele in- en uitsluiting te komen. Als methode koos ik een aantal waarnemers te combineren tot een collectief waarbij in- en uitsluiting alsnog samenvallen: die van de betrokken waarnemers individueel en gezamenlijk. Deze combinatie duidde ik aan als de herformulering van een doelvraag als werkingsvraag.

Het proces van collectievorming kan op verschillende manieren worden beschreven. Als voorbeeld valt te denken aan de beschrijving in termen van het ontstaan van een handelingsruimte (zie 1.7): de betrokken waarnemers kunnen variatie aanbrengen in de wijze waarop ze elkaars handelingen waarnemen, en in de wijze waarop ze hun handelingen op die waarnemingen baseren. Deze variatie maakt het mogelijk hen collectief stabiel herkenbaar te maken - dus als iets waarbij alsnog van een samenvallen van in- en uitsluitingen sprake is, namelijk van die van de interne waarnemers gezamenlijk en van die van andere waarnemers (inclusief de interne waarnemers). Het proces van collectievorming laat zich eveneens beschrijven als een bevoegdheidstoedeling waarbinnen deelnemers kunnen handelen en waarmee wordt gezocht naar wat het te vormen collectief kan helpen handhaven. Dit laatste omvat bijvoorbeeld communicatieve restricties op de wisselwerking tussen deelnemers (door mij als taal aangeduid). Deze kunnen mede de aanduiding van communicatieve waarden omvatten, zoals eerlijkheid in de zin dat deelname geen speciale voordelen biedt boven niet-deelname (2.4.2).

Als vergelijkbare en zelfs gelijkwaardige formulering sprak ik van een afscherming - en - inperking waardoor de betrokkenen binnen het collectief als sterke actor van de eerste soort fungeren; hun handelingen basierend op vanuit standpunten binnen het collectief combineerbare en daardoor te verbeteren waarnemingen en tegelijkertijd een sterke actor van de tweede soort vormen ten opzichte van wie hun collectief waarneemt (zie 2.4)⁴³. Deze tweede formulering maakt duidelijk dat een cascade van afschermingen - en - inperkingen - mogelijk is, waarbij uiteindelijk beide typen sterke actoren convergeren.

Deze en andere formuleringen leidden tot het ontwerp van een onderzoeksopzet (2.4.3). Hierin werden twee soorten resultaten onderscheiden. Het ene omvat instructies om tot collectievorming te komen; het andere instructies om vast te stellen dat de beoogde stabiele herkenbaarheid is bereikt, c.q. om de eigenschappen van het resulterende collectief te achterhalen. Tussen beide werd een relatie verondersteld. Wie geschikt gekozen instructies van de eerste soort opvolgt, maakt een collectief mogelijk met gewenste eigenschappen. In geval van herhaalbare in- en uittreding tot het collectief kan men hier net als in klassiek onderzoek de term *generalisatie* hanteren.

In termen van de bovenstaande samenvatting laten zich twee vormen van beoordeling van de resultaten van mijn onderzoek onderscheiden. Ten eerste kunnen we oordelen in termen van wat zich laat aanduiden als *interne validiteit* (7.3.1). Hieronder versta ik dat de feitelijke manier van verzamelen van waarnemingen en van ordenen overeenstemt met de beoogde manier om tot resultaten te komen (zie ook 't Hart e.a. 1996). Ten tweede kunnen we oordelen in termen van wat men *externe validiteit* kan noemen (7.3.2). Met deze term verwijst ik naar de mogelijkheid dat mijn methode meer zichtbaar maakt dan in het 'ruwe' materiaal al zichtbaar is. Hierbij denk ik aan de fase waarin ik zinnen uit beleidsnota's van de overheid als observaties heb opgevat om die vervolgens naar de wijze van mijn eigen onderzoeksopzet te ordenen. Dit kan iets opleveren dat meer generaliseerbaar is in de boven bedoelde zin dan reeds in de nota's wordt beoogd.

7.3.1 Interne validiteit

De geboorte van een kind is in het dagelijks leven niet iets waar velen aan twifelen. Iedere bezoeker heeft opmerkingen over de baby - op wie die lijkt, hoe mooi (of lelijk) die is, wat zijn of haar mogelijke toekomst is. Kennelijk ondervindt men op kraambezoek geen problemen bij de observationele insluiting (het hoofdje dat men boven de dekens uit ziet), en de observationele uitsluiting (dat het niet om een zeehondbaby gaat). Wie onderzoek wil doen,

heeft daarentegen wel problemen, vooral bij de observationele uitsluiting: moet het onderzoek ook een DNA-test omvatten? Deze problemen doen zich in nog sterkere mate voor, wanneer men de betekenis van de geboorte wil achterhalen. De baby in de wieg is voor ouders mogelijk een blijde gebeurtenis, voor de werkgever een verlofopname, voor de bedrijfsvereniging een ziektegeval, voor de kinderopvang een plaats op de wachtlijst etc.

In mijn onderzoeksopzet heb ik nog op een andere betekenis en een ander kader voor onderzoek gewezen. Betekent de baby in de wieg dat een gezin gevormd wordt - met één of twee ouders, maar in ieder geval als veilige, verzorgende omgeving? Wordt een maatschappelijk levensvatbare organisatie gevormd? Gaat het om een organisatie die zich in de loop van de tijd kan handhaven, ondanks het opgroeien van de baby en ondanks veranderingen in de maatschappelijke omgeving? Zijn de leden van de organisatie in staat de taken van zorg en arbeid effectief te delen?

Het antwoord op deze vragen is duidelijk 'ja', tenminste als we van historische gegevens gebruik maken. Er zijn gezinnen, er is een taakverdeling, en gezinnen zijn in het algemeen levensvatbaar - als ze zich als gezin gedragen (dat wil zeggen: voldoen aan een voor ieder toegankelijke observationele uitsluiting - in het verleden overeenkomend met het kostwinnersbeginsel).

Het antwoord is echter niet direct duidelijk, als we naar de toekomst kijken: zullen er in de toekomst gezinnen zijn en zullen deze de nodige handelingsruimte hebben om tot gewenste taakverdelingen te komen, zowel binnen als buiten het gezin? Om ook in dit geval tot een antwoord te komen heb ik naar andere dan historische gegevens gezocht. Ik heb ouders geraadpleegd die een in meer of mindere mate levensvatbaar gezin hebben gevormd. Verder heb ik anderen geraadpleegd die hetzij ervaring met zulke ouders hebben, hetzij ervaring hebben met de toewijzing van de middelen die ouders behoeven. De verzamelde gegevens werden zowel door mij als door twee medebeoordelaars als 'insluitbaar' beoordeeld: ze verwijzen naar de beoogde vormen van levensvatbaarheid. De aard van de bewerking (en het tijdstip waarop tot die bewerking werd besloten) maken dat van antwoorden om andere redenen (zoals sociale wenselijkheid) dan die van de gestelde vraag nauwelijks sprake kan zijn.

De ordening van de gegevens leidde tot een in het algemeen duidelijk patroon: ouders weten kennelijk hoe ze een levensvatbaar gezin moeten opbouwen (dat wil zeggen: een sterke *actor* kunnen zijn) en blijken anderen te kunnen instrueren om hetzelfde te doen. Ze weten ook hoe een dergelijk gezin herkend kan worden. De term *weten* verwijst naar het feit dat ouders dingen be-

weren volgens patronen die via mijn analyse zichtbaar kunnen worden gemaakt - en tevens dat aangegeven kan worden wanneer dit niet het geval is. De desbetreffende patronen zijn 'uitsluitbaar'.

Soortgelijke conclusies gelden ook voor andere respondenten, met een andere rol ten aanzien van de vorming van gezinscollectieven (de overheid, sociale partners, ondersteunende instellingen).

De antwoorden van al deze groepen wijzen op een duidelijke onvrede met de bestaande gezinsvormen. Er is behoefte aan een grotere vrijheid bij de taakomschrijving van ouders en bij de wijze waarop gezinnen hun functie vervullen. Die vrijheid laat bijvoorbeeld toe dat ouders wel of niet in eenzelfde woning leven, wel of niet eenzelfde soort baan hebben, wel of niet een goede toegang tot het (omringende) sociale leven hebben.

Het bovenstaande overziend kom ik tot de conclusie dat het mogelijk is gebleken een duidelijke overeenstemming tot stand te brengen tussen de feitelijke bewerkingen volgens de onderzoeksopzet en de beoogde bewerkingen - zowel qua insluiting als qua uitsluiting. Het is mogelijk de beoogde instructies ook praktisch te vinden, c.q. de beoogde analyses te realiseren. Wat gevonden is vertoont de eigenschappen van wat gezocht werd. Een en ander wijst erop dat mijn onderzoek als intern valide kan worden beschouwd.

Uiteraard dient hierbij aangetekend te worden dat een en ander niet impliceert dat ook kan worden geconstateerd dat de gevonden instructies voldoende 'sterk' zijn om ouders en anderen te helpen als sterke actor te functioneren en zich daadwerkelijk als zodanig te manifesteren. Een dergelijke constatering vereist verder onderzoek, in feite een vorm van maatschappelijk experimenteren (zie ook 7.2).

7.3.2 Externe validiteit

Deze constatering verwijst naar wat ik eerder als externe validiteit benoemde. Zijn de resultaten door anderen dan de respondenten te benutten? Vallen deze te generaliseren? Als directe onderbouwing van een bevestigend antwoord kan een vorm van maatschappelijke experimentatie gelden (zie 7.3.1). Er is echter ook een indirecte onderbouwing mogelijk. Ik wees reeds op de analyse van beleidsnota's. Daarnaast zijn er andere gegevens die zo'n onderbouwing mogelijk maken.

In de analyse van de beleidsnota's valt op dat nogal eens sprake is van een betrekkelijk ongerefecteerde overgang tussen wat *moet zijn*, de gewenste situatie, en wat *is*, de huidige situatie - zonder een welomschreven analyse van de tussenstappen die een effectieve implementatie van wat moet zijn kunnen garanderen. Zo wordt gewezen op de noodzaak van financiële tegemoetkomingen aan gezinnen (bijvoorbeeld een heffingskorting), waarbij men, naar mijn gevoel, kennelijk uitgaat van de gedachte dat er een directe relatie is tussen de tegemoetkomingen en de gewenste reactie. Zo'n relatie is er vaak niet - zeker niet als er sprake is van sterke actoren met een eigen agenda. Mijn analyse van de beleidsnota's laat zien dat andere, en meestal meer ingewikkelde, tussenstappen nodig zijn om van een effectieve implementatie te kunnen spreken.

Deze conclusie geldt algemeen. Ook op het niveau van de wisselwerking tussen gezinnen en de sociale partners geldt dat te weinig aandacht wordt besteed aan intermediaire stappen. Laatstgenoemde lijken nog steeds volgens beelden te werken die de talenten die via de vorming van gezinnen worden ontwikkeld, on- of onderbenut laten. Dit impliceert de mogelijkheid van een toekomstig achterblijven bij arbeidsorganisaties in andere gemeenschappen. Een soortgelijke conclusie geldt voor de belangrijke en (blijvend) omvangrijke groep van (relatief) laagopgeleide mensen. Vergeten wordt dat gezinsvorming (naast andere mogelijkheden tot de vorming van waardengemeenschappen) een belangrijke aanvulling tot effectieve inzetbaarheid biedt: levensvatbare gezinnen impliceren het instandhouden van nieuwe competenties.

Op grond van deze en dergelijke overwegingen concludeer ik dat er goede, zij het deels indirecte, aanleidingen bestaan om de resultaten van mijn onderzoek evenals de gevolgde benadering als in aanvaardbare mate extern valide te beschouwen. Tegenover deze conclusie staat dat mijn onderzoek een belangrijke kwestie nog openlaat. Deze betreft de bron van mijn gegevens, de respondenten. Mijn onderzoek vloeide voort uit wat ik zag als weerstand tegen een bepaalde verandering, namelijk de taakverdeling binnen gezinnen. Deze weerstand zag ik vervolgens als effect van een proces van collectievorming, dus van de vorming van een waardengemeenschap met tegenwoordig ongewenste eigenschappen. Dit impliceert de mogelijkheid dat mijn respondenten juist uit dit soort gemeenschappen voortkomen. Hun suggesties zullen dus veeleer alsnog de genoemde weerstand versterken en niet tot de vorming van collectieven met meer gewenste eigenschappen leiden. Hierop valt natuurlijk te antwoorden dat met deze mogelijkheid bij de keuze van de respondenten rekening is gehouden. Het ging veelal om mensen die zich intensief met nieuwe mogelijkheden bezighielden of deze trachten te realiseren. Een meer op de toekomst gerichte reactie is dat meer onderzoek nodig is (zie ook 7.3.1). Te

denken valt aan implementatie van bepaalde voorstellen, dus aan sociale experimentatie. Een bespreking van mogelijke consequenties en problemen in panels van combinerende en niet-combinerende ouders en andere partijen kan hieraan vermoedelijk ook een bijdrage leveren.

7.4 Opmerkingen achteraf

De resultaten van het hier gerapporteerde onderzoek vormen niet een theorie in de zin van een beschrijving van een verzameling verschijnselen met een algemeen toegankelijke en door ieder herhaalbare in- en uitsluiting van verschijnselen. Men kan wel zeggen dat ze functioneren als een instrument. Ze vormen een stramen dat voor beleidsmakers en andere actoren kan dienen om tot nieuw en effectief beleid te komen. Hierin zal de nadruk op de vorming van nieuwe collectieven moeten liggen, inclusief op die van méér levensvatbare gezinnen. Men kan echter ook zeggen dat mijn resultaten functioneren als een 'verrijkte' theorie. Er wordt aangegeven welke effecten verwacht kunnen worden, als men zowel werkings- als doelmaatregelen neemt, c.q. die combineert. Het gaat om het ontstaan van gezinnen die levensvatbaar zijn in een sterk interactief georganiseerde omgeving, en dus als sterke actor kunnen functioneren.

Bij wijze van nabeschouwing verwijs ik tenslotte naar een recente publicatie van de stuurgroep *Dagindeling*, begin 1999 uitgegeven. Daarin wordt vermeld dat het kabinet zestig miljoen gulden beschikbaar heeft gesteld voor experimenten die de combinatie van werk en privé helpen vereenvoudigen. Interessant is dat een onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende sferen. Communicatie en samenwerking tussen die sferen dient een betere afstemming tot gevolg te hebben van arbeidstijden en openingstijden van scholen, kinderopvang en vrijetijdsvoorzieningen en tot een betere bereikbaarheid bij te dragen. Op het eerste gezicht lijkt het alsof de benadering die gevolgd wordt, overeenstemt met de mijne. Uiteindelijk blijkt grote voorzichtigheid bij een dergelijke interpretatie geboden. De sferen worden als onafhankelijk behandeld. Ze vormen geen collectief. Er is evenmin sprake van een ontwikkelingsdynamiek. Als de sferen niet op elkaar betrokken worden - dat is meer dan het afstemmen van openingstijden - dan blijven ze gescheiden. Zo streeft men niet naar een cultuuromslag. Arbeid blijft daarmee centraal staan: het is het enige dat aan het leven van vrouwen wordt toegevoegd. In een publicatie als deze moet volgens mijn benadering veel meer aandacht worden besteed aan de ontwikkeling van een voortraject of, in mijn terminologie, aan werkingsmaatregelen of instructies waarin mogelijkheden worden verkend om tot collectieven te komen waarin ouders zorg en arbeid in overleg kunnen verdelen. Zo'n voor-

traject is ook nodig om het gebruik van voorzieningen op elkaar te kunnen afstemmen.

Verschillen tussen onderzoek en realiteit zijn voor mij aanleiding tot een belangrijke slotopmerking. Ofschoon er nogal eens overeenkomsten bestaan tussen ideeën in het dagelijks leven en die in onderzoek, kan de afstand tussen beide heel groot zijn. Te denken valt aan bovengenoemd onderscheid in sferen. Voor zover dat in het dagelijks leven een rol speelt, valt daarmee niet veel te doen: het onderscheid *is* er. Maar voor een onderzoeker is dit laatste meestal nog de vraag. Kan men dat verschil ook op voor ieder herkenbare wijze van andere verschijnselen uitsluiten? Ook al kent iedereen gezinnen, dan is er toch, als men die wil onderzoeken, een autoriteit als het Centraal Bureau voor de Statistiek voor nodig, om met een definitie te komen waarmee ze althans voorlopig kunnen worden herkend. Een soortgelijke overweging geldt ook voor een belangrijk verschijnsel als zelforganisatie (zie eindnoot 43). Het vormt onderdeel van het dagelijks leven, maar dan vaak in samenhang met het begrip conflict. De meeste managers willen er desondanks meer van weten, maar dan wel zo dat ze hun medewerkers op duidelijke eindcriteria kunnen afrekenen. In het kader van onderzoek is van een dergelijke paradox geen sprake. Daar is het verschijnsel slechts aanleiding tot bestudering van werkingsmaatregelen. Eenzelfde verschil kan ook aangegeven worden voor een term als theorie. Beleid ten behoeve van andere taakverdelingen binnen gezinnen dient in sterkere mate dan tot nu toe via onderzoek, en via daarbinnen aanvaardbare theorievorming, te worden ondersteund.

Naschrift

Ik zal eerst een heel nieuwe taal moeten vinden om over al datgene te praten, wat de laatste dagen mijn hart beweegt.

Etty Hillesum, *De nagelaten geschriften*

Het begrip *zorg* omschrijft men wel als *zorgvuldigheid, zorgzaamheid, aandacht* en ook nog als *bewaking, oppassing, bepaalde vorm van overheidsbemoedening*.

Het begrip *arbeid* omschrijft men wel als *beroepsbezigheid, inspanning om iets tot stand te brengen* en ook wel als *werkzaamheid om de maatschappelijke behoeften te bevredigen*.

In ons maatschappelijk bestel blijken beide termen als vanzelf een specifieke betekenis te hebben gekregen. De term *zorg* gebruiken we vrijwel uitsluitend voor de activiteiten die van doen hebben met het private en individuele bestaan van kinderen, ouderen en huishoudelijke werkzaamheden. De term *arbeid* krijgt meer en meer de betekenis van alle activiteiten die in het openbare maatschappelijk leven en economisch van belang zijn. We hebben een 'werkweek' van zoveel uur en de overige tijd kunnen we naar believen besteden, zonder dat we voor deze tijd die term gebruiken.

De tweedeling die we met deze woorden aangeven, lijkt discriminerend naar twee kanten: we doen of we in ons 'werk' de 'zorg' aan anderen kunnen overlaten en in onze 'zorg' niet 'werken'. Voor Martin Heidegger heeft *zorg* een veel meer omvattende betekenis: *zorg* is alles. Het is geleefde tijdelijkheid. We zijn *zorgende* en *verzorgende* wezens, of we al dan niet buitenshuis doende zijn. *Zorg* is voor Heidegger het alomvattende begrip voor houdingen, zodat *zorgen* vrijwel hetzelfde betekent als *handelen*. Vanuit deze optiek lijkt het wezenlijke onderscheid tussen *zorg* en *arbeid* haast te vervallen. Maar in ons spraakgebruik hanteren we zonder moeite beide termen voor geheel verschillende levenssferen. De vraag is of we beide domeinen hierdoor niet al te zeer stigmatiseren. Door deze afbakening missen we in ons werk de verantwoordelijkheid voor ons handelen en bij onze *zorg* de aandacht voor het zweet waarmee we *zorgen*.

In mijn onderzoek heb ik me overigens aangepast aan het helaas algemeen aanvaarde woordgebruik van *zorg* en *arbeid*. In dat woordgebruik dreigen goede werknemers gezien te worden als mensen zonder *zorgverplichtingen*. Wanneer evenwel vaders en moeders, het bedrijfsleven, de overheid en anderen in open communicatie het erover eens zijn dat een werkzaam ouderschap, een bezorgd bedrijfsleven en een zorgzame overheid gedeeld dienen te *zorgen* en te *arbeiden*, kunnen we opgewekt aan een nieuw millennium beginnen.

Eindnoten

---

¹ De zorgrelatie tussen ouders en kinderen staat vanuit een optiek van preventie van jeugdcriminaliteit opnieuw in de belangstelling (zie onder meer Junger-Tas 1996). Ook de optiek van kinderen op het combineren van zorg en arbeid door hun ouders is een aandachtspunt (De Winter 1998). Hierop ga ik in dit verband niet nader in.

² Een soortgelijke constatering is gedaan in de nota *Shaping structural Change* van de OECD (1991). De schrijvers van deze nota wijzen op het beperkte succes van de genomen maatregelen ter bevordering van gelijke kansen en pleiten voor een oplossing die zich richt op systeemkenmerken, dus voor een geïntegreerde benadering van institutionele veranderingen. Met de in deze nota gepleegde analyse en de daaruit voortvloeiende aanbevelingen is echter nog weinig gedaan.

³ De overheid koos, op basis van het advies van de *commissie Toekomstscenario's, Onbetaalde Arbeid gelijk verdeeld* (1995), het zogenaamde *combinatiescenario* als richtsnoer voor beleid (zie 1.5).

⁴ Ik verwijs hier uitdrukkelijk en alleen naar een wetenschappelijk jargon; elders zou men bijvoorbeeld spreken van *onderdrukking* of van het *verbond* tussen onderdrukker en onderdrukte (Freire 1972).

⁵ Grin en Van der Graaf (1994) spreken in dit verband over *handelingstheorieën*. Hiermee doelen zij op het geheel aan bewuste en onbewuste betekenissen en waarden die het gedrag van actoren sturen.

⁶ Deze trend zet zich door blijkens het *Jaarboek Emancipatie 1998 en 1999*.

⁷ Arbeidsparticipatie van 15-64-jarigen die tenminste 12 uur per week betaald werk verrichten.

⁸ In de literatuur wordt impliciet uitgegaan van heteroseksuele paren.

⁹ Ik baseer me bij de beschrijving voornamelijk op de *Sociale atlas van de vrouw* (Niphuis-Nell 1997).

---

¹⁰ Deze maatregelen komen in de volgende paragraaf aan de orde.

¹¹ Dat het opzetten van deze norm niet strijdig is met zowel normatieve interpretaties van onderzoek als die van Popper (1978) als historische interpretaties en als die van Kuhn (1972), is dus in zekere zin toeval.

¹² Er worden allerlei termen gebruikt om het niet-hoogwaardig zijn van waarnemingen aan te duiden: *subjectief, waarde- of mensbeladen, bevooroordeeld (biased), persoonlijk* etc. *Hoogwaardig* betekent echter niet het omgekeerde of tegengestelde: *objectief, waardevrij, onbevooroordeeld* etc. *Hoogwaardig* kan inhouden dat wordt waargenomen vanuit een subklasse, dus vanuit een bepaald perspectief.

¹³ Hiermee wordt bedoeld op een keuze die niet wordt verstoord door externe gendergeladen invloeden die door betrokkenen niet worden gewenst. Elders spreek ik ook wel van een *work-familyagenda*.

¹⁴ De respondenten zijn alle ouders die op de een of andere manier zorg en arbeid combineren. Deze respondentkeuze is gemaakt om veranderingsmogelijkheden op het spoor te kunnen komen. Voor een verantwoording zie verder hoofdstuk 3.

¹⁵ In de moderne natuurwetenschappen wordt overigens erkend dat te bestuderen verschijnselen kunnen veranderen onder invloed van het beoogde perspectief van de waarnemer.

¹⁶ Voor deze toeschrijvingen wordt, zoals in het eerste hoofdstuk reeds is aangegeven, het begrip gender gebruikt. In de huidige literatuur over zorg en arbeid wordt hiernaar ook wel verwezen met de term *ongezien onderscheid naar sekse* (Schaapman 1995).

¹⁷ Ondanks dit ideaalbeeld zagen veel vrouwen zich om economische reden genoodzaakt wel buitenshuis te werken om genoeg brood op de plank te krijgen. Werk buitenshuis mocht niet ten koste gaan van huishoudelijk werk en verzorging van de kinderen, zoals de veelzeggende titel van Morées werk: ‘Gelukkig hebben mijn kinderen er niets van gemerkt’ al aangeeft.

¹⁸ Onder waarnemingen versta ik rapportages van ervaringen (zie 1.7.2). Ik reken zulke rapportages wel tot wat buiten mij is, maar doe geen uitspraak over *het bestaan* van wat wordt gerapporteerd.

---

¹⁹ Meijer wijst erop dat zowel feministen als beoefenaars van culturele studies het essentialisme van noties als *ervaring* en *identiteit* problematiseren en zoeken naar manieren om recht te doen aan de complexe rol van de cultuur in de reproductie van ongelijkheid. Hierbij hebben ze zich tevens bevrijd van een economisch determinisme en meer de culturele dimensies van machtswerking verkend.

²⁰ Men stelle zich een voetballer voor. Zou er voldoende tijd zijn, dan zou bij elk schot gebruik kunnen worden gemaakt van de(zelfde) gravitatiewet. Waar deze ontbreekt moet steeds opnieuw de juiste richting en snelheid worden gezocht, in wisselende contexten. Men kan dit snel verlopende zoekproces *onderzoek à la minute* noemen, al gaat het dan uiteraard niet meer om klassiek onderzoek (zie 1.7.2).

²¹ Volgens de gevolgde analyse kan zo'n object worden gedefinieerd als een *in- en uitsluiting* die in velerlei handelingen kan worden benut, zonder het functioneren van andere *in- en uitsluitingen* in andere handelingen te schaden. Ingeval alle *in- en uitsluitingen* samenvallen is sprake van een *klassiek* wetenschappelijk object.

²² Ik maak hier gebruik van de indeling die Van der Lippe (1993) hanteert.

²³ Ik acht deze benadering gerechtvaardigd, omdat het er niet om gaat één of meer benaderingen te beoordelen. Mijn bespreking dient vooral als opstap voor de formulering van mijn research-design.

²⁴ Macht wordt hier opgevat als een hoedanigheid waarvan iemand een bepaalde hoeveelheid kan bezitten. In zo'n benadering wordt geen rekening gehouden met de machtsmechanismen en –processen die bepaalde verhoudingen tussen mannen en vrouwen (re)produceren.

²⁵ Zie bijvoorbeeld Kuiper en Van Velzen (1996).

²⁶ In deze zin is onderzoek zeer democratisch; de verschillen in gebruik ontstaan door de noodzaak van opleiding, niet door de aard van onderzoeksresultaten zelf.

²⁷ Men gebruikt hier nogal eens de term *waardevrij*, maar deze term doet mijns inziens onrecht aan het karakter van *openheid*, *algemene toegankelijkheid* van het gebruikte criterium.

---

²⁸ Het begrip *bevoegdheid*, zoals dat in het dagelijks leven van organisaties wordt gehanteerd is van dezelfde aard. Meestal ontbreekt de eis dat sprake moet zijn van een object in wetenschappelijke zin.

²⁹ In de klassieke benadering wordt voorspelbaarheid nogal eens centraal gesteld. Op te merken valt dat *resistentie* tegen ongewenste verandering hier het directe spiegelbeeld van is: in beide gevallen moeten storende invloeden kunnen worden gecompenseerd of onderdrukt.

³⁰ Te denken valt aan een slecht gerund bedrijfje met enkele medewerkers. Men kan zich een input of instructie voorstellen, zodanig dat dit bedrijf zich als sterke actor ontwikkelt- dus een taal gaat hanteren die elke medewerker voldoende informatie verschaft om effectief te blijven werken, stimuleert dat medewerkers elkaar eerlijk en met respect behandelen, bevoegdheden afbakent die tot hoge bekwaamheden van alle medewerkers leidt etc.

³¹ In dit verband kan worden opgemerkt dat als sprake is van een stabiel herkenbaar collectief, herkenning via verschillende begrippenstelsels equivalent kan blijken. Zo laten Rosenblueth, Wiener en Bigelow zien dat in dit geval doelformuleringen equivalent zijn aan feedbackformuleringen.

³² Zie voor de topiclijst van de interviews bijlage 2.

³³ Enkele geïnterviewde fulltimers hadden hun werkweek gecompriemd of werkten op wisselende tijden.

³⁴ De citaten zijn afkomstig uit de interviews en dienen om het lokale karakter van de antwoorden te verduidelijken. Hoe de antwoorden aan de *zorg dat..*-uitspraken zijn gerelateerd, is in het waarnemingsmateriaal opgenomen (gearchiveerd).

³⁵ Ik doel hier op een brede omschrijving van sociale infrastructuur: zowel delen van de overheid, professionele instellingen en burgers en hun organisaties maken hier deel van uit (Duyvendak en Van der Graaf 1999). Aangezien de activiteiten van ouders enerzijds en de overheid anderzijds voor het combineerbaar maken van zorg en arbeid van groot belang zijn, heb ik deze actoren als het ware uit de in dit hoofdstuk aangeduide sociale infrastructuur gelicht en apart beschreven in de hoofdstukken 3 en 6.

³⁶ Zie voor de topiclijst van de interviews bijlage 3.

---

³⁷ De term *uittreden* dient niet te worden opgevat als *verlaten*, maar als *wijzigen, modificeren*.

³⁸ Zie van de topiclijst van de interviews bijlage 4.

³⁹ Hierop dient te worden gelezen door een respondent van de politie.

⁴⁰ Het gezin wordt gedefinieerd als *elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen* (Notitie gezin 1996).

⁴¹ In de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997* worden talrijke activiteiten genoemd als oplossing voor oorzaken van het niet slagen van de herverdeling van betaald en onbetaald werk. Sommige oplossingen worden puntsgewijs aan genoemde oorzaken gerelateerd, bij andere blijft het impliciet voor welke oorzaak zij als oplossing moeten dienen. Oorzaak en oplossing lopen tevens door elkaar heen.

⁴² Klassieke modellen vinden we nogal eens terug in de formulering van beleidsnotities. De formulering is dan in de trant van: 'Om te zorgen voor een verdubbeling van de arbeidsparticipatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in de komende tien jaar is het nodig de uitgaven voor kinderopvang met 600 miljoen te verhogen'. Gewoonlijk is niet duidelijk op welk object wordt geïntervenieerd. Daardoor kunnen veel neveneffecten worden verwacht, ook die niet in de taal van de beleidsrechtvaardiging kunnen worden geconstateerd. Om die zichtbaar te maken, zijn gevoeliger talen nodig, bijvoorbeeld die waarbij gebruik wordt gemaakt van versterking van actoren of collectievorming etc.

⁴³ Dit proces van collectievorming indiceert tevens een proces van zelforganisatie: deelnemers worden deelnemers door het proces van aanpassing aan het collectief wederzijds te ondersteunen. Het belang van zelforganisatie binnen mijn onderzoeksopzet weerspiegelt dat van zelforganisatie binnen de managementwereld. Het gaat echter om processen met een wezenlijk andere functie en betekenis.

Samenvatting

Inleiding

Een flink aantal veranderingen op de arbeidsmarkt en in het huishouden heeft zich in de Nederlandse samenleving in de laatste decennia voorgedaan. De arbeidsparticipatie van vrouwen is sterk gestegen. Met name door vrouwen, maar ook, in mindere mate, door mannen, wordt meer in deeltijd gewerkt. Er zijn veranderende demografische patronen. Opvattingen over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen veranderen. De overheid heeft in samenwerking met sociale partners vanaf de jaren negentig een beleid gevoerd om de combineerbaarheid van arbeid en zorg te verbeteren. Dit beleid kenmerkt zich onder meer door verlofregelingen, betaald en onbetaald, stimuleringsmaatregelen voor kinderopvang en het bevorderen van deeltijdwerk. Recent worden in het kader van de commissie *Dagindeling* tevens tijdelijke experimenten gestimuleerd ter bevordering van een betere tijdruimtelijke afstemming van voorzieningen.

Ondanks deze veranderingen en maatregelen blijkt de klassieke taakverdeling waarin mannen hoofdzakelijk buitenshuis de kost verdienen en vrouwen hoofdzakelijk binnenshuis zorgen, nogal resistent tegen verandering. Beleidsmaatregelen die erop zijn gericht meer variëteit in taakverdeling mogelijk te maken, schieten nogal eens te kort en hebben deels ongewenste effecten. Het lijkt of er sprake is van een attractor, waardoor pogingen tot verandering worden gecompenseerd en de oorspronkelijke – maar binnen de veranderende cultuur steeds meer ongewenste – situatie in meer of mindere mate terugkeert.

Het verschijnsel van de geringe effectiviteit van veranderingspogingen zie ik mede als een kwestie van kennis. Er is mijns inziens meer, c.q. andere kennis nodig om, met gebruikmaking daarvan, tot andere vormen van taakverdeling binnen het gezin te komen. De noodzaak hiervan behoeft nauwelijks betoog, mede gezien de vele reeds lopende activiteiten van andere actoren, waaronder de overheid. Er is een andere reden om expliciet te zijn over deze keuze, namelijk dat onderzoeksontwerpen om tot de beoogde kennis te komen vooralsnog blijken te ontbreken. Het benodigde onderzoek laat zich minder recht toe recht aan plannen dan verwacht.

De bijdrage van dit proefschrift is derhalve tweërlei. Enerzijds diende een keuze te worden gemaakt betreffende de aard van de te verwerven kennis. De

nadruk ligt niet op het zoeken naar algemene ingrepen, maar veeleer op versterking van de daadkracht van diverse betrokken actoren, met inachtneming van hun (uiteenlopende) doelen of perspectieven. Anderzijds dient te worden nagegaan hoe de hiertoe benodigde kennis zou kunnen worden verworven, met gebruikmaking van wat reeds binnen gezinnen waar zorg en arbeid wordt gecombineerd, is en wordt ontwikkeld.

De onderzoeksvraag is derhalve hoe de beoogde versterking is te realiseren, mogelijkwerwijs met inachtneming van een aantal randvoorwaarden. Bij het zoeken naar een geschikt ontwerp functioneerde de klassieke wetenschappelijke benadering als conceptueel uitgangspunt, als norm voor kwaliteit. Vervolgens is getracht deze benadering zoveel mogelijk 'op te rekken' voor de aanpak van mijn probleem.

Dit is het geval voor een tweetal centrale elementen:

1. Hoogwaardige waarnemingen en de kwaliteit daarvan. In de klassieke benadering hebben hoogwaardige waarnemingen kwaliteit, als ze niet door gebruik van elke denkbare gebruiker kunnen worden gewijzigd. Er is sprake van loskoppeling van waarneming en handelen (door de onderzoeker of door gebruikers). Een hoogwaardige waarneming is bijvoorbeeld (bij cijfermatig uit te drukken rapportages van waarnemingen) het resultaat van een rekenkundige middeling.
2. Herkenning van het wetenschappelijk object. Voorwaarde voor het kunnen doen van hoogwaardige waarnemingen is te weten hoe ze bij elkaar horen, welke klasse ze vormen. Men moet het wetenschappelijk object (de klasse van te combineren waarnemingen of het generalisatie domein) kunnen herkennen, anders dan via die waarnemingen zelf.

Een moeilijkheid is dat in de sociale wetenschappen in het algemeen, en daarmee ook in onderzoek naar de combineerbaarheid van arbeid en zorg, de afbakening van wat men als wetenschappelijk object neemt, moeilijk anders dan cultureel blijkt te kunnen worden bepaald. Zij is afhankelijk van het doel waartoe men de afbakening maakt, en dus opdrachtgever- of onderzoekersafhankelijk. Dit is in strijd met het kwaliteitscriterium van klassiek onderzoek: 'niet beïnvloed door gebruik'.

In het eerste hoofdstuk geef ik de oplossingsrichting van de geformuleerde problematiek weer, zoals ik die in dit proefschrift uitwerk. Ik ga na, uitgaande van het zelfreferentiële karakter van maatschappelijke deelorganisaties, hoe een klasse zichzelf kan afgrenzen en herkenbaar maken, zodanig dat het mogelijk wordt via die klasse hoogwaardige waarnemingen te construeren. Toegespitst op mijn onderwerp betekent dit, dat ik onderzoek hoe gezinnen die een andere taakverdeling nastreven, zich kunnen afgrenzen van externe

invloeden, zodanig dat ze ten opzichte van die invloeden als wetenschappelijk object kunnen functioneren. Komt een dergelijke afgrenzing tot stand, dan betekent dit dat ouders zich kunnen handhaven en zich los van bestaande maar ongewenste attractoren kunnen ontwikkelen. In dit verband zal ik spreken van het ontstaan van sterke actoren. Gezinnen die als sterke actor optreden, zullen krachtige onderhandelingspartners zijn in de wisselwerking met bijvoorbeeld werkgevers en tot duidelijke en gewenste afspraken kunnen komen. Tevens acht ik hoogwaardige waarnemingen mogelijk aan wat leden van een collectief van sterke actoren (gezinnen, arbeidsorganisaties, actoren in de sociale infrastructuur en overheden) doen: dat zulke waarnemingen mogelijk worden, is dan het resultaat van een convergentie binnen het collectief, zodat sprake is van een zichzelf handhavend collectief.

Op basis van bovenstaande overwegingen kom ik tot drie deelvragen voor mijn onderzoek:

- a. Is er bij ouders sprake van een persoonlijke behoefte aan een andere dan de klassieke taakverdeling en zo ja, hoe ziet deze eruit? Kan worden aangegeven hoe ouders mogelijke obstakels bij de realisatie van hun voorkeur overwinnen?
- b. Hoe kan voor ondersteuning worden gezorgd voor die ouders die een andere taakverdeling willen realiseren, zowel op het niveau van het gezin als op het niveau van sociale infrastructuur, sociale partners en overheid?
- c. Welke onderzoeksmethodiek kan effectief bijdragen aan de productie van de onder b genoemde ondersteuning?

Methodische uitgangspunten

In het tweede hoofdstuk werk ik de methodische uitgangspunten van mijn onderzoek verder uit. Ik merk op dat in het algemeen (in de positivistische of, meer algemeen negentiende-eeuwse wetenschapstraditie) onderzoek slechts kan bijdragen tot de beantwoording van werkingsvragen (zoals de vraag 'hoe werkt de zwaartekracht?'). Hierbij staat de specifieke relatie tussen handelen en waarneming centraal. Kenmerkend is dat waarneming en handelen dienen te worden losgekoppeld om tot betere waarneming te komen. Onderzoek wordt met andere woorden off-line uitgevoerd, bijvoorbeeld in gecontroleerde omgevingen. Een waarneming heeft hoogwaardige kwaliteit als de resulterende kennis na gebruik niet hoeft te worden bijgesteld ofwel gratis is. Het belang van kennis wordt nogal eens aan laatstgenoemd criterium afgelezen.

Ten aanzien van een groot aantal vragen omtrent de sociale wereld geldt echter dat doelvragen centraal staan, vragen waarvan het antwoord op de intro-

ductie van een waarde of doel berust ('hoe is de leefsituatie van eenoudergezinnen?'). Wat onder een eenoudergezin wordt verstaan is afhankelijk van een definitiekeuze, een perspectief. Die keuze bepaalt derhalve het resultaat van onderzoek, maar dit niet alleen. Wijziging van de gestelde doelen impliceert de noodzaak andere kennis te zoeken (met nieuwe kosten), terwijl gebruik met andere of 'verkeerde' doelen tot negatieve effecten kan leiden (en mogelijk hoge kosten om die te herstellen, inclusief kosten van nieuw onderzoek).

In de sociale context lukt het met andere woorden vrijwel nergens te herkennen wat invariant of stabiel is in de waarnemingen – misschien omdat er niets invariant of stabiel 'is', of misschien omdat we als waarnemer bij die context betrokken zijn. Dit impliceert dat ook een loskoppeling van het handelen volgens de klassieke voorwaarden niet mogelijk is. Gelukkig kunnen we *maken* dat er iets invariant of stabiel is, om vervolgens te doen alsof het dat is. Dit impliceert een aanvullende handeling, namelijk het bij elkaar zetten van waarnemingen met een bepaald doel, bijvoorbeeld een interventie ter vergroting van arbeidsparticipatie. Herkenning is in dit geval afhankelijk (on-line) van wie die aanvullende handeling verricht, en hoe lang die in staat en bereid is dat te doen. Helaas gaat het hierbij om niet meer dan een benadering van wat volgens de klassieke wetenschap mogelijk is. Eventuele kennis over wat reeds gemaakt kan worden, is bijvoorbeeld niet *gratis*: er is immers inspanning nodig om het gemaakte in stand te houden. Die inspanning blijft overigens vaak impliciet, en bijvoorbeeld het resultaat van een bestuurlijke of politieke ordening. Dat neemt niet weg dat deze vorm van inspanning een belangrijk onderdeel vormt van onze sociale wereld. Het is het klakkeloos omgaan met een doelvraag alsof het een werkingsvraag betreft, dat leidt tot verkeerd gebruik van ten onrechte veronderstelde stabiliteit en daarmee tot de al genoemde onverwachte en vaak ongewenste neveneffecten.

Voor het bovenbeschreven inzicht in en de consequenties ten aanzien van het stellen en beantwoorden van doelvragen heb ik mij laten inspireren door het sociaal-constructionistische werk van onder meer Berger en Luckman (1966), Luhman (1997) en systeemkritische werk van De Zeeuw (1980, 1998), Von Foerster (1982) Maturana en Varela (1980) en anderen.

Wat op grond van het werk van deze schrijvers valt te constateren is dat het kennelijk mogelijk is om een doelvraag als een werkingsvraag te herformuleren. Wat eerst een moeilijkheid leek, wordt hierdoor een mogelijkheid. Wat eerst als 'storing' wordt ervaren (de invloed van de onderzoeker of de omgeving in het algemeen), kan ook als methode dienen.

In dit proefschrift is een poging gedaan een stabiele herkenning te construeren, dus om te streven naar een definitie van mijn wetenschappelijk object die

tevens een herkenning van actoren zelf is. Zo kom ik op twee typen constructies van 'stabiel herkenbare objecten', die in het verlengde van elkaar liggen:

1. *Sterke actoren van de eerste soort*

Deze actoren definiëren zichzelf door volgens eigen doelen te handelen, eigen behoeften te articuleren en zich bij het realiseren daarvan tegen negatieve invloeden van anderen te verzetten. Ze scheppen zodoende zichzelf, als instanties van een object dat hierdoor 'stabiel te herkennen' is.

2. *Sterke actoren van de tweede soort*

De hier bedoelde actoren definiëren zich als lid van een collectief, waarbij men tot handelen komt in de zin van onderlinge steun, het definiëren en vervullen van de door elk lid ervaren behoeften. De leden kunnen derhalve door de daad van participatie worden herkend: ze genereren zichzelf als actor ten opzichte van anderen.

Sterke actoren van de eerste soort staan het dichtst bij de objecten van klassiek onderzoek. Die van de tweede soort staan er veel verder vanaf; ze zijn eigenlijk alleen mogelijk, indien het door hen gevormde collectief een actor van de eerste soort vormt. Het is derhalve denkbaar dat een sterke actor van de eerste soort zich recursief differentieert naar één of meer lagen van sterke actoren van de tweede soort. Conform het doel van mijn analyse zoek ik naar wat (welke context) de vorming van sterke actoren van beide soorten bevordert – met als randvoorwaarde dat zich in ieder geval één sterke actor van de eerste soort manifesteert (daarzonder kan van stabiele herkenbaarheid geen sprake zijn).

De bovenbeschreven aanpak maakt het mogelijk mijn oorspronkelijke vraag naar wijzigingen in de taakverdeling binnen gezinnen als een doelvraag te herkennen en vervolgens als een werkingsvraag te herformuleren en te beantwoorden. Zo handelende poog ik de 'koninklijke weg' te bewandelen, met andere woorden aansluiting te vinden bij de klassieke wetenschapsopvatting. Ik pretendeer niet aan te sluiten bij schrijvers die een nieuw paradigma claimen.

Ter illustratie van het bovenstaande bespreek ik enkele voorbeelden van onderzoek op het terrein van zorg en arbeid, verricht vanuit een roltheoretisch, ruiltheoretisch respectievelijk machtstheoretisch kader. Deze illustreren in mijn ogen een ongereflacteerd aanpak in termen van doelvragen, en dus de noodzaak om tot een herformulering in termen van een werkingsvraag te komen. Alleen in de machtstheoretische studies wordt aandacht besteed aan de wisselwerking tussen toeschrijvingen uit de omgeving (seks-ideologisch systeem) en de reactie daarop (het onvermogen daar uit te breken).

Tot slot van het tweede hoofdstuk formuleer ik mijn onderzoeksontwerp, dus waar ik mijn waarnemingen vandaan haal, hoe ik deze beschrijf en aan welke criteria de resultaten moeten voldoen (in het bijzonder het criterium dat personen en organisaties zo moeten worden aangesproken dat de vorming van sterke actoren mogelijk wordt). Hierbij onderscheid ik:

1. *Instructies aan adressanten*

Er wordt nagegaan hoe ouders en andere (al of niet sterke) actoren van oordeel zijn dat de work-familyagenda moet worden ingeperkt en afgeschermd (hoe hiervoor handelingsruimte moet worden gecreëerd). Deze oordelen worden begrepen als instructies ('zorg dat') aan adressanten om te komen tot de vorming van collectieven met gewenste eigenschappen. Het betreft hier een multi-pele adressering.

2. *Herkenning van collectieven*

Er wordt nagegaan in hoeverre ouders en andere actoren van oordeel zijn dat gezinnen als collectief tot sterke actor van de tweede soort kunnen worden (in relatie tot andere sterke actoren).

Onderzoeksontwerp

In het derde tot en met het zesde hoofdstuk wordt beschreven hoe het onderzoeksontwerp is gerealiseerd. Als materiaal heb ik gekozen voor rapportages vanuit een viertal niveaus van organisatie: gezinnen (combinerende ouders), de sociale infrastructuur, sociale partners en overheid en vanuit wat men de cultuur kan noemen. Deze rapportages zijn via mondelinge interviews tot standgekomen. Alleen in het geval van de cultuur heb ik mij gebaseerd op wat in beleidsnotities en de formulering van recente wetten en regelingen naar voren komt.

Bij de ordening van mijn materiaal ging het mij er vooral om na te gaan welke inperkingen en afschermingen (die sociale praktijken of handelingsruimte weergeven) via instructie aan verschillende betrokkenen kunnen worden aanbevolen. De analyse leidde tot vier groepen instructies binnen twee categorieën. De eerste categorie heeft betrekking op de wisselwerking tussen ouders in het gezin, de tweede op de wisselwerking tussen gezin en omgeving. Beide categorieën zijn op hun beurt weer in twee subcategorieën gesplitst. De eerste verwijst naar activiteiten die individuen of collectieven tot sterke actor maken, de tweede naar wat mogelijkwijs bijdraagt aan de stabiele herkenning van een sterke actor en dus zo'n actor kenmerkt:

1. *Vorming van de leden van het gezin als sterke actor in relatie tot elkaar*
  - a. Activiteiten waardoor combinerende ouders zichzelf tot sterke actor maken
  - b. Activiteiten waardoor een gezin zich als sterke actor kan manifesteren
2. *Vorming van het gezin als sterke actor in relatie tot andere sterke actoren*
  - a. Activiteiten waardoor collectieven ontstaan waarbinnen het gezin een sterke actor is
  - b. Activiteiten waardoor een collectief van sterke actoren zich kan manifesteren.

Er is naar gestreefd de resultaten zo te formuleren dat het, gegeven de ervaring van de respondenten, aannemelijk is dat interventies op basis van die resultaten tot de gewenste effecten leiden (vergroting van de competentie om arbeid en zorg binnen gezinnen naar wens te verdelen). Op het laatste is in dit onderzoek echter niet getoetst. Daartoe is verder onderzoek nodig.

Combinerende ouders

In het derde hoofdstuk beschrijf ik, hoe ouders op uiteenlopende wijze blijken van behoefte aan handelingsruimte voor het kunnen combineren van werk en gezin. Men is zich goed bewust van het soort benodigde competenties, zoals het werken aan een stabiele relatie, het zorgen voor een woonruimte die past bij de individuele behoefte, het afspreken van een taakverdeling met de partner. Sterk actorschap wordt manifest in de zin van het genereren van ondersteunende buurt-, familie- en vriendennetwerken en het participeren in diverse vormen van kinderopvang.

Meer in het bijzonder geven ouders aan behoefte te hebben aan aanvullende activiteiten om hun actorschap te handhaven in interactie met andere collectieven (met name arbeidsorganisaties). Er wordt gewezen op nogal wat obstakels. Het blijkt lastig een beoogde carrière voort te zetten, als men verlof opneemt of een deeltijdcontract wil aangaan. Werkgevers geven nog weinig blijken van inzicht hoe de arbeidsorganisatie zelf tot onderhandeling te maken. Op het niveau van de cultuur spelen bij ouders waarden een rol, zoals 'het er zijn' voor kinderen en 'onafhankelijkheid' zonder dat er in het algemeen veel aandacht is hoe dit soort waarden praktisch vorm kan krijgen. Tevens laten stereotype beelden over het 'standaardgezin' of gendergeladen automatismen weinig ruimte voor een door ouders zelf gewenste verdeling van zorg en arbeid.

Ouders blijken met andere woorden in staat te zijn aan te geven wat de vorming van beoogde collectieven mogelijk maakt. Deze instructies kunnen nog onvoldoende zijn voor een op langere termijn te handhaven stabiele herkenning.

Sociale infrastructuur

Naar aanleiding van de resultaten van rapportages uit de sfeer van de sociale infrastructuur, weergegeven in het vierde hoofdstuk, kan eveneens worden geconstateerd dat er instructies mogelijk zijn die – als input – de handelingsruimte van combinerende ouders versterken. Deze instructies hebben met name betrekking op laagopgeleide allochtone en autochtone vrouwen, wier actorschap dient te worden ondersteund bij het uittreden uit de wereld van de eigen (gezins)cultuur en het toetreden tot de wereld van buiten het gezin.

Activiteiten die nodig zijn voor herkenning van dit actorschap zijn onder meer het aanbod van additioneel werk, cursussen of aangepaste opleidingen die in deeltijd worden aangeboden en van aanvullende kinderopvang zijn voorzien. Binnen het gezin dienen vrouwen bij herintreding te worden ondersteund in de onderhandeling hoe gezinstaken te reorganiseren, met een nieuwe verdeling van leuke en lastige kanten.

Ten aanzien van de interactie tussen ouders en maatschappelijke omgeving lijkt met name aandacht van de laatste voor de kwaliteiten die vrouwen opdoen bij het runnen van een gezin, van belang. Dit geldt ook voor de creatie van oefenruimtes, waarin tussenstappen kunnen worden gezet om uittreden en toetreden mogelijk te maken. Er wordt een aantal ondersteunende activiteiten geadviseerd om de wisselwerking tussen gezinnen enerzijds en het beleid van gemeenten en werkgevers anderzijds te versterken. Dit betreft bijvoorbeeld op gemeentelijk niveau een flexibeler uitvoering van de regelgeving ten aanzien van alleenstaande moeders in de bijstand. Daarnaast is meer aandacht nodig voor parttime-opleidingen, procesbegeleiding van laagopgeleide vrouwen, kosten van kinderopvang, ruimte voor kinderopvang voor kinderen met een sociale indicatie, afstemming van voorzieningen op elkaar, met name ten behoeve van mensen met laaggeschoold werk en weinig inkomen.

Arbeidsorganisaties zouden meer de mogelijkheid moeten bieden van flexibele arbeidstijden, juist voor mensen die het zich gezien de hoogte van hun inkomen niet kunnen permitteren parttime te werken. De instructies wijzen erop dat meer aandacht nodig is voor de wijze waarop ouders effectief van de geboden

steun gebruik kunnen maken. Algemene vormen van ondersteuning hebben vaak weinig effect.

Verder is een aantal aanvullende activiteiten nodig, opdat een collectief van sterke actoren zich kan manifesteren. Deze liggen echter veelal buiten het bereik van de genoemde organisaties, maar hierop wordt wel door hen geanticipeerd. Voorbeelden zijn het tegengaan van armoede en schuldenlasten, alsmede een financiële erkenning van zorgarbeid, zonder dat het mensen weerhoudt te participeren op de arbeidsmarkt. Verder zijn aandacht voor randvoorwaarden voor kinderopvang en buitenschoolse opvang van belang.

Sociale partners

In het vijfde hoofdstuk is nagegaan hoe organisaties van werknemers en werkgevers kunnen bijdragen aan competentieverhoging van gezinnen. Van werknemerszijde worden nogal wat pogingen ondernomen om bij te dragen aan de work-familyagenda, in de sfeer van deeltijdwerk in verschillende vormen, bedrijfscrecheplaatsen en betaald ouderschapsverlof, algemeen aanvaarde visies op zorg en werknemers met zorgtaken. Van werkgeverszijde wordt overigens veel inspanning besteed om te argumenteren waarom een dergelijke bijdrage niet mogelijk is.

Aanvullend worden activiteiten nodig geacht, zoals het toestaan van ouderschapsverlof en deeltijdwerk in hogere functies, bedrijfskinderopvang juist ook voor mannelijke werknemers, het besef dat faciliterende regelingen ook in het bedrijfsbelang zijn en goed voor het bedrijfsimago. Een gezin kan zich als sterke actor manifesteren, als een bedrijf zorgt dat eventuele formele of faciliterende regelingen daadwerkelijk voor zowel mannen als vrouwen gelden. Voorwaarde daarvoor is een algemeen hoog niveau van informatievoorziening. De cultuur van het bedrijf dient hierop te worden afgestemd.

Daarnaast zijn er instructies die erop wijzen dat gezinnen als sterke actoren temidden van andere sterke actoren kunnen functioneren. Nodig is dat voorzieningen niet alleen bedrijfsspecifiek zijn, maar als algemene voorziening functioneren en een recht kunnen garanderen op het kunnen combineren van werk en zorg voor het gezin.

Tenslotte zijn er instructies die aangeven dat gezinnen zich als sterke actor tussen andere sterke actoren manifesteren, als deze gezinnen ertoe bijdragen dat die andere actoren levensvatbaar blijven. De taal die vanuit werkgeverszijde wordt gehanteerd, laat een dergelijke bijdrage helaas nog niet toe. Deze taal kenmerkt zich door het aanduiden van zorgactiviteiten van werknemerszij-

de in termen van kosten en verlies. Zij verzwakt het actorschap van werknemerszijde.

Samenvattend kan worden gesteld dat de antwoorden van de respondenten veel informatie bevatten, hoe gezinnen moeten worden geïnstrueerd om resistent tegen invloeden van met name economische zijde te worden, c.q. hoe zij deze invloeden via nieuwe collectieven kunnen hanteren en benutten (op het niveau van het lidmaatschap en op het niveau van het collectief). Verder onderzoek is nodig om na te gaan in hoeverre sprake is van voldoende instructies opdat gezinnen zich in deze collectieven kunnen handhaven.

Het overheidsbeleid

In het zesde hoofdstuk behandel ik hoe in het overheidsbeleid de ondersteuning van gezinnen als sterke actor wordt nagestreefd. Als materiaal kies ik beweringen uit diverse beleidsnotities inzake het emancipatiebeleid en het gezinsbeleid. De resultaten vullen de analyses in de eerdere hoofdstukken aan: de diverse overheden hebben een belangrijke invloed of kunnen die hebben op de relatie van het gezin tot het bedrijfsleven, juist daar waar het gezin zwak staat. Ook de in het vierde hoofdstuk genoemde personen en organisaties kunnen zowel worden gesteund als belemmerd door maatregelen van de overheid.

In de resultaten staat centraal dat combinerende ouders zichzelf tot sterke actor kunnen maken, als ze zelfstandig zijn op alle of een zo groot mogelijk aantal niveaus van maatschappelijke organisatie. Binnen elk niveau dient een handelingsruimte in stand te worden gehouden, zodat men greep heeft op externe gebeurtenissen, keuzemogelijkheden heeft en zich kan verzetten tegen vanzelfsprekende of stereotyped beeldvorming. Zij kunnen zich als sterke actoren manifesteren, als ze afspraken kunnen maken met werkgevers over verlof en werktijden zodat ze binnen bedrijven, wettelijke maatregelen en formele kaders (bijvoorbeeld belastingtechnisch) erkend worden. Er dient te worden gezorgd voor voldoende ondersteuning van de bewaking van de verworven actorpositie van gezinnen.

In de derde plaats zijn er instructies om de actorpositie van gezinnen te versterken door te zorgen voor meer opvang- en zorgvoorzieningen, door bestaande middelen en voorzieningen meer zichtbaar en efficiënter te maken (witten huishoudelijke hulp, afstemming voorzieningen), door te streven naar collectieven met nieuwe, versterkte waarden, in het bijzonder sociale verantwoordelijkheid. Instructies opdat een collectief van sterke actoren zich als sterke actor kan manifesteren, stellen centraal dat beleidsmakers in samenwerking met anderen de rol en positie van combinerende gezinnen beter

zichtbaar maken (via emancipatie-effectrapportages, via monitoring van zorgparticipatie van mannen, via conceptuele reflectie).

De beleidssuggesties ondersteunen de in de vorige hoofdstukken zichtbaar geworden richting. Er bestaat grote belangstelling voor de ondersteuning van de vorming van sterke actoren. Er is nog weinig oog voor de geëigende middelen, waaronder het type onderzoek, om tot deze ondersteuning te komen. In veel onderzoek wordt uitgegaan van interventies waarbij wordt gestreefd naar verandering van de eigenschappen van een object of een collectief, zonder dat de aard van dit collectief verandert. In de beleidsnota's worden echter interventies gewenst, waarbij wordt gestreefd naar de totstandkoming van collectieven met gewenste eigenschappen. Het hier uitgewerkte onderzoeksontwerp poogt bij dit laatste type interventies aan te sluiten. Verder onderzoek is nodig om aan te tonen dat hetgeen door de verschillende respondentgroepen voorgesteld wordt, voldoende is en in die zin een wetenschappelijk te verantwoorden antwoord op de (geherformuleerde) werkingsvraag vormt. Dat kan in dit onderzoek slechts aannemelijk worden gemaakt.

Verantwoording

In het zevende en laatste hoofdstuk worden de resultaten geëvalueerd als mogelijk antwoord op de gestelde vraag. Het uitgangspunt van dit proefschrift vormde de constatering dat maatregelen die een meer 'open' toegang van beide seksen tot de discoursen van arbeid en zorg beogen het gewenste effect slechts ten dele vertonen. De vraag rees hoe men door middel van onderzoek kan bijdragen tot de realisatie van hulpmiddelen (inclusief overheidsmaatregelen) met gewenste effecten. Om deze algemene vraag te kunnen beantwoorden heb ik andere vragen moeten formuleren. De beantwoording leidt in eerste instantie tot twee typen resultaten en, die combinerend, tot een derde resultaat.

Het eerste resultaat luidt dat algemene maatregelen alleen dan effectief zijn, als deze kunnen worden vertaald naar de vorming van stabiel herkenbare entiteiten, c.q. collectieven die als sterke actor kunnen functioneren. Ik ben nagegaan hoe dergelijke entiteiten tot stand zijn te brengen. Ik heb onderzocht hoe de diverse actoren kunnen worden geïnstrueerd tot vorming, versterking en instandhouding van sterk actorschap van gezinnen. Het gaat hier om een filosofisch belangrijk punt: de wetenschappelijke onderbouwing van een bottom-up benadering, waarin steun wordt gegeven aan mensen en zij skills kunnen ontwikkelen om binnen beleidskaders te kunnen handelen.

Het tweede resultaat omvat de feitelijke instructies. De resultaten laten zien hoe deze eruit dienen te zien, zonder dat overigens nog kan worden geclaimd dat de gevonden instructies voldoende zijn. Vooral de wijze van communicatie, c.q. coördinatie tussen de diverse maatschappelijke actoren, inclusief gezinnen, blijkt verbetering en ondersteuning te behoeven. Zo is een taalstructuur gewenst waarbij het idee van oefenruimtes een meer centrale rol speelt. Deze kan de wisselwerking tussen laagopgeleide autochtone en allochtone gezinnen en andere actoren versterken en zo een nieuwe bevoegdheidstoedeling van zorg en arbeid mogelijk maken. In het bijzonder is grotere aandacht voor de wisselwerking tussen combinerende ouders en arbeidsorganisaties gewenst. Van onderlinge handhaving van elkaars gezichtspunten is slechts zeer beperkt sprake, daar deze nog nauwelijks onderdeel van eenzelfde collectief vormen. Ook in dit geval ligt een grotere aandacht voor de ontwikkeling van een taalstructuur voor de hand, die beide de gelegenheid biedt tezamen als collectief op te treden. Ouders die als sterke actor optreden, blijken immers een grote meerwaarde voor arbeidsorganisaties te kunnen opleveren. Ze zijn competent als entrepreneur. De overheid zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren als coördinator van de informatiestromen tussen diverse actoren, bijvoorbeeld door de ontwikkeling van taalstructuren te ondersteunen waarin zowel de pluriformiteit van de maatschappij centraal staat maar ook de onderlinge ondersteuning.

Beide typen resultaten impliceren een derde resultaat. Een eerste onderdeel vormt de overweging dat maatschappijen een groot aantal stabiel herkenbare collectieven kennen, die men waardengemeenschappen kan noemen. Een tweede onderdeel is dat deze waardengemeenschappen gedurende een bepaalde periode functioneel kunnen zijn, maar ook hun tijd kunnen overleven. Daarmee verliezen ze echter niet meteen de kenmerken die hen waardevol maakten. Zeker tegen van buitenaf opgelegde veranderingen zullen zij zich verzetten. Dit impliceert een derde onderdeel: behalve doelmaatregelen (maatregelen die een gewenste toestand impliceren), zijn ook werkingsmaatregelen nodig (maatregelen die nieuwe waardengemeenschappen doen ontstaan). In termen van dit derde resultaat meen ik het verschijnsel van (onverwachte en) ongewenste weerstand tegen verandering van de taakverdeling binnen het gezin te kunnen begrijpen als een direct gevolg van het ontbreken van geschikte werkingsmaatregelen – terwijl de meer gebruikelijke verklaringen gaan in de richting van het ontbreken van voldoende doelmaatregelen, met name vanuit de overheid. Dit laatste lijkt mij niet of nauwelijks het geval. Dit proefschrift vormt derhalve een bijdrage in de zin dat het de aandacht vestigt op deze lacune en voorstellen doet ter opvulling. Op beleidsniveau geformuleerd houdt dit in dat het combinatiescenario dat de rijksoverheid momenteel als richtsnoer voor beleid heeft aanvaard, op grond van mijn bevindingen aange-

vuld zou moeten worden door werkingsmaatregelen in de vorm van een communicatie- en ontschottingsscenario, waarbinnen getracht wordt de diverse perspectieven of betekenisverleningen van actoren meer ondersteunend aan elkaar te laten zijn.

Behalve in termen van mijn vraagstelling laten de resultaten van mijn onderzoek zich eveneens beoordelen in termen van hun methodische kwaliteit, dus onder meer in interne en externe validiteit. Ik betoog ten eerste dat het mogelijk bleek de door mij beoogde instructies in de onderzochte praktijk te vinden c.q. de beoogde analyses te realiseren. In die zin kan mijn onderzoek als intern valide worden beschouwd. Verder onderzoek is echter nodig om te constateren of de gevonden instructies voldoende zijn om ouders en andere actoren te helpen als sterke actor te functioneren en zich daadwerkelijk als zodanig te manifesteren.

Hiermee verwijst ik ten tweede naar de mogelijkheid van externe validiteit. Vallen de resultaten door anderen te benutten? Vallen deze te generaliseren in de zin dat de resultaten daadwerkelijk ondersteunen, ongeacht de eigenschappen of achtergronden van wie bij een verandering van de taakverdeling binnen het gezin ondersteund wil worden? Een vorm van maatschappelijk experimenteren zou hier een verdere bijdrage kunnen leveren. Indirecte onderbouwing is intussen mogelijk, zoals mijn analyse van de beleidsnota's laat zien.

In termen van klassiek onderzoek kunnen mijn resultaten worden gezien als een theorie, zij het een grounded of verrijkte theorie. Ze betreffen niet alleen de bestaande toestand (waar vrijwel elke beschrijvende theorie leidt tot doelmaatregelen), maar ook te maken of te scheppen situaties (waar doelmaatregelen effectief kunnen worden, als ze worden aangevuld met geschikte werkingsmaatregelen). Het effect van interventies op basis van zo'n theorie is het ontstaan van gezinnen die als sterke *actor* een door hen gewenste keuze in taakverdeling kunnen realiseren – ondanks en tevens mogelijk ook dankzij het feit dat zij onderdeel vormen van een sterk interactief georganiseerde omgeving.

Summary

Introduction

Over the last few decades, Dutch society has undergone a great many changes, both in the labour market and the home. Labour participation by women has increased markedly. Many more people, particularly women but also men, albeit to a lesser extent, work parttime. Demographic patterns are changing, as are views on the division of tasks between men and women. In addition, since the 1990s the government has been pursuing a policy, together with its social partners, for improving the way work and care can be combined. This policy is distinguished by a number of features, such as schemes for paid and unpaid leave, measures to encourage and promote child care facilities, and to promote parttime work. Recently, within the framework of the *Commissie Dagindeling* (Committee for day schedules), temporary experiments have been encouraged to promote better time/space-related harmonisation of facilities.

In spite of these changes and measures, the classic division of tasks, whereby men work largely away from home and earn the household income, and women largely take care of the home, appears to be fairly resistant to change. Policy measures aimed at creating more variation in the division of tasks frequently prove inadequate, and have can tend to have undesirable effects too. There would seem to be an 'attractor', by which attempts at change are compensated for, and the original situation – although increasingly undesirable within the changing culture – is reinstated to a greater or lesser extent.

The solution to this problem I regard as being a question of knowledge. In my view, more, or different, knowledge is needed and must be used to create other forms of division of tasks within the family. The need for this is largely self-evident, also in view of the considerable numbers of activities undertaken by other actors today, including the government. There is another reason for being explicit about this choice, namely the apparent lack of research structures for acquiring the desired knowledge. The research required has proved to be more difficult to plan than expected.

The contribution of this dissertation is therefore twofold. On the one hand, a choice has to be made with regard to the nature of the knowledge to be acquired. Emphasis is not placed on general measures, but more upon strength-

ening the decisiveness of the various actors involved, with due regard for their (diverse) objectives or perspectives. On the other hand, we have to find out how the necessary knowledge can be acquired, making use of that which is being and will be developed within families where care and work are combined.

The research question is thus: how can the envisaged strengthening be realised, possibly taking a number of preconditions into consideration? In seeking a suitable design, the classic scientific approach functioned as a conceptual starting point, as a standard for quality. Next, an attempt was made to 'stretch' this approach as far as possible in order to tackle my problem.

This is the case for two central elements:

1. High-value observations and their quality. In the classic approach, high-value observations possess quality if they cannot be changed through their use by each conceivable user. There is a disconnectedness between observation and action (by the researcher or the users). A high-value observation is, for example (in the case of observation reports produced using statistical techniques) the result of mathematical averaging.
2. Recognition of the scientific object. A condition for making high-value observations is to know how they relate to each other, which class they form. One must be able to recognise the scientific object (the class of observations to be combined or the generalisation domain) other than through the observation itself.

A problem in social sciences in general, and therefore also in studies into how work and care can be combined, is that it is difficult to demarcate the boundaries of what one takes as the scientific object, other than from a cultural viewpoint. It is dependent on the reason for drawing these boundaries, and therefore client- or researcher-dependent. This conflicts with the quality criterion of classic research: 'not influenced by use'.

In the first chapter, I describe the path to be followed in solving the formulated problem, as developed and expanded in this dissertation. Assuming the self-referential character of social sub-organisations, I examine how a class can make itself distinctive and recognisable, in such a way that it becomes possible to construct high-value observations through this class. More specifically with regard to my subject, this means that I will study how families striving to achieve a different division of tasks can distance themselves from external influences in such a way that they can function as a scientific object with regard to these influences. If such a distancing can be created, this means that parents can hold their own and develop independently from existing but undesirable attractors. In this respect, I shall refer to the creation of strong actors.

Families who act as strong actors will be powerful negotiating partners in their interactions, with employers for example, and will be able to achieve clear and desirable agreements. I also consider high-value observations possible with the activities of members of a collective of strong actors (families, labour organisations, actors in the social infrastructure, and governments); that such observations are possible is then the result of a convergence within the collective, so that a self-sustaining collective is said to exist.

Based on the above considerations, I have arrived at three part-questions for my research:

- a. Is there a personal need among parents for a division of tasks other than the classic form, and if so, what would it be? It is possible to demonstrate how parents overcome potential obstacles in realising their preference?
- b. How can support be assured for those parents who want to achieve another division of tasks, both at family level as well as the level of social infrastructure, social partners and the government?
- c. What research methodology can provide an effective contribution to producing the support referred to under b?

Methodical starting points

In Chapter 2, I develop the methodical starting points of my research in greater detail. I note that in general (in the positivist, or more generally the 19th century scientific tradition), research can only contribute to answering the operational questions (a question such as: 'how does gravity work?'). Here, the specific relationship between actions and observations is central. A particular feature is that the link between observation and action must be broken in order to achieve a better observation. In other words, research is carried out off-line, for example in controlled environments. The quality of an observation is high if the resulting knowledge does not need to be adjusted after use, i.e. it is 'free'. The importance of knowledge is often read off against this latter criterion.

With regard to a large number of questions concerning the social world, the target questions are central; questions where the answer rests on the introduction of a value or purpose ('what is the living situation of a single-parent family?'). What we understand by a single-parent family depends on the choice of definition, a perspective. This choice therefore determines the result of research, but not only that. Changing the established objectives implies the need to search for other knowledge (with new costs), while using other or 'wrong' objectives can lead to negative effects (and potentially high costs to remedy them, including the costs of new research).

In other words, in the social context it is hardly ever possible to recognise what is invariable or stable in the observations – perhaps because nothing ‘is’ invariable or stable, or perhaps because we as observers are involved in this context. This implies too that disconnecting the actions according to the classic conditions is not possible. Fortunately we can *make* something invariable or stable, by subsequently acting as if it is. This implies an additional action, namely the combining of observations with a particular purpose, for example an intervention to increase labour participation. Recognition in this case is dependent (on-line) on who carries out this additional action, and how long he/she is able and willing to do so. Unfortunately this is no more than an approximation of what is possible, according to classic scientific study. Any knowledge about what can already be made, for example, is not ‘free’: after all, effort is required to sustain that which has been created. This effort, moreover, often remains only implicit, the result of an administrative or political regulation, for instance. That does not alter the fact that this type of effort forms an important part of our social world. It is the indiscriminate treating of a target question as an operational question that leads to the incorrect use of a wrongly-assumed stability, and thus to the unexpected and often undesirable side-effects already mentioned.

For insight into and the consequences of posing and answering target questions as described above, I have been inspired by the social constructionist work of Berger and Luckman (1966), Luhman (1997) and the system-critical work of De Zeeuw (1980, 1998), Von Foerster (1982) Maturana and Varela (1980) and others.

What can be deduced from the work of these writers is that it is possible to reformulate a ‘target question’ as an ‘operational question’. What originally appeared to be a problem thus becomes an opportunity. What was initially experienced as a ‘disturbance’ (the influence of the researcher, or the environment in general), can also serve as a method.

This dissertation attempts to construct a stable recognition, i.e. to strive towards a definition of my scientific object which is also a recognition of the actors themselves. In this way I arrive at two types of constructions of stable recognisable objects, each one an extension of the other:

1. *Strong actors of the first type*

These actors define themselves by acting according to their own objectives, articulating their own needs, and through achieving them, resisting negative influences from others. In so doing, they ‘create’ themselves, as it were, as manifestations of an object that can be ‘recognised as stable’.

2. *Strong actors or the second type*

The actors referred to here define themselves as members of a collective, whereby actions are brought about in the form of mutual support, the defining and fulfilling of needs experienced by each member. The members can thus be recognised by the act of participation: they generate themselves as an actor towards others.

Strong actors of the first type are the closest to the object of classic research. Those of the second type are much further removed; they are actually only possible if the collective formed by them forms an actor of the first type. It is therefore conceivable that a strong actor of the first type differentiates itself recursively into one or more layers of strong actors of the second type. In accordance with the object of my analysis, I look for what (which context) promotes the formation of strong actors of both types – with the precondition that, in any case, one strong actor of the first type manifests itself (without this, there can be no stable recognition).

The approach described above makes it possible to recognise my original question into the division of tasks within families as a target question, and subsequently to reformulate and answer it as an operational question. In so doing, I try to steer a straight course, in other words, I try and link up with classic scientific beliefs. I do not pretend to ally myself with those writers who claim a new paradigm.

In order to illustrate the above, I discuss several examples of research in the field of care and work, carried out from within role-theoretical, exchange-theoretical and power-theoretical frameworks respectively. In my view, these illustrate an unreflected approach in terms of target questions, and thus the need to arrive at a reformulation in terms of an operational question. Only in power-theoretical studies is attention given to the interaction between attributions from the environment (sex-ideological system) and the reaction to them (the inability to break free of it).

To conclude Chapter 2, I formulate my research structure, i.e., where I obtain my observations, how I describe them, and which criteria the results must meet (in particular the criterion that persons or organisations must be addressed in such a way that the formation of strong actors is made possible). In this I make a distinction between:

1. *Instructions to petitioners*

I examine how parents and other actors (strong or otherwise) believe that the work-family agenda must be contained and protected (how acting space can be created for this). These views are understood as instructions

(‘take care that’) to petitioners, in order to arrive at the formation of collectives with the desired characteristics. It concerns here a multiple addressing.

2. *Recognition of collectives*

I examine to what extent parents and other types of actors believe that families as a collective can become a strong actor of the second type (in relation to other strong actors).

Research design

Chapters three to six describe how the research design has been realised. The material chosen comprises reports from four levels of organisation: families (combining parents), the social infrastructure, social partners and government, and also from what one could refer to as ‘the culture’. These reports were produced by means of oral interviews. Only in the case of ‘the culture’ did I base my findings on what emerged from policy documents and the formulation of recent laws and regulations.

In ordering my material, I concentrated particularly on which restrictions and protections (that illustrate social practices or acting space) can be recommended to the various parties involved through instruction. The analysis led to four groups of instructions within two categories. The first category concerns the interaction between parents in the family, the second on the interaction between the family and its environment. Both categories are in turn divided into two sub-categories. The first points to activities which turn individuals or collectives into strong actors, the second to what could possibly contribute to a stable recognition of a strong actor and thus the identification of such an actor:

1. Formation of the family members as a strong actor in relation to each other
  - a. Activities through which combining parents turn themselves into a strong actor
  - b. Activities through which a family can manifest itself as a strong actor
2. Formation of the family as a strong actor in relation to other strong actors
  - a. Activities through which collectives are created, within which the family is a strong actor
  - b. Activities through which a collective of strong actors can manifest itself.

An attempt was made to formulate the results in such a way that, given the experience of the respondents, it is plausible that interventions based on these results lead to the desired effects (an increased ability to divide work and care

as desired within families). This last point, however, was not tested in this study, therefore further research is required in this area.

Combining parents

In Chapter 3, I describe the different ways parents demonstrate the need for acting space in combining work and family. There is great awareness of the type of competencies required, such as working on a stable relationship, providing a living space that suits individual needs, and agreeing on a division of tasks with the partner. There is strong actorship in the sense of generating supporting neighbourhood networks among family and friends, and participation in various forms of child care.

More particularly, parents indicate the need for additional activities to sustain their actorship in interaction with other collectives (especially labour organisations). Quite a number of obstacles are pointed out. It would seem difficult to pursue an envisaged career if one takes leave from work or wants to take up parttime employment. Employers demonstrate little insight into how to make the labour organisation itself a subject for discussion. At the level of culture, values play a role with parents, such as 'being there' for the children, and 'independence', without much thought generally being given to how these values can be given practical form. In addition, stereotype images of the 'standard family' or gender-charged automatism leave little room for a division of care and work as desired by the parents themselves.

In other words, parents appear to be capable of indicating what makes the formation of the envisaged collective possible. These instructions can however be insufficient for long-term stable recognition.

Social infrastructure

Following on from the results of social infrastructure reports, as set out in Chapter 4, it can also be observed that instructions are possible that strengthen – as input – the acting space of combining parents. These instructions concern particularly semi-skilled and unskilled ethnic minority and local women, whose actorship needs to be supported by leaving the world of their own (family) culture and entering into the world outside the family.

Activities required to recognise this actorship include the provision of additional work, courses or tailor-made training programmes which can be offered part-time and also include child care. Within the family, women returning to work

need to be supported in their negotiations as to how to re-organise family tasks and develop a new division of pleasant and difficult aspects.

Regarding the interaction between parents and the social environment, it would appear that attention from the latter to the qualities women acquire by running a family is important. This also applies to the creation of practice areas, where intermediate steps can be taken to facilitate taking time out from and returning to work. A number of supporting activities are recommended for strengthening the interaction between families on the one hand, and the policy of local councils and employers on the other hand. At a council level, for example, this concerns a more flexible implementation of the rules concerning single mothers on benefit. In addition, more attention needs to be given to parttime education, process supervision of unskilled women, the costs of child care, availability of child care for children with special social needs, and harmonisation of facilities, especially for the benefit of those undertaking semi- and unskilled work on a low income.

Labour organisations should be able to offer the option of flexible working hours, precisely for those people who, in view of the level of their income, cannot afford to work parttime. The instructions indicate that more attention needs to be given to the way in which parents can make effective use of the support available. General forms of support often have little effect.

Furthermore, a number of additional activities are required to enable a collective of strong actors to manifest itself. These are however usually beyond the scope of the said organisations, but are given consideration. These activities include the combating of poverty and debt, the financial recognition of care work without this preventing people from participating in the labour market, and consideration of the preconditions for child care and after-school care.

Social partners

Chapter 5 examines how employee and employer organisations can contribute to increasing competence among families. From the side of employees, quite a number of attempts have been made to contribute to the work-family agenda, in the area of parttime work in various forms, company crèche places and paid parental leave, all generally accepted visions regarding care and employees with care responsibilities. Employers, though, have vigorously put forward arguments as to why such a contribution is not possible.

In addition, other activities are regarded as necessary, such as allowing parental leave and part-time work in higher jobs, company child care (particularly for male employees too), the realisation that facilitating schemes are also in the interests of the company and good for its image. A family can manifest itself as a strong actor if a company ensures that any formal or facilitating schemes genuinely apply to both men and women. A condition for this is a generally high level of information provision. The culture of the company must be geared to this.

In addition, there are instructions that indicate that families can function as strong actors amidst other strong actors. What are required though are facilities that are not only company-specific, but also function as a general facility and can guarantee a right to combine work and care for the family.

Finally, there are instructions showing that families manifest themselves as strong actors between other strong actors, if such families help these other actors to remain viable. The language used by employers unfortunately does not yet allow for such a contribution. The employee's care activities are described in terms of costs and losses, and this only serves to weaken the employee's actorship

To summarise, it can be stated that the answers from the respondents contain much information on how families should be instructed to become more resistant to influences, particularly those of an economic nature, and how they can manage and use these influences through new collectives (at membership and collective level). Further research is required to examine to what extent sufficient instructions exist to allow families to sustain themselves in these collectives.

Government policy

In Chapter 6, I discuss how government policy aims to provide support to families as strong actors. The material I have chosen comprises statements from various policy documents with regard to emancipation policy and family policy. The results complement the analyses from earlier chapters; the various governments have, or can have, a major influence on the relationship between the family and the business community, precisely in those areas where the family's position is weak. The persons and organisations referred to in Chapter 4 too can be supported as well as hampered by government measures.

In the results, the central issue is that combining parents can make themselves strong actors if they are independent at all levels, or at as many levels as pos-

sible, of the social organisation. Within each level, acting space needs to be maintained so that one can maintain a grasp of external events, make choices and resist the creation of automatic or stereotype images. They can manifest themselves as strong actors if they can come to agreements with employers regarding leave and working hours, so that they are recognised within companies, legal measures and formal frameworks (e.g. tax arrangements). Care should be taken to provide adequate support for protecting the actor position of families thus acquired.

In the third place, there are instructions to strengthen the actor position of families by providing more child care facilities, by making existing resources and facilities more visible and efficient (official wages for home helps, harmonisation of facilities), by striving towards collectives with new, reinforced values, particularly social responsibility. The central message of instructions to enable a collective of strong actors to manifest themselves as a strong actor is for policymakers, together with others, to make the role and position of the combining family more visible (through emancipation effect reports, the monitoring of the participation of men in care activities, and through conceptual reflection).

The policy suggestions support the direction set out in the previous chapters. There is much interest in supporting the formation of strong actors, however there is still too little attention given to what appropriate resources, including the type of research, are required to achieve this support. Many studies take interventions as their starting points, whereby changes in the characteristics of an object or a collective are aimed for, without the nature of the collective itself changing. In the policy documents, however, interventions are desirable, in which the aim is to create collectives with desirable characteristics. The research structure elaborated on here is an attempt to fit in with these latter types of intervention. Further research is required to demonstrate that what is proposed by the various groups of respondents is adequate, and in that sense is a scientifically justifiable answer to the (reformulated) operational question. This can only be made plausible in this study.

Justification

In the seventh and last Chapter, the results are evaluated as a possible answer to the question formulated. The starting point of this dissertation was the observation that measures designed to give both sexes more 'open' access to the discourses of work and care only partially demonstrate the desired effect. The question was raised as to how one can contribute, through research, to creating the means (including government measures) for producing the de-

sired effects. To enable me to answer this general question, I have had to formulate other questions. The answers led initially to two types of results, and these were combined to produce a third result.

The first result states that general measures are only then effective if they can be translated into the formation of stable recognisable entities, or collectives that can function as strong actors. I have examined how such entities can be created. I have studied how the various actors can be instructed to form, strengthen and maintain strong family actorship. A bottom-up approach has been worked out.

The second result contains the actual instructions. The results show how these should appear, without one being able to claim, though, that the instructions found are sufficient. In particular the manner of communication, i.e. co-ordination between the various social actors, including families, would appear to need improvement and support. For example, a language structure is desirable, whereby the idea of 'practice areas' will play a more central role. This can strengthen interaction between semi- and unskilled local and ethnic minority families and other actors, thus allowing a new division of authority and responsibility regarding care and work. In particular, more attention must be given to the interaction between combining parents and labour organisations. There is only a very limited acceptance of each other's points of view, since they form practically no part of the same collective. In this case too, more consideration for the development of a language structure would seem to be natural, and these would both offer the opportunity for acting as a collective. After all, parents who act as strong actors are shown to be able to contribute greater added value for labour organisations. They are competent as entrepreneurs. The government should be able to provide an important contribution as the coordinator of the flow of information between the various actors, for example through supporting the development of language structures in which the plurality of society is central, but also through mutual support.

Both types of results imply a third result. The first part creates the idea that societies have a large number of stable, recognisable collectives, which we can call value communities. A second component is that these value communities can be functional for a certain period, but that they can also outlive their use. Because of this, they do not lose those characteristics straight away that made them so valuable originally. They will certainly resist changes imposed on them from outside. This implies a third component: as well as target measures (measures that imply a desirable situation), operational measures are also needed (measures which create new value communities).

In terms of this third result, I believe one can understand the phenomenon of (unexpected and) undesirable resistance to changes in the division of tasks within families as a direct consequence of the lack of suitable operational measures – while the more usual explanations are more to do with the lack of adequate target measures, particularly from government. The latter I feel is hardly or never the case. This dissertation therefore provides a contribution in the sense that it draws attention to this void, and makes some proposals to fill it. Formulated at policy level this means that, on the grounds of my findings, the combination scenario currently adopted by national government in its policy will have to be supplemented by operational measures in the form of a scenario of communication and the breaking down of barriers, within which one endeavours to allow the various perspectives or the broadening scope of the actors to give greater mutual support.

Besides being interpreted in terms of my formulation of the question, the results of my research can also be assessed in terms of their methodical quality, i.e. regarding internal and external validity. I initially argue that it appeared to be possible to find the instructions I envisaged in the practical situation under study, i.e. to realise the envisaged analyses. In this sense, my research can be regarded as internally valid. Further research is however required to observe whether the instructions found are sufficient to help parents and other actors to function as strong *actors* and to actually manifest themselves as such.

Secondly, in so doing I refer to the possibility of external validity. Can the results be used by others? Can these be generalised in the sense that the results give real support, regardless of the characteristics or backgrounds of those who want support in changing the division of tasks within the family? A form of social experimentation could provide a further contribution here. An indirect basis is nevertheless possible as my analysis of the policy documents shows.

In terms of classic research, my results can be seen as a theory, albeit a grounded or enlarged theory. They concern not only the existing situation (where virtually every descriptive theory leads to target measures), but also situations to be developed or created (where target measures can be effective if they are supplemented by suitable operational measures). The effect of interventions on the basis of such a theory is the creation of families who can achieve their desired choice in the division of tasks as a strong actor – in spite of, and perhaps also thanks to, the fact that they form part of a strong, interactively organised environment.

Literatuur

- Ackoff, R. L. 1981. *Creating the corporate Future*. Wiley, New York.
- Arts, W. en P. Hermkens. De eerlijke verdeling van huishoudelijke taken: percepties en oordelen. In: *Mens en Maatschappij*, jrg. 69, nr. 2. 1994.
- Axelrod, R. 1990. *De evolutie van samenwerking*. Contact, Amsterdam.
- Bacon, Francis 1994. *Novum Organum; with other parts of the great Instauration*. Urbach and Gibson, Open Court, Chicago.
- Berger en Luckman 1976. *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge* Garden City, New York.
- Blom, T. 1997. *Complexiteit en contingentie. Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann*. Kok, Agora, Kampen.
- Boekhorst, F. Meervoudige perspectieven. Een wandeling door de ideeëngeschiedenis van de systeemtherapie. In: *Systeemtherapie* jrg. 9, nr. 1.
- Boelens, L.K.M. en A.M. van Iren 1999. *Werk en leven. Een uitdaging voor organisatievernieuwers*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Brink, Marjolein van den e.a. (red.) 1997. *Een stuk zeep in de badkuip. Hoe zorg tot haar recht komt*. W.E.J. Tjeenk Willink, Deventer.
- Brouns, M. 1993. *De homo economicus als winkeldochter. Theorieën over arbeid, macht en sekse*. Sua, Amsterdam.
- Brouns, M. en M. Scholten 1997. *Een kwestie van mannelijkheid. Een onderzoek naar mannelijkheid, normativiteit en beleid*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Bruyn-Hundt, M. en D. van der Linden. 1989. *De invloed van materiële prikkels op het arbeidsaanbod van vrouwen*. OSA, Den Haag.
- Buikema, R. en A. Smelik 1993. *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*. Coutinho, Muiderberg.

Buitenhek, E. e.a. 1997. *Sectorscan Publiek Private samenwerking, Welzijn en hulpverlening*. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.
Bussemaker, J. 1993. *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. SUA, Amsterdam.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Sociaal-Economische Maandstatistiek 1997*, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Commissie Dagindeling 1998. *Dagindeling. Tijd voor arbeid en zorg*. Den Haag.

Commissie Toekomstscenario's Herverdeling 1995. *Onbetaalde arbeid. Onbetaalde zorg gelijk verdeeld*. Toekomstscenario's voor de herverdeling van onbetaalde zorgarbeid. Ministerie van SZW, Den Haag.

Diels, D. 1996. *Ondergesneeuwde sporen: een andere visie op arbeid en burgerschap*. Acco, Leuven.

Directie Coördinatie emancipatiebeleid 1992. *Beleidsprogramma Emancipatie. Met het oog op 1995*. SDU, Den Haag.

Dohmen, M. 1996. *Zorgen en werken, een onderzoek naar oplossingen en overwegingen van ouders, werkgevers en emancipatiebeleid met betrekking tot het combineren van zorg voor kinderen met beroepsarbeid*. Scriptie UM, Maastricht.

Dongen, H.J. van, Laat, W.A.M. de Maas, A.J.J.A. 1996. *Een kwestie van verschil. Conflictantering en onderhandeling in een configuratieve integratietheorie*. Eburon, Delft.

Dongen, Walter van, Eric Vanhoute en Koenraad Pauwels 1998. *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*. Garant, Leuven, Apeldoorn.

Duyvendak, J.W. 1999. *De planning van de ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. SDU, Den Haag.

Duyvendak, J.W. en Van der Graaf 1999. *De dynamiek van de sociale infrastructuur*. Verwey-Jonker Instituut.

- Eerste Kamer, vergaderjaar 1997-1998. 1997 *Voorstel van wet van het lid Rosenmöller tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek in verband met het recht van de werknemer de overeengekomen arbeidsduur te verminderen (bevordering van deeltijdarbeid)*. 23 216, nr. 73a, Sdu, Den Haag.
- Emancipatieraad 1996. *Met zorg naar nieuwe zekerheid. Advies over een geëmancipeerd inkomens- en sociale zekerheidsbeleid*. Den Haag .
- Engel, G.H. 1995. *Facilitating Innovation. An action oriented approach and participatory methodology to improve innovative social practice in agriculture*. Thesis, Wageningen.
- Erlandson, D.A., E.L. Harris, B.L. Skipper, S.D. Allen 1993. *Doing naturalistic inquiry. A guide to methods*. Sage, London.
- Flood, R.L. and M.C. Jackson Total systems intervention. A practical face to critical systems thinking. In: *Systems Practice* 4/3/197-215. 1991.
- Foerster, H. von 1982. *Observing Systems. A Collection of Papers by Heinz von Foerster*. In: *Intersystems Publications*, Seaside.
- Freire, P. 1972. *Pedagogie van de onderdrukten*. In den Toorn, Baarn.
- Gadamer, G.H. 1989. *Truth and method. Sheed and Ward* . Londen.
- Giddens, A. 1986. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Polity, Cambridge
- Glaser B.G. & A.L. Strauss 1967. *The discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. Chichago, Aldine.
- Glorieux, I. 1995. *Arbeid als Zingever. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. VUBPRESS, Brussel.
- Goderie, M.J.H. en S.M.A. Nieborg 1992. *Ruimte voor vrouwen in Prins Alexander*. Rotterdamse uitgave. NIMO ,Den Bosch.
- Goderie, M.J.H. en S.M.A. Nieborg 1992. *Ruimte voor vrouwen in Prins Alexander*. Supplement onderzoeksuitgave. NIMO, Den Bosch.
- Grin J. en H. van de Graaf 1994. Handelingstheorieën en beïnvloeding in netwerken: Ongelijksoortige rationaliteiten en congruente betekenissen. In: *Beleidswetenschap*, jrg 8 nr.4, p. 349-365.

- Groenendijk, H.J. 1998. *Werken en zorgen: de moeite waard*. Een onderzoek naar het welbevinden van buitenshuis werkende moeders. Van Arkel, Utrecht .
- Guba, E.G. The alternative paradigm dialogue. In: E.G. Guba (ed.). *The paradigm dialogue*. Sage, Newbury Park, p. 17-30. 1990.
- Guba, E.G. and Y. Lincoln 1989. *Fourth Generation Evaluation*. Sage, London.
- Heiligers, P.J.M. 1992. *Zorg en arbeid. Vrouwen in twee werelden. Verschillen in de oriëntatie op arbeid*. ISOR, Utrecht
- Henschel, R.L. Credibility and confidence loops in social prediction. In: R.F. Geyer and J. van der Zouwen (eds.), *Self-referencing in social systems*. In: *Intersystems Publications*, Salinas, p. 31-58.1990.
- Hochschild, A. 1990. *De late dienst. Werkende ouders en de thuisrevolutie*. De Haan, Houten.
- Holtmaat, R. 1992. *Met zorg een recht? Een analyse van het politiek-juridisch vertoog over bijstandsrecht*. Tjeenk Willink, Zwolle.
- Hooghiemstra, B.T.J., M. Niphuis-Nell 1993. *Sociale atlas van de vrouw. Deel 2. Arbeid inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren*. Sociaal Cultureel Planbureau Rijswijk; VUGA, Den Haag.
- Humphreys, P.C. Levels of representation of decision problems. In: *Journal of Applied Systems Analysis* 11, 3-22, 1984.
- Jaarboek *Emancipatie 1998. Tijd en ruimte voor arbeid en zorg*. Vuga, Den Haag.
- Jaarboek *Emancipatie 1999. Wie zorgt in de 21^e eeuw?* Elsevier, Den Haag.
- Jacobs, M. 1998. *Vaders in spe. Over de kinderwens van mannen en hun voorstelling van het vaderschap* . Swets & Zeitlinger , Lisse.
- Jong de, A. en C. de Olde 1994. *Hoe ouders het werk delen. Onderzoek naar de totstandkoming van de verdeling van het betaalde werk en het werk thuis tussen partners met jonge kinderen*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag .

- Junger-Tas, J. 1996. *Jeugd en gezin: preventie vanuit justitieel perspectief*. Ministerie van Justitie, Den Haag.
- Knijn en Verheyen 1991. *Kiezen of delen. Veranderingen in de beleving van het moederschap*. An Dekker, Amsterdam.
- Komter, A. 1990. *Omstreden gelijkheid. De macht van de vanzelfsprekendheid in huwelijksrelaties*, SUA, Amsterdam.
- Kuhn, T.H. 1972. *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Boom, Mepel 1972.
- Kuiper, E. en S. Velzen. Analyseren of mystificeren? In: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*. Nr. 68 jrg. 1996.
- Kunnen, R., Praat, W.C.M. en A.M. Voogd-Hamelink 1997. *Tendrapport. Aanbod van arbeid*. OSA, Den Haag.
- Lippe van der, T. 1993. *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens*. Thesis Publishers, Amsterdam.
- Lippe van der, T., M. Niphuis-Nell De taakverdeling thuis, 1975 - 1990, In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg. 1994, nr.3.
- Luhmann, N. 1997. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Maassen van den Brink, H. en M. Noom Conflicten over taakverdeling binnen en buiten. Opvattingen van vrouwen over (hun) mannen. In: *Gezin*, jrg. 1993, vol. 6, nr 2.
- Manschot, H. en M. Verkerk 1994. *Ethiek van de zorg. Een discussie*. Boom, Amsterdam.
- Maturana, H. R., F.J. Varela 1980. *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*. Reidel, Dordrecht.
- Maturana, H.R., F.J. Varela 1989. *De boom der kennis. Hoe wij de wereld door onze eigen waarneming creëren*. Contact, Amsterdam.

Mertens N., J. Schippers, J. Siegers Kinderen en het levensduurinkomen van vrouwen. In: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 16, nr. 4. 1994.

Meijer, M. 1996. *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam University Press.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1995. *Om de kwaliteit van Arbeid en Zorg. Investeren in verlof*. Den Haag.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1996. *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 1997*. Den Haag.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1996. *Ongezien onderscheid naar seks. Eindadvies van de projectgroep Doorbreking van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid*. Den Haag 1996.

Ministerie van Welzijn Volksgezondheid en Sport 1996. *Notitie gezin, de maatschappelijke positie van het gezin*. Rijswijk.

Morée, M. 1992. *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende vrouwen tussen 1950 en nu*. Jan van Arkel, Utrecht.

Mossink, M. en T. Nederland 1993. *Beeldvorming in beleid. Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid*. VUGA, Den Haag.

Nieborg, S en U. Janssen De combineerbaarheid van zorg en arbeid. In: *Dynamiek in drievoud*. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 1998.

Niphuis-Nell, M.(red.) 1997. *Sociale Atlas van de vrouw*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk

Nooij, A.T.J. 1990. *Sociale methodiek: normatieve en beschrijvende methodiek in grondvormen*. Stenford Kroese, Leiden.

Pelzer, A. en N. Miedema 1992. *Werken & kinderen krijgen*. Een FNV-enquête onder werknemers. FNV. Amsterdam.

Plantenga, J. 1993. *Een afwijkend patroon, honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en West-Duitsland*. SUA, Amsterdam.

Popper, K.R. 1978. *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge*. Londen 1963. Vert. Popper, K.R. *De groei van kennis*. Boom Mepel/Amsterdam.

Praag van, C.S., M. Niphuis-Nell (red.) 1997. *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*. Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk.

Reiss, D. 1981. *The family's construction of reality*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Nagaan

Ricoeur, P. *Hermeneutics & the Human Sciences* (ed. and trans. by J.B. Thompson) 1989. Cambridge University Press, Cambridge.

Rosen, R. Some random thoughts about chaos and some chaotic thoughts about randomness. In: *J. Biol. Syst.* 1/1, 19-27, 1993.

Rosenblueth, A, Wiener, N. en Bigelow, J. Behavior, purpose and teleology. In: *Philosophy of science* 10, 1943.

Sacks, O. 1995. *Een antropoloog op Mars*. Maarten Muntinga in samenwerking met Meulenhoff, Amsterdam.

Schaapman M. (et al.) 1995. *Ongezien onderscheid. Een analyse naar de verborgen machtswerking van de sekse*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, VUGA uitgeverij, Den Haag.

Sevenhuysen, S. 1996. *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek*. Boom, Amsterdam.

Sevenhuijsen, S. De ondraaglijke lichtheid van het bestaan. In: Brink, van den M. e.a. *Een stuk zeep in de badkuip. Hoe zorg tot haar recht komt*. Tjeenk Willink, Deventer 1977.

Singer, E. 1993. *Kinderopvang, goed of slecht?* Een literatuurstudie naar de effecten van kinderopvang. SWP, Utrecht.

Simon, H. A. 1969. *Sciences of the Artificial*. MIT Press, Michigan.

Sociaal Economische Raad 1998. *Advies Arbeid, zorg en economische zelfstandigheid*, Den Haag.

Spaans, J. 1997. *Tussen wens en realiteit. Onderzoek naar de wijze waarop mannelijke werknemers hun deeltijdwens en/of wens tot calamiteitenverlof realiseren en de belemmeringen daarbij*. VUGA, Den Haag 1997.

Stichting van de Arbeid 1993. *Overwegingen en aanbevelingen ter bevordering van deeltijdarbeid en differentiatie in arbeidsduurpatronen*. Den Haag.

Stichting van de Arbeid 1997. *Evaluatie van de nota inzake deeltijdarbeid en differentiatie van arbeidsduurpatronen*. Den Haag.

Tronto, J. 1993. *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*. Routledge, New York / London.

Turkenburg, M. 1995 *Een baan & een kind. Aspiraties en strategieën van laagopgeleide vrouwen*. University Press, Tilburg.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1996-1997, *Emancipatiebeleid 1997*. Brief van de Minister van Sociale zaken en Werkgelegenheid. 25006, nr. 1.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1997-1998. *Kansen op combineren, arbeid, zorg en economische zelfstandigheid*. 25 667, nr.1, Sdu uitgevers, Den Haag 1997.

Tweede Kamer, vergaderjaar 1998-1999. *Arbeid en zorg*, Nota 26447, nr. 2. SDU uitgevers, Den Haag 1999.

VOG en VWS/DSB 1997. *Tijd om mee te doen, ondernemen in sociaal beleid, publiek private samenwerking in de sector welzijn, hulpverlening en opvang*.

Vries, Annemie (red.) 1997. *Jaarboek Emancipatie. Arbeid en Zorg*. VUGA, Den Haag.

Werf van der, C. 1997. *Witte vlekken op pensioengebied. Stand van zaken 1996. Een vergelijking met 1985*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.

Witte, M. 1994. *Meisjes meegerekend. De constructie van wiskundige begaafdheid*. Thesis Publishers, Amsterdam.

Zeeuw, G. de Verborgen vaardigheden. In: Zee, H.J.M. van der, B.W. Rosendaal, H.P. Stroomberg (red.) *Volwasseneneducatie. Dilemma's en perspectieven*. Boom, Meppel, 158-171, 1984.

Zeeuw, G. de Values, Science and the Quest for Demarcation. In: *Systems Research*, 12, 1. 1995.

Zeeuw, G. de Research and sustainability. In: Elohimjl, F. Parra-Luna, E.A. Stuhler, *Sustainable development: towards measuring the performance of integrated socioeconomic and environmental systems*. Vol. 2, no page numbers. 1997a.

Zeeuw, G. de Second order organizational research. In: J. Achterbergh, R. Espejo, H. Regtering, M. Schwaninger (eds). *Organizational Cybernetics*. Nijmegen Business School, Nijmegen 1997b.

Zeeuw, G. de Improving on differences among viewpoints. In: B. Boog, H. Coenen, L. Keune and R. Lammers (Eds.), *The Complexity of Relationships in Action Research*. P. 153-175 Tilburg, Tilburg University Press, Tilburg 1998.

Zeeuw, G. de Studying organizational discours. Methods and results. In: Glanville, R. and G. de Zeeuw, *Problems of Observation and Action*. Systemica 12. 1999.

Bijlage 1

Overzicht respondenten ouders (namen gefingeerd)

Barbara	31 jaar, 1 kind, gehuwd samenwonend, hoofdcaissière, werkt 40%.
Sigrid	28 jaar, 1 kind, ongehuwd samenwonend, werkt freelance als docente en ontwikkelaar lesmateriaal.
Leo	38 jaar, 2 kinderen, gehuwd samenwonend, fabrieksarbeider, werkt 100% in ploegdienst.
Marijke	31 jaar, 1 kind, tweede op komst, registratiedeskundige GGD, werkt 80%.
Teun	35 jaar, 2 kinderen, gehuwd samenwonend, systeembeheerder, werkt 80%.
Hasna	29 jaar, gescheiden, woont tijdelijk bij haar ouders, beleidsmedewerker gemeente, werkt 50%.
Diny	37 jaar, 2 kinderen, gehuwd samenwonend, boerin.
Loes	42 jaar, 3 kinderen waarvan 1 overleden, ongehuwd samenwonend, werkt 70% in tijdelijke baan als secretaresse.
Marlies	39 jaar, 2 kinderen, gehuwd samenwonend, dagbladjournaliste, werkt 100% op onregelmatige tijden.
Pam	31 jaar, 2 kinderen, ongehuwd alleenwonend met de kinderen, werkt als oppasmoeder voor enkele dagen in de week, volgt computercursussen en is bijstandsgerechtigd.
Sheila	29 jaar, 2 kinderen, gescheiden en alleenwonend met de kinderen, winkelbediende, werkt 30 % en volgt opleiding.
Freek	37 jaar, 2 kinderen, samenwonend, zweminstructeur, werkt 100% in wisselende diensten.

Marjo	36 jaar, 2 kinderen, gescheiden, woont alleen met de kinderen, medewerker antiquariaat, werkt 50%.
Laila	1 kind, leeftijd onbekend, gehuwd samenwonend, werkt als boekhouder 60%, daarnaast eigen organisatie- en adviesbureau.
Ruud	35 jaar, 2 kinderen, samenwonend, werkzaam bij verzekeringsmaatschappij, werkt 80%.
Carmen	41 jaar, 1 kind, ongehuwd alleenwonend, sociaal-cultureel werkster, werkt 75%.
Boukje	39 jaar, 1 kind, ongehuwd alleenwonend met kind, B-verpleegkundige, werkt 70%.
Adnan	36 jaar, 2 kinderen, gehuwd samenwonend, werkt 50% als bouwwerker, daarnaast musicus.
Mark	32 jaar, 1 kind, samenwonend, maatschappelijk werker, werkt 80%.
Mieke	39 jaar, 2 kinderen, gehuwd samenwonend, samen met man eigenaar van een conferentieoord, werkt 100% op wisselende tijden.
Gonny	37 jaar, 2 kinderen, remedial teacher, werkt 60%.
Pim	36 jaar, 1 kind, dirigent en componist, werkt freelance.
Ellen	31 jaar, 2 kinderen (tweeling), gehuwd samenwonend, vertegenwoordigster, werkt 60%.
Timo	36 jaar, 2 kinderen, samenwonend, leraar/dirigent, werkt 60%.
Joost	40 jaar, 2 kinderen, alleenwonend zonder de kinderen, leider babygroep in de kinderopvang, werkt 60%.
Peter	36 jaar, 2 kinderen en derde op komst, gehuwd samenwonend, manager ingenieursbureau, werkt 100%, was ten tijde van het interview met ouderschapsverlof.

Rosita	32 jaar, 1 kind, huishoudelijk medewerkster, werkt 100% in gecombineerde werkweek.
Aysha	30 jaar, 2 kinderen, inpakster in fabriek, werkt 100% in ploegendienst.
Jan	42 jaar, 2 kinderen, gescheiden en alleenwonend, zorgt om de week voor de kinderen, beleidsmedewerker, werkt 80%.

Bijlage 2

Topiclijst voor de interviews met ouders

Algemene info:

Leeftijd

Aantal kinderen

Etniciteit/culturele achtergrond

Woonplaats en woonvorm

Opleiding

Werksituatie (huidige baan, soort bedrijf of instelling, aantal uren)

Eventueel werk partner

Fasen:

1. kindrewens
2. zwangerschap
3. bevallings- en/of ouderschapsverlof
4. herintrede werk
5. nu
6. toekomst

In deze fasen vragen:

- hoe oplossingen tot stand zijn gekomen,
- de overwegingen en gemaakte keuzen,
- de eventuele onderhandeling met partner en werk en omgeving,
- omgaan (coping) met conflicten (in jezelf of met omgeving).

Aandachtspunten daarbij:

- Betekenis en beleving van werk en van kinderen, ook van de eventuele partner (waarden m.b.t. ouderrol, vader- en moederrol, kinderopvang, het werk).
- specifiek de betekenis van werkende ouder
- emoties (vb. schuldgevoel, angst voor statusverlies)
- vanzelfsprekendheid en eigen keuzes (leiding nemen over eigen leven)
- onderhandeling, hoe gaat dat in zijn werk (taal, macht, vanzelfsprekendheid)
- veranderende relaties met kind, partner, werk
- veranderende eigen identiteit

Bijlage 3

Topiclijst interviews personen en organisaties in de sociale infrastructuur, alsmede vertegenwoordiger van de FNV

Naam c.q. type organisatie.
Positie/functie/rol

Op welke wijze met combinerende ouders te maken?

Indien geen rechtstreekse bemoeienis met combinerende ouders, is respondent van mening dat hij/zij of de organisatie faciliterend zou moeten optreden?

Welke faciliteiten worden geboden?

Voor wie worden faciliteiten geboden?

Formele/informele regelingen?

Vanuit welke overwegingen tracht men ondersteunend op te treden (doorvragen)?

Wat levert het aanbieden van diensten/voorzieningen op voor

- de combinerende ouder (s), vanuit het gezichtspunt van de geïnterviewde
- de respondent zelf/de organisatie?

Welke knelpunten ziet respondent bij ouders optreden die werk en zorg combineren?

Welke knelpunten treden op bij de dienstverlening door respondent c.q. de organisatie?

Welke diensten/voorzieningen (ook in de informele sfeer en ook die elders worden aangeboden) worden door welke ouders gebruikt en in welke mate?

Zijn er naar de mening van respondent nog aanvullende maatregelen/faciliteiten nodig voor ouders die zorg en arbeid willen combineren, die respondent/de organisatie niet kan bieden?

Zo ja, wat zou die ondersteuning kunnen inhouden en door wie zou die gegeven moeten worden?

Overige opmerkingen/oordelen over dit onderwerp

Bijlage 4

Topiclijst interviews voor de sociale partners, uitgezonderd vertegenwoordiger van de FNV

Structuur bedrijf/organisatie:

- soort (naam en/of omschrijving, bedrijfstak)
- grootte (aantal werknemers)
- afdelingen en soort functies
- verdeling van mannen en vrouwen over de afdelingen en functies

Mogelijkheden die de organisatie de werknemers biedt om werk en zorg voor kinderen te kunnen combineren:

Formele regelingen:

- deeltijdwerk
- duobanen
- zwangerschaps-, bevallings-, en ouderschapsverlof (betaald/onbetaald)
- zorg-, calamiteitenverlof (betaald/onbetaald)
- kinderopvang (bedrijfscreche, kindplaatsen gekocht, financiële vergoeding)
- flexibele werktijden
- flexibele werkplek (thuiswerk, telewerk)
- herintreding

Informeel:

Invloed op carrière- en loopbaanplanning (is flexibele loopbaanplanning mogelijk)?

Hoe wordt met calamiteiten omgegaan (vb. bij ziekte kind)?

Gebruik van mogelijkheden:

- welke mogelijkheden worden door wie gebruikt (verdeling naar geslacht en functies)?

Overwegingen t.a.v. mogelijkheden en gebruik:

t.a.v. mogelijkheden die er wel of juist niet zijn:

- wettelijk verplicht
- initiatief/vraag van werknemers
- financiën/kosten
- 'cultuur' van bedrijf: opvattingen over werk, carrière, zorg voor kinderen; hoe denkt men over de combinatie van werk en zorg en over de verschillende mogelijkheden; wat betekenen arbeid, zorg en de combinatie daarvan voor het bedrijf; hoe wordt over man- en vrouwrollen gedacht
- wat wil het bedrijf bereiken/ wordt nagestreefd (vb. imagoverbetering, vermindering uitstroom werknemers)?

t.a.v. gebruik:

- financiële/ functie-inhoudelijke of carrièreconsequenties voor de werknemer
- 'cultuur'/opvattingen binnen bedrijf

Index

accumulerend, 60
actieven', 49
actoren, 31
actorpositie, 131
actorschap, 31; 71
adaptatie, 13
adresgroepen, 63
afgrenzen, 30
afgrenzing, 29
afgrenzingen, 38
afschermdende reactie, 33
afschermding, 33; 34; 116; 129
afschermding - en - inperking, 47; 83; 85; 150
anderhalfverdienerspatroon, 26
anderhalfverdienerstype', 15
anticipatie, 75
approximatie, 30
arbeidsparticipatie, 14
arbeidsparticipatiepatroon, 14
arbeidstijden, 24
arbeidsverdeling, 12; 33
attractor, 12; 35; 53; 136
attractoren, 30
beelden, 57; 83
beeldvorming, 19
begrensde rationaliteit, 46
beheer, 50; 53
bekwaam, 57
bekwaamheid, 58
belastingen, 25
beperking, 120
beperkingen, 57; 58; 69; 101
bestuurlijke ordening, 40
betekenistoewijzingen, 34
betekenisverlening, 13; 33
bevoegdheden, 57
bevoegdheid, 160

bevoegdheidstoedeling, 58; 64; 68; 139; 149
bevoegdheidstoedelingen, 120; 137
bewaking, 58
bottom-up, 31
brongroep, 63
calculerende burger, 56
collectief, 29; 41; 53; 63; 64; 66; 83; 154
collectief van sterke actoren, 75; 98; 113
collectievorming, 149
collectieve *actor*, 53
collectieven, 57; 69; 71; 96; 111
combinatiescenario, 19
combinerende, 66
commitment, 43
communicatie, 36; 53
communicatie- en ontschottingsscenario, 148
communicatieve restricties, 149
competent, 69
competentie, 58; 60; 101; 142
competenties, 63; 84; 94; 140
competentieverhoging, 116
competentievormen, 119
complex, 131; 136
conformering, 33
constructie, 13; 29
constructies, 41
construeren, 41
contextgebonden handelen, 42
contextgevoelige analyse, 46
contraceptive revolution, 15
convergentie, 29; 137
coördinatie, 13
coördinatiestructuren, 142
coördinatiestructuur, 137
coping narrative, 36
copingstrategieën, 51
culturele codes, 36
culturele mechaniek, 38
culturele niveau, 31
culturele overdracht, 81
cultuur, 33; 60; 64; 83; 84
cultuuromslag, 95; 101; 140

cultuurtekst, 37
daadkracht, 28
Deeltijdwerk, 24
definitie, 40
determinisme, 47
discours, 35
diversiteit, 16
doelvraag, 45; 50; 63
doelvragen, 33; 36; 38; 42; 137
doorbreking, 27
dubbelheid, 37
dubbelsporen, 47
dubbelverdieners', 15
duur, 58
een sterke actor van de eerste soort, 49
eenheid van analyse, 40
eenoudergezinnen, 40
éénverdieners, 15
eigen beheer, 47
eigen doelen, 41
emancipatiebeleid, 18
Energie, 44
expansion approach, 43
externe determinanten, 49
externe interventies, 41
externe invloeden, 102
externe validiteit, 150; 152
family policy, 20
fifty/fifty verdeling, 30
framing, 46
gebonden strategieën, 46
gebruik, 30
gebruiker, 55
gebruiksonafhankelijke' verschijnselen, 55
gender, 57; 136; 158
genderbeelden, 75
gender-identiteiten, 47
generalisatie, 150
generalisatie domein, 29
gezinsbeleid, 19
gratis, 29; 39; 40; 47; 50; 85; 122; 136; 148
grounded conclusie, 146

habitus, 47
half-om-halfverdieners, 15; 27
handelen, 39
handeling, 40
handelingsonderzoek, 42
handelingsruimte, 35; 36; 38; 41; 58; 63; 69; 83; 84; 87; 94; 106; 116; 124;
131; 137
handelingstheorieën, 157
herkenningsprobleem, 30
herwaardering, 52
hiërarchie, 38
hoogwaardig resultaat, 40
hoogwaardige waarnemingen, 29; 40
in- en uitsluiting, 159
in- en uitsluitingen, 149
individuele strategieën, 46
individuele tekst, 37
inperking, 33
inperkingen, 31; 75; 137
input, 56
Insluiting, 149
instructies, 56; 57; 60; 66; 85; 103; 138
instructies aan adressanten, 57
interactie, 53; 82
interactief, 154
interne validiteit, 150
interveniëren, 45
interventie, 33; 40; 42; 56
interventies, 13; 34; 132
invariant, 40
invariante, 40
kader, 37; 132
kaders, 87
kennis, 39
keuze, 33; 38
keuzegedrag, 46
keuzevrijheid, 88
Kinderopvang, 22
klasse, 29; 30
klassiek onderzoek, 39; 149
klassieke herkenning, 41
klassieke methodiek, 30

klassieke onderzoeksbenadering, 42
kostwinnersmodel, 37
kostwinnersstelsel, 11
kwaliteit, 29
latente macht, 50
loskoppeling, 39; 42; 43
maatschappelijke keuze, 34; 38
maatschappelijke participatie, 18
maatwerk, 117
machocultuur, 118
macht van de vanzelfsprekendheid, 50
machtsrelaties, 46
Machtstheorie, 50
machtsverschillen, 50
manifeste macht, 50
manipuleerbare eigenschappen, 45
netto arbeidsparticipatie, 14
netwerken, 69; 84
neveneffecten, 27; 136
new home economics, 46
normaal, 33
normatieve kracht, 28
object, 38; 40; 45; 50; 51; 53; 55
observationele insluiting, 150
observationele uitsluiting, 151
oefenruimte, 92; 101
oefenruimtes, 117; 140; 141
off line, 55
omgeving, 36
onafhankelijke variabelen, 55
onderzoeksdesign, 59
onderzoeksmethodiek, 31
onderzoeksontwerpen, 28
ongewenste externe invloeden, 31
on-line, 40
oprekken, 29
oprekking, 30
overlevingsstrategie, 36
paradigma, 42
participatie, 41
pensioenen, 25
perspectief, 33; 36

publiekprivate samenwerking, 26
rationele keuzetheorie, 46
resistent, 33; 135
resistenter, 30
resistentie, 12; 33; 35; 160
resistentie tegen ongewenste verandering, 58
rolconflict, 43
rollenoverlast, 43
Roltheorie, 43
rolverwachtingen, 43
Ruiltheorie, 45
ruilverhoudingen, 46
samenhang, 38
samenhangen, 40
scarcity-approach, 43
sekse, 38; 103
sekse-ideologie, 52
sekse-ideologisch systeem, 53
seksespecifieke, 43
seksespecifieke verdeling van taken, 15
separatie, 39
sociale infrastructuur, 60; 87; 140; 160
sociale praktijken, 36
sociale verschijnselen, 42
sociale zekerheid, 25
stabiel, 31; 40; 41; 60
stabiel herkenbaar, 85
stabiel herkenbaar object, 50
stabiel object, 40; 45
stabiele herkenbaarheid, 51; 53
stabiele herkenning, 41; 45; 56; 58; 64; 85
stabiele of gesloten *herkenning*, 40
stabiliseren, 49
standaardgezin, 17; 84
standaard-gezinspatroon, 82
standpunten, 57; 58
sterk *actorschap*, 87; 105
sterke *actor*, 30; 42; 64; 66; 69; 71; 75; 90; 94; 96; 98; 106; 111; 113; 122; 137
sterke *actor van de eerste soort*, 57
sterke *actor van de tweede soort*, 53; 57
sterke *actoren van de eerste soort*, 41
sterke *actoren van de tweede soort*, 41

strategie, 46
strategieën, 51
subject, 38
symbolische ordening, 53
systeem, 36
taakverdeling, 27; 35
taal, 58; 59; 71; 83; 84; 118; 131; 149
taalstructuur, 141
talen, 133
tekst, 37
theorie, 37
toeschrijving, 33; 37
toetreden, 101
toewijzingen, 38
transparante regelingen, 57
tweeverdieners, 15
uitbraak, 35; 38
uitbreiding, 50
uitsluiting, 149
uittreden, 101
variabelen, 45
variabelentaal, 131
variante, 40
variatie, 35; 41; 149
veranderingen, 56
verhaal, 36
verheldering, 34
Verlofregelingen, 20
vertoog, 37
verzet, 33
verzorgingsarrangementen, 44
voluntarisme, 47
waarden, 33; 58; 84; 124; 132; 140; 149
waardengemeenschappen, 146; 153
waardevrij, 29; 159
waarnemen, 39
waarnemer, 40
waarneming, 39
waarnemingen, 42
weerstand, 85
weerstand tegen, 56
weerstand tegen verandering, 12; 13; 28; 129

werkelijkheid, 37
werkgelegenheidsgraad, 14
werkingsvraag, 35; 41; 42; 45; 50; 63; 124; 133
werkingsvragen, 33; 36; 38; 137
wetenschap, 42
wetenschappelijk object, 29; 40; 60; 118
wetenschappelijk onderzoek, 39
wetenschappelijke bijdrage, 34
wisselwerking, 27; 52; 53; 83; 96; 101; 124
wisselwerkingen, 136
work-family-agenda, 57; 84; 106
Zelfbeheer, 101
zelfconstructie, 55
zelforganisatie, 56; 155
zelforganiserend, 112; 113
zelforganiserend vermogen, 147
zichtbaarheid, 34
zichzelf handhavend collectief, 29; 31; 118
zorg – werkfstemming, 112
zorgtaken, 106
zorg-werkbalans, 113

Over de auteur

Sima Nieborg werd op 13 juni 1947 geboren in Sappemeer. Zij behaalde in 1967 het diploma Gymnasium A aan het Dr Aletta Jacobs Lyceum aldaar. In de periode 1967 tot 1974 studeerde zij sociale wetenschappen aan de Rijksuniversiteit in Groningen, met als hoofdvak sociologie van gezin en welzijn en als bijvakken andragologie en criminologie.

Van 1974 tot 1993 werkte zij als onderzoeker bij het NIMO in Den Bosch en daarnaast fungeerde zij tijdelijk als docent aan de Part-time opleiding opbouwwerk aan de Haagse Sociale Academie.

Vanaf 1993 is zij afdelingshoofd van de afdeling Burgers en Organisaties van het Verwey-Jonker Instituut in Utrecht. Zij voert onderzoek uit en begeleidt onderzoek waarin het handelen van groepen burgers in relatie tot beleidsmatige en professionele interventies centraal staat. Het onderzoek betreft naast combinerende ouders, onder meer ook patiënten en consumenten, kinderen en jongeren, mensen met een allochtone achtergrond en mensen met een handicap.